Franz Kugler (1808–1858), Hans Lutsch (1854–1922) i Hugo Lemcke (1835–1925) Z dziejów badań nad sztuką Pomorza Zachodniego

UNIWERSYTET SZCZECIŃSKI
ROZPRAWY I STUDIA T. (MCCCXXXIX) 1265

Barbara Ochendowska-Grzelak

Franz Kugler (1808–1858), Hans Lutsch (1854–1922) i Hugo Lemcke (1835–1925). Z dziejów badań nad sztuką Pomorza Zachodniego

Szczecin 2023

Rada Wydawnicza
Barbara Braid, Anna Cedro, Urszula Chęcińska
Rafał Klóska, Maciej Kowalewski, Ewa Mazur-Wierzbicka, Jarosław Nadobnik
Grzegorz Wejman, Renata Ziemińska, Magdalena Zioło
Andrzej Skrendo – przewodniczący Rady Wydawniczej
Elżbieta Zarzycka – dyrektor Wydawnictwa Naukowego

Recenzent
prof. dr hab. Jarosław Jarzewicz

Redakcja językowa i korekta
Anna Ciciak

Skład komputerowy
Joanna Dubois-Mosora

Projekt okładki
Joanna Dubois-Mosora

Barbara Ochendowska-Grzelak ORCID 0000-0003-4423-221X

Wersja elektroniczna publikacji dostępna na licencji CC BY-SA 4.0
po 12 miesiącach od daty wprowadzenia do obrotu

© Copyright by Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2023

DOI 10.18276/978-83-7972-601-1
ISBN 978-83-7972-601-1 (online)
ISBN 978-83-7972-573-1 (print)
ISSN 0860-2751

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIWERSYTETU SZCZECIŃSKIEGO
Wydanie I. Ark. wyd. 9.0. Ark. druk. 11,5. Format B5

Spis treści

Wstęp 7

ROZDZIAŁ 1
Zabytki sztuki i architektury na terenie pruskiej prowincji Pomorze w świetle ankiet z pierwszej połowy XIX wieku 21

ROZDZIAŁ 2
Znaczenie *Pommersche Kunstgeschichte* (1840) Franza Kuglera w odkrywaniu sztuki Pomorza 43

ROZDZIAŁ 3
Hans Lutsch (1854–1922) i początki inwentaryzacji zabytków prowincji Pomorze 75

ROZDZIAŁ 4
Hugo Lemcke (1835–1925) i budzenie „miłości do ojczyzny” 121

Wykaz skrótów 147

Bibliografia 149

Spis ilustracji 179

Zusammenfassung 183

Wstęp

Współcześni historycy sztuki Pomorza Zachodniego, podobnie jak badacze dawnej sztuki pozostałych ziem Polski północnej i zachodniej, pracom swych niemieckich poprzedników zawdzięczają stworzenie fundamentów dla kolejnych pokoleń zgłębiających zagadnienia sztuki regionu, jak również wszystkich zainteresowanych jej przeszłością. Początki naukowej refleksji nad sztuką dawnego Księstwa Pomorskiego, późniejszej (w latach 1815–1945) prowincji Pomorze, przypadają dopiero na początek lat 40. XIX wieku. Wprawdzie 20 lat wcześniej naczelny prezydent (*Oberpräsident*) prowincji pomorskiej Johann August Sack (1764–1831), piastujący ten urząd od 1816 roku, w ramach działań mających na celu usunięcie kulturalnego zacofania Pomorza, zainicjował utworzenie w 1820 roku pisma „Pommersche Provinzial-Blätter für Stadt und Land", periodyku o charakterze kulturalno-naukowym, w którym przestawiane były m.in. zagadnienia z przeszłości Pomorza, nie stało się ono jednak, podobnie jak „Neue Pommersche Provinzialblätter", czasopismo, które je zastąpiło, miejscem publikowania tekstów związanych ze sztuką, ani dawną, ani współczesną[1].

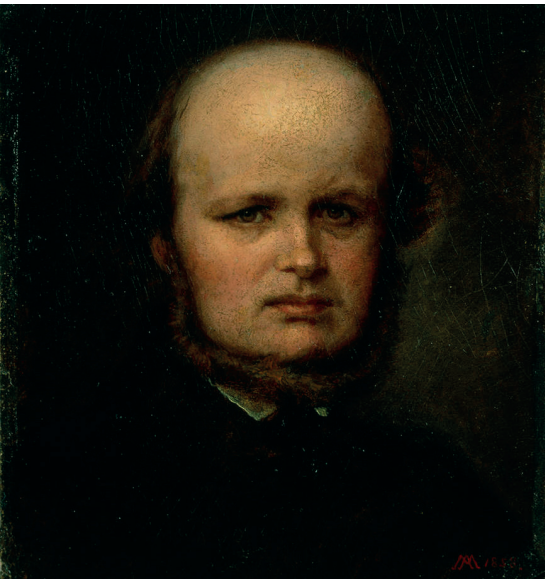
Prawdziwe początki badań nad sztuką Pomorza związane są z działalnością powstałego w 1824 roku w Szczecinie Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza. Celem tej organizacji, według § 2 statutu, było

> ratowanie i wprowadzanie do obiegu publicznego pamiątek przeszłości Pomorza i Rugii, aby dostarczyć przez to przyszłym historiografom Pomorza użytecznych studiów wstępnych, zwłaszcza poprzez zbieranie materiałów i omawianie pojedynczych obiektów historycznych i archeologicznych, co ma ułatwić im opracowanie opartej na źródłach historii pomorskiej krainy i [jej] ludu

1 Łącznie ukazało się 6 tomów (ostatni w 1825 r.), pierwszego i 4 tomy (ostatni w 1829 r.) drugiego periodyku; patrz Steffens 1938, s. 233–256; Schmidt 1999/2007, s. 714–715, 720–721; Szukała 2000, s. 57–61.

w starszych epokach oraz wyszukiwanie starożytności pomorskich, ich gromadzenie i staranne zachowanie dla współczesnych i potomności[2].

Dzięki temu było ono przez cały wiek XIX centrum organizacyjnym wszelkich inicjatyw w zakresie badania przeszłości regionu[3]. W dziejach Towarzystwa do 1900 roku wyróżniane są dwa okresy: pierwszy – do 1874 roku i drugi – od roku 1874. Pierwszy nazywany jest okresem „rozmachu założycielskiego i następującej po nim stagnacji"[4], drugi etapem „zewnętrznego ożywienia i merytorycznego zróżnicowania", nazywanym również „erą Lemckego"[5]. Jednak w odniesieniu do badań z zakresu historii sztuki i architektury, periodyzacja ta nie oddaje ich rozwoju na terenie Pomorza. Biorąc to pod uwagę, należy koniec pierwszego okresu przesunąć na rok 1865, kiedy to kierownictwo greifswaldzkiego oddziału Towarzystwa przejął historyk Theodor Pyl (1826–1904)[6]. Pod jego kierownictwem filia greifswaldzka rozwinęła żywą i wieloraką działalność, wyraźnie odróżniającą się od tej prowadzonej przez oddział szczeciński, na co zapewne miał wpływ uniwersytecki charakter tego miasta. Z biegiem lat działalność oddziału greifswaldzkiego stawała się coraz bardziej samodzielna, co już w 1870 roku znalazło swój wyraz m.in. w zmianie nazwy z „oddział greifswaldzki" na „oddział rugijsko-pomorski" i wprowadzenie do użytku własnej, osobnej pieczęci[7]. W nowej nazwie zawarta została cała historyczna odrębność regionu[8]. Ostatecznie w 1899 roku oddział rugijsko-greifswaldzki przekształcony został w samodzielne towarzystwo o nazwie Rugijsko-Pomorskie Towarzystwo Historyczne (*Rügisch-Pommerscher Geschichtsverein*)[9].

1. Franz Kugler, portret (Muzeum Miejskie Berlin)

2 *Statut* 1824/1826, s. 69; Schmidt 1999/2007, s. 716–717.

3 Unterstell 1996, s. 24.

4 Unterstell, s. 24–30.

5 Unterstell, s. 30–36.

6 Biewer 1996, s. 123.

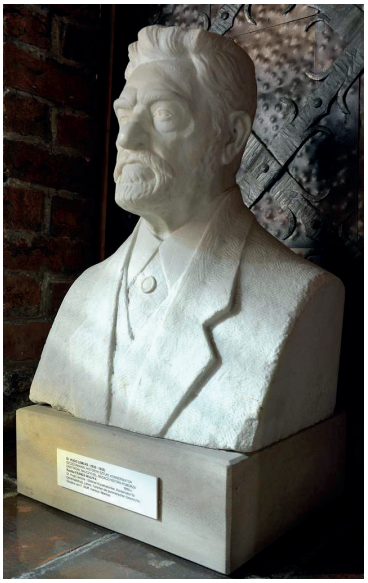
7 Unterstell 1996, s. 34; Alvermann 2000, s. 53.

8 Szukała 2000, s. 161.

9 Unterstell 1996, s. 35; Szukała 2000, s. 162–165.

2. Hans Lutsch, portret (fotografia ze zbiorów własnych autorki)

3. Hugo Lemcke, portret (Wikimedia Commons)

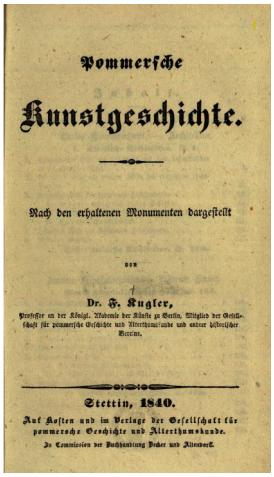
Do połowy XIX wieku kierunki badań obrane przez Towarzystwo[10] zaowocowały trzema obszernymi publikacjami dotyczącymi trzech obszarów: historii Pomorza, jego słowiańskiej przeszłości i historii jego sztuki. Autorem syntezy historii Pomorza, *Geschichte von Rügen und Pommern*, napisanej na zlecenie Towarzystwa, był Friedrich Wilhelm Barthold (1799–1858). Ukazała się ona jako pięciotomowe dzieło wydawane w latach 1839–1845[11]. Drugą syntezą powstałą dzięki staraniom Towarzystwa była trzytomowa monografia *Wendische Geschichten* Ludwiga Giesebrechta (1792–1873).

W realizacji najważniejszych inicjatyw Towarzystwa odnoszących się do historii sztuki wzięły udział trzy osoby, a mianowicie Franz Kugler (1808–1858), Hans Lutsch (1854–1922) i Hugo Lemcke (1835–1925). Wszyscy trzej urodzili się na pomorskiej ziemi, byli także członkami Towarzystwa i działali na jego zlecenie. Swymi studiami wnieśli znaczący wkład w rozwój badań nad sztuką Pomorza. Nie bez powodu każde znaczące, wydane później opracowanie o dawnej pomorskiej architekturze i sztuce odwołuje się do ich tekstów[12].

10 Szukała 2000, s. 70–74.

11 Barthold 1839–1845.

12 Przykładowo na jedenaście artykułów o różnej tematyce w tomie *Sztuka Pomorza Zachodniego*, Warszawa 1973, nazwisko Kuglera wymieniono w pięciu artykułach, Lemckego co najmniej w czterech, Lutscha w dwóch.

Pommersche

Kunstgeschichte.

Nach den erhaltenen Monumenten dargestellt

von

Dr. F. Kugler,

Stettin, 1840.

Auf Kosten und im Verlage der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Alterthumskunde.

4. F. Kugler, *Pommersche Kunstgeschichte*, strona tytułowa (Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu w Heidelbergu)

Wymienieni badacze, którym poświęcono osobne rozdziały niniejszego opracowania, nie byli jedynymi, zajmującymi się historią sztuki pomorskiej. Pierwsze artykuły podejmujące problematykę z zakresu sztuki zaczęły się ukazywać w wydawanym przez Towarzystwo od 1832 roku roczniku „Baltische Studien”[13]. Nie było ich szczególnie dużo, bo w roczniku przeważały opracowania *sensu stricto* historyczne oraz z zakresu starożytnictwa (archeologii) Pomorza. Do 1840 roku, kiedy to na łamach „Baltische Studien” ukazała się *Pommersche Kunstgeschichte* Kuglera, która wypełniła cały zeszyt 1. tomu 8., w roczniku opublikowane zostały jedynie dwa teksty, które zakwalifikować można do historii sztuki. Były to prace Hermanna Heringa (1800–1886) o rogu księcia Warcisława V[14] i Kuglera o kościołach szczecińskich[15]. Te wczesne teksty z historii kultury są zarazem wypowiedziami z pogranicza historii i historii sztuki[16]. Nie było w tym nic dziwnego, gdyż nauki te były sobie wówczas bardzo bliskie, a do połowy XIX wieku historia sztuki nie funkcjonowała jako odrębna dyscyplina naukowa. Początkowo wypowiedzi dotyczące sztuki publikowane na łamach wymienionego wyżej pisma były krótkie i dość ogólnikowe.

W okresie po 1840 roku (do połowy lat 50. XIX w., kiedy na łamach „Baltische Studien” zaczęły się ukazywać teksty Karla von Rosena), ich liczba nie zwiększyła się diametralnie – w periodyku opublikowano trzy artykuły z zakresu historii sztuki. Były to szkice Georga Christiana Friedricha Lischa (1801–1883) o wyposażeniu kościoła w Verchen koło Demmin[17], Ferdinanda von Quasta (1807–1877) o romańskiej chrzcielnicy z Treptow a.d. Tollense

13 Steffens 1938, s. 256–259; Szukała 2000, s. 68, 79–86.

14 Hering 1832 i 1835.

15 Kugler 1833. Artykuł był polemiką z wcześniejszymi tekstami: Giesebrecht 1825 i Böhmer 1826. Autor jako pierwszy przedstawił w nim nie tylko informacje historyczne dotyczące czasu powstania szczecińskich kościołów, ale też zawarł pierwsze, krótkie analizy dotyczące ich stylu i odbioru estetycznego. Na potwierdzenie można w tym miejscu przytoczyć uwagę wyrażoną na temat kościoła św. Jakuba w Szczecinie, o którym napisał, że „kościół czyni wrażenie nie poprzez wytworność części i detalu, ale za pomocą ogromu całości”.

16 Za takowy można uznać tekst Heringa 1832 i 1835.

17 Lisch 1841.

(od 1939 roku Altentreptow)[18] i Johanna Gottfrieda Ludwiga Kosegartena (1792–1860) o witrażach z kościoła w Groß Zicker na półwyspie Mönchgut na Rugii[19]. Teksty Lischa i von Quasta wyróżniają się zastosowaną metodą pracy – autorzy starali się ustalić datowanie obiektów, wskazać ewentualne analogie, a w przypadku chrzcielnicy z Tolensee zinterpretować jej ikonografię[20].

5. Romańska chrzcielnica z Treptow a.d. Tollense („Baltische Studien" Biblioteka Cyfrowa Mecklenburg-Vorpommern)

Niezależnie od wyżej wymienionych artykułów wspomnieć należy o kilkunastu komunikatach autorstwa prawnika z Greifswaldu Augusta Kirchnera (1796–1866)[21], który położył duże zasługi na polu badania średniowiecznych i nowożytnych płyt nagrobnych. Inwentaryzacją tych obiektów zajmował się hobbistycznie, a jego działalność mieściła się w przytoczonym na początku § 2 statutu Towarzystwa. Stąd też jego informacje – za wyjątkiem jednej – nie mają charakteru osobnych tekstów, lecz są fragmentami publikowanych w „Baltische Studien" rocznych sprawozdań Towarzystwa. Kirchner opisał płyty nagrobne znajdujące się w ruinach klasztoru w Eldenie[22],

18 Quast 1850/52.

19 Kosegarten 1854.

20 Kosegarten, s. 98–100.

21 Nekrolog, patrz *Jahresberichte* 1866–1869, s. 33–34.

22 Kirchner 1832; Kirchner 1835/36; Kirchner 1853/54, s. 155–156.

w trzech kościołach w Greifswaldzie: Mariackim[23], św. Jakuba[24] i św. Mikołaja[25], w klasztorze cystersów w Hiddensee (nagrobek opata)[26] i jedną z kościoła św. Mikołaja w Stralsundzie[27]. Opisał również kościół nieistniejącego klasztoru franciszkanów, tzw. szarego klasztoru, w Greifswaldzie[28]. Tekst Kirchnera poświęcony płytom nagrobnym, opublikowany w 15. tomie „Baltische Studien"[29], omówiony został szczegółowo w 28. sprawozdaniu Towarzystwa[30].

Zauważyć też należy, że w tym okresie opublikowano w „Baltische Studien" teksty historyczne poświęcone historii klasztorów pomorskich: w Białobokach k. Trzebiatowa[31], kartuzji k. Świdwina[32] i franciszkanów w Gryficach[33], lektura których mogła być pomocna do datowania obiektów sztuki pomorskiej.

Od drugiej połowy lat 50. do drugiej połowy lat 60. XIX wieku na łamach „Baltische Studien" Karl Christian Sophus Wilhelm von Rosen (1827–1898) ze Stralsundu opublikował pięć artykułów poświęconych wybranym obiektom pomorskiej sztuki kościelnej. Opisał średniowieczny ołtarz główny z kościoła św. Mikołaja w Stralsundzie[34], witraże z kościoła Mariackiego w Stralsundzie[35], nagrobek księcia Barnima VI w kościele w Kenz[36] i witraże w tym kościele[37]. Jeśli chodzi o pierwszy obiekt, to von Rosen przedstawił ten średniowieczny tryptyk nie jako dzieło wyjątkowe, lecz przeciwnie – jako typowe dla swego miejsca i czasu. Próbując wskazać miejsce ołtarza wśród przykładów sztuki powstałych w analogicznym czasie w Europie, wykazał się jej znajomością. Opublikowane w „Baltische Studien" teksty stanowią tylko część

23 Kirchner 1844; Kirchner 1853/54, s. 157–161.

24 Kirchner 1845; Kirchner 1853/54, s. 156–157.

25 Kirchner 1846.

26 Kirchner 1853/54, s. 152–155.

27 Kirchner 1868.

28 Kirchner 1853/54, s. 161–164.

29 Kirchner 1853/54.

30 *28. Jahresbericht*, s. 32–33.

31 Anonim 1833.

32 Virchow 1842/43.

33 Zietlow 1844.

34 Rosen 1857.

35 Rosen 1858.

36 Rosen 1864.

37 Rosen 1866.

dorobku tego historyka sztuki, jest on także autorem prac o kościele Mariackim w Barth[38] i o wpływach duńskich na architekturę pomorską[39].

Tekst von Rosena z 1872 roku zainspirował Juliusa Bentleya Löfflera (1843–1904), architekta z Kopenhagi, który w 1872 roku przeprowadził badania architektoniczne kościoła w Bergen na Rugii[40], a w 1873 roku dwóch dalszych kościołów na wyspie – w Altenkirchen i Schaprode[41]. Drugim badaczem duńskim, który kontynuował kierunek badań wyznaczony przez von Rosena był Jakob Kornerup (1825–1913). W 1881 roku opublikował on tekst poświęcony wpływom duńskim w architekturze Pomorza, który w tłumaczeniu na język niemiecki został przedrukowany w „Baltische Studien"[42].

Do grona osób, które podejmowały tematy związane ze sztuką, zaliczyć należy Theodora Pyla (1826–1904) z Greifswaldu[43]. Po ukończeniu studiów historycznych, filologicznych i archeologicznych w Greifswaldzie, Getyndze i Berlinie, zdobył tytuł doktora i doktora habilitowanego w rodzinnym mieście, od 1865 roku pełnił funkcję przewodniczącego tamtejszego oddziału Towarzystwa. W 1865 roku został profesorem historii na uniwersytecie, pełnił też funkcję kustosza zbiorów uniwersyteckich[44]. Jego dorobek naukowy jako historyka sztuki jest trudny do jednoznacznego zakwalifikowania, ponieważ Pyl był historykiem, zaś jego teksty kwalifikować należy jako wypowiedzi z pogranicza historii i historii sztuki (por. wyżej). Jego pierwszymi znanymi tekstami odnoszącymi się do historii sztuki są opisy: przedmiotów związanych z Heinrichem Rubenowem (ok. 1400–1462), burmistrzem Greifswaldu i współzałożycielem tamtejszego uniwersytetu[45]; historycznych obiektów i domów mieszczańskich w Greifswaldzie[46]; malowideł ściennych w kościele Mariackim w Greifswaldzie, odkrytych w 1865 roku podczas prac restauracyjnych[47] i zbiorów sztuki znajdujących się na terenie działania oddziału greifswaldzkiego

38 Rosen 1867.

39 Rosen 1872.

40 Löffler 1879.

41 Löffler 1881.

42 Kornerup 1883.

43 Biewer 2007, s. 82; Lissok 2009, s. 48–49.

44 Szukała 2000, s. 134–135.

45 Pyl 1863. Omówienia dzieł sztuki znajdują się w tym tekście do s. 17 włącznie.

46 Pyl 1868a, s. 34–38.

47 Pyl 1868b, s. 43–44.

Towarzystwa Historycznego[48]. W 1869 roku uzupełnił opis malowideł z kościoła Mariackiego w Greifswaldzie[49].

6. Ruiny opactwa cysterskiego w Eldenie, rycina z monografii klasztoru autorstwa T. Pyla z 1882 r. (Biblioteka Cyfrowa Mecklenburg-Vorpommern)

Od 1865 roku najważniejszym zadaniem, które postawił sobie oddział greifswaldzki Towarzystwa było uporządkowanie i opisanie zbiorów starożytności rodzimych znajdujących się w posiadaniu uniwersytetu i tutejszego oddziału. To, że Pyl był również kustoszem tej części zbiorów, która znajdowała się w posiadaniu uniwersytetu, okazało się niezwykle sprzyjającą okolicznością. W 1869 roku ukazał się drukiem inwentarz tych zbiorów. Z założenia wydawnictwo miało charakter typowego spisu, inwentarza bez szerszego naukowego opracowania obiektów[50]. W latach 1880–1883 Pyl opublikował trzyczęściową monografię o dziejach klasztoru cystersów w Eldenie[51]. Jest też autorem wieloczęściowego, monumentalnego dzieła poświęconego historii kościołów i klasztorów Greifswaldu, prezentującego również ich wyposażenie[52].

Duży wkład w rozwój badań nad sztuką pomorską wniósł Julius Theodor Mueller (1819–1892), pochodzący ze Szczecina asesor sądowy, mieszkający w Wiesbaden[53]. W 1864 roku na łamach pierwszego zeszytu „Baltische Studien" opublikował cztery teksty dotyczące sztuki pomorskiej. Chociaż opatrzył je wspólnym, ogólnym tytułem *Przyczynki do dziejów sztuki i jej zabytków na Pomorzu*, to wszystkie one są poświęcone obiektom związanym z panującą na Pomorzu do 1637 roku

48 Pyl 1868c, s. 45–52.

49 Pyl 1869a.

50 Pyl 1869. Omówienie wydawnictwa: *Jahresberichte des Greifswalder Abtheilung der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde für die Jahre 1866–1869*, „Baltische Studien", 23, 1869, s. 57–58.

51 Pyl 1880/83.

52 Pyl 1885; Pyl 1887.

53 Mueller, który był członkiem honorowym Towarzystwa, zasłynął również tym, że zapisał na jego rzecz kapitał w wysokości 15 tys. marek, natomiast Towarzystwu i Gimnazjum Mariackiemu w Szczecinie liczącą ok. 1500 woluminów część swojego cennego księgozbioru. Patrz nekrolog w: *Fünfundfünfzigster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. April 1892–April 1893*, „Baltische Studien", 43, 1893, s. 212–213; Szukała 2000, s. 141–142, 151.

dynastią Gryfitów[54]. W 1878 roku, kontynuując ten wątek, „dorzucił" osiem kolejnych tekstów. Omówił w nich między innymi oponę Croya, spuściznę Bogusława XIV oraz książęcy zbiór portretów ze szczecińskiego zamku i malowane przedstawienie genealogii Gryfitów[55]. Cykl książęcy zakończył Mueller w 1886 roku publikacją dwóch tekstów[56].

Poza dorobkiem Rosena i Muellera badania prowadzone nad sztuką pomorską w latach 70. XIX wieku zaowocowały powstaniem publikacji o średniowiecznych płytach nagrobnych[57], ołtarzach, wyposażeniu kościołów[58], w tym dzwonów[59] i numizmatyce[60].

Do końca lat 60. XIX wieku badania nad sztuką pomorską nie miały charakteru działań instytucjonalnych. Ich uprawianie było kwestią indywidualnych zainteresowań poszczególnych osób, najczęściej członków Towarzystwa, których ono samo jednak nie inicjowało. Nawet inicjatywa ogólnopaństwowej inwentaryzacji zabytków, która w 1870 roku wyszła z pruskiego Ministerstwa Wyznań Religijnych, Oświaty i Spraw Medycznych (Ministerium der geistlichen, Unterrichts- und Medizinalangelegenheiten), w skrócie zwanego Ministerstwem Wyznań (Kultusministerium), w którego kompetencjach znajdowała się opieka nad zabytkami, nie od razu znalazła na Pomorzu oddźwięk. Dopiero w 1876 roku zarząd Towarzystwa postanowił przeprowadzić inwentaryzację zabytków prowincji, ale systemem ankietowym[61]. Do opracowania ankiet wybrani zostali: dla terenu rejencji stralsundzkiej – architekt miejski (*Stadtbbaurat*) ze Stralsundu Ernst von Haselberg (1827–1905)[62] a dla rejencji szczecińskiej i koszalińskiej – nauczyciel gimnazjalny ze Szczecinka dr Ludwig Ziemssen (1823–1895)[63]. O ile von Haselberg ze swojego zadania się wywiązał, opracowując i wydając w okresie 1881–1902 pięć tomów inwentarza zabytków rejencji stralsundzkiej, to Ziemssen w początkach 1879 roku

54 Mueller 1864.

55 Mueller 1878.

56 Mueller 1886.

57 Kücken 1878.

58 Klawonn 1877; Wetzel 1878; *Kirchengeräth* 1878; von Bülow 1883a; von Bülow 1885.

59 Zechlin 1878; Prümers 1879.

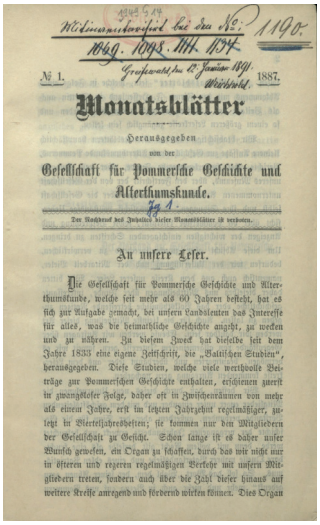
60 Pitzschky 1882.

61 Ochendowska-Grzelak 2013, s. 108.

62 Struck 1928a; Struck 1928b; Knuth 2010.

63 Fränkel 1900.

wycofał się z prac nad inwentarzem. W 1880 roku zadanie to powierzone zostało Hansowi Lutschowi[64].

№ 1. 1887.

Monatsblätter

Herausgegeben
von der
Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde.

An unsere Leser.

Die Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde, welche seit mehr als 60 Jahren besteht, hat es sich zur Aufgabe gemacht, bei unsern Landsleuten das Interesse für alles, was die heimathliche Geschichte angeht, zu wecken und zu nähren. Zu diesem Zweck hat dieselbe seit dem Jahre 1833 eine eigene Zeitschrift, die „Baltischen Studien", herausgegeben. Diese Studien, welche viele werthvolle Beiträge zur Pommerschen Geschichte enthalten, erschienen zuerst in zwanglofer Folge, daher oft in Zwischenräumen von mehr als einem Jahre, erst im letzten Jahrzehnt regelmäßiger, zuletzt in Vierteljahresheften; sie kommen nur den Mitgliedern der Gesellschaft zu Gesicht. Schon lange ist es daher unser Wunsch gewesen, ein Organ zu schaffen, durch das wir nicht nur in öfteren und regeren regelmäßigen Verkehr mit unsern Mitgliedern treten, sondern auch über die Zahl dieser hinaus auf weitere Kreise anregend und fördernd wirken können. Dies Organ

7. Strona tytułowa pisma „Monatsblätter" (Biblioteka Cyfrowa Mecklenburg-Vorpommern)

Od 1887 roku Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza, obok rocznika „Baltische Studien", rozpoczęło wydawanie miesięcznika „Monatsblätter der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde". Zwykle ukazywało się w nim w ciągu jednego roku kilka (nie więcej niż pięć) artykułów o dziełach sztuki. Z założeń pisma wynikało, że były to krótkie teksty, miały więc zwykle przyczynkarski charakter. Podobnie jak w „Baltische Studien", także w tym przypadku przeważały artykuły historyczne i o starożytnictwie. Przykładowo w roczniku 1887 opublikowano 50 artykułów o tematyce historycznej i archeologicznej. W kolejnym roku ukazało się 31 artykułów, wśród nich jeden o konserwacji i dwa o pomorskich dzwonach (autorstwa Lemckego). Podobne proporcje utrzymywały się przez jakiś czas, natomiast w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku i pierwszym dziesięcioleciu XX wieku, liczba artykułów o sztuce zwiększa się. Najczęściej poświęcone były dzwonom, rzemiosłu, ołtarzom, przykładom malarstwa. Część autorów publikowała w obydwu tytułach wydawanych przez Towarzystwo, wśród nich należy wymienić historyków Hugo Lemckego i Carla Fredricha (1871–1930). Ten ostatni, zasłużony regionalista pomorski i szczeciński, był autorem aż 10 przyczynkarskich tekstów odnoszących się do różnych zagadnień z dziejów sztuki pomorskiej, między innymi o pomorskich artystach: Davidzie Gilly i Johannie Wilhelmie Michaelisie, czy o inicjatywach budowlanych w czasach Fryderyka II w Szczecinie[65]. W „Monatsblätterach" publikował też artykuły o artystach działających w Szczecinie znany stargardzki i szczeciński historyk Martin Wehrmann (1861–1937)[66]. Wszystkie te teksty zdecydowanie przyczy-

64 Ochendowska-Grzelak 2013, s. 109.

65 O portrecie Lutra: Fredrich 1918; o Dawidzie Gilly: Fredrich 1925a; o budownictwie w Szczecinie w czasach Fryderyka II: Fredrich 1925b; o Michaelisie: Fredrich 1925c.

66 Wehrmann 1914a; Wehrmann 1914b; Wehrmann 1916a; Wehrmann 1916b.

niały się do upowszechnienia wiedzy na temat sztuki regionu, rozbudzania zainteresowania nią, służąc w ten sposób również ochronie zabytków.

W pierwszym dwudziestoleciu XX wieku historyk, dyrektor szczecińskiego Gimnazjum Mariackiego Carl Friedrich (1871–1930) opublikował na łamach „Baltische Studien" artykuły o losach niezachowanych szczecińskich kościołów: Mariackiego i św. Mikołaja[67].

Na tle omówionych publikacji teksty Kuglera, Lutscha i Lemckego wyróżniają się. Nie są to tylko artykuły, ale szersze opracowania opisujące zjawiska w sztuce charakterystyczne dla Pomorza. W *Pommersche Kunstgeschichte* Kugler jako pierwszy zadał pytanie, czy sztuka Pomorza istnieje jako swoisty, odrębny byt. Stworzył pierwszą w Europie, a więc można przyjąć, że i na świecie, syntetyczną historię sztuki regionu. Lutsch z kolei w opracowaniu *Mittelalterliche Backstein-Bauwerke des preußischen Staates* (*12 Lieferungen der Zeitschrift für Bauwesen*) przedstawił to, co jest charakterystyczne dla krajobrazu kulturowego Pomorza, czyli średniowieczne budownictwo ceglane, a wskazanie tego ponad sto lat temu nie było wcale tak oczywiste jak dzisiaj[68]. Ostatni z tej trójcy, Hugo Lemcke, nadzorował przeprowadzenie pierwszej inwentaryzacji i zredagował inwentarze zabytków kultury i sztuki, które, warto to zaznaczyć, są do dziś użyteczne. Jego działania stały się kamieniem węgielnym badań sztuki pomorskiej.

Badania prowadzone przez wymienionych powyżej humanistów zyskały renomę ogólnoniemiecką. Kugler dał się poznać jako jeden z pierwszych przedstawicieli nowej dyscypliny uniwersyteckiej, jaką stała się historia sztuki. Lutsch, w 1891 roku został konserwatorem prowincji śląskiej, a później, w 1901 roku, konserwatorem dla całego państwa pruskiego. Lemcke związał swoje życie ze Szczecinem i stąd jest najmniej znany poza Pomorzem. Lutsch był architektem, Kugler zaliczył rok studiów architektonicznych, ale podobnie jak Lemcke, był z wykształcenia historykiem i filologiem. Bardziej dał się jednak poznać jako historyk sztuki – historia regionalna była dla niego tylko początkiem, wstępem do dalszej pracy, podczas gdy Lemcke był typowym badaczem regionalistą. Zarówno Kugler, jak i Lutsch aktywnością na Pomorzu inicjowali swoje naukowe kariery, chociaż efekty, w postaci opracowań, były i nadal mogą być uważane za wybitne i ważne dla pomorskiej historiografii sztuki. W dorosłym, zawodowym życiu opuścili Pomorze, „wypłynęli na szerokie wody". Wszystkich ich łączyło Pomorze jako miejsce urodzenia, zainteresowanie nim – można śmiało powiedzieć – miłość do tej ziemi. Poprzez

67 Fredrich 1918a, 21; 1920 Fredrich 1922, 24.

68 Lutsch 1890.

swe działania, pracę, przede wszystkim w dziedzinie inwentaryzacji zabytków, przyczynili się do budowania i utrwalenia wiedzy o nich, co miało też wpływ na zachowanie miejscowego dziedzictwa. Lutsch i Kugler zawsze pamiętali o Pomorzu, Szczecinie, przywoływali przykłady pomorskie w swoich pismach.

Zaproponowane zestawienie nie jest przypadkowe. Pisząc *Historię sztuki Pomorza* (*Pommersche Kunstgeschichte*) Kugler nie tylko wyznaczył kierunki badań nad sztuką regionu. Określił też ogólne podstawy metodologiczne badacza regionalisty, który skupia się wprawdzie na przejawach rodzimej sztuki, te jednak są owocami „organicznego procesu rozwojowego, który odbył duch ludzki”[69]. Zastosował w niej „systematyczno-rzeczowe przedstawienie procesu historycznego”[70]. Historię sztuki Pomorza rozumiał jako część powszechnej historii sztuki[71]. Podobnie postąpił Hans Lutsch, który swoje opracowanie *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns* opublikowane w latach 1883–1890 na łamach czasopisma „Zeitschrift für Bauwesen” jako cykl artykułów o średniowiecznej architekturze ceglanej Pomorza, a w 1890 roku wydane jako osobne opracowanie, traktował jako kontynuację zapoczątkowanego w 1859 roku wydawnictwa Friedricha Adlera (1827–1908) o średniowiecznym budownictwie ceglanym w Prusach[72]. Tym samym, podobnie jak wcześniej Kugler, sztukę regionu rozumiał jako część większej całości. Lemcke, redagując pomorskie inwentarze, brał udział w szerszej akcji inwentaryzacji zabytków państwa pruskiego.

Wszyscy wymienieni wyrażali nadzieję, że ich publikacje przyczynią się do lepszego poznania sztuki regionu, a przez to do jej zrozumienia i dostrzeżenia potrzeby jej ochrony[73]. Dlatego jestem przekonana, że warto o tych początkach badań pamiętać i je przypominać.

Pozostaje jeszcze określenie cezury czasowej. Problem pierwszych badań nad sztuką Pomorza i kształtowania się poczucia potrzeby ich ochrony pojawił się w XIX wieku. Można obserwować, jak w ciągu tego stulecia zmieniały

69 „(...) hier kommt es nicht auf unser subjektives Gefühl, sondern auf die unbefangene Darstellung des organischen Entwicklungsganges, den der menschliche Geist zurückgelegt, an”, Kugler 1840, s. XXIII–XXIV.

70 Deutsche Biographie, https://www.deutsche-biographie.de/sfz46862.html (dostęp: 11.09.2021).

71 „(...) meine Arbeit mit dem Titel einer „pommerschen Kunstgeschichte” zu versehen und sie als ein Glied der allgemeinen Geschichte der Kunst hinzustellen”, Kugler 1840, s. VII.

72 Adler 1859–1898.

73 „Hoffen Wir dass die Bestrebungen durch Veröffentlichungen wie die vorliegende die Kenntniss der alten, ehrwürdigen Denkmäler zu fördern, dazu beitragen werden, auch das Verständniss für dieselben und Pietät gegen sie zu beleben und zu mehren“. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1898–1919, Heft 2, s. 10.

się postawy badaczy i społeczeństwa, dlatego pierwsza cezura przypada na pierwszą połowę XIX wieku, okres kształtowania się rozumienia i świadomości zabytku. Tekst przedstawiający reakcje przedstawicieli różnych grup społeczeństwa na ankiety dotyczące dziedzictwa, wysyłane przez władze począwszy od lat 20. XIX, wieku ma te zmiany uzmysłowić i chociaż po części pokazać. W 1840 powstała *Pommersche Kunstgeschichte* Franza Kuglera. Opracowanie spełniło swoją rolę naukową i edukacyjną. Druga połowa tego stulecia to czas kształtowania się uniwersyteckiej historii sztuki, a więc także tworzenia metod badawczych. Wówczas zorganizowano też służby konserwatorskie w państwie pruskim, krótko przed połową wieku, w 1843 roku, powołano królewskiego konserwatora zabytków, którym został Ferdinand von Quast (1807–1877). W latach siedemdziesiątych XIX wieku rozpoczęto działania inicjujące inwentaryzację zabytków w prowincjach państwa pruskiego, a w latach osiemdziesiątych zaczęły się ukazywać kolejne inwentarze zabytków dla poszczególnych prowincji[74]. Inwentarze pomorskie redagowane przez Hugona Lemckego ukazywały się w latach 1898–1919[75]. W czasie I wojny światowej aktywność na tym polu mocno osłabła, więc datę jej wybuchu możemy potraktować jako kończącą zakres chronologiczny niniejszej publikacji. Okres po zakończeniu I wojny światowej to już zupełnie inna epoka zarówno w badaniach nad sztuką, jak i inwentaryzacji zabytków i jego przedstawienie to już temat na kolejne opracowanie.

74 Ochendowska-Grzelak 2013, s. 93–100.

75 Lissok 2001; Ochendowska-Grzelak 2001.

Rozdział 1

Zabytki sztuki i architektury na terenie pruskiej prowincji Pomorze w świetle ankiet z pierwszej połowy XIX wieku

> Dzieła sztuki i pomniki na terenie powiatu nie są mi dotąd znane.
> *Kunstgegenstände und Denkmale sind mir im diesseitigen Kreise bisher nicht bekannt geworden*[1].

W tej części opracowania zostaną przedstawione odpowiedzi na ankiety, za pomocą których w latach 20. XIX stulecia pruska administracja państwowa prowincji Pomorze gromadziła informacje dotyczące zabytków sztuki i architektury. Ich analiza pozwoli rzucić światło na to, jak w początkach XIX wieku postrzegano pamiątki przeszłości, czy zdawano sobie sprawę z ich znaczenia oraz jak je traktowano. Celem ankiet było uzyskanie wiedzy, czy na terenie prowincji znajdowały się interesujące dzieła sztuki i pamiątki o znaczeniu historycznym.

Pierwszą tego rodzaju ankietę przeprowadzono w 1822 roku, a jej inicjatorem był urzędnik pruskiej administracji budowlanej, późniejszy architekt królewski Karl Friedrich Schinkel (1781–1841). Rozesłał on do magistratów pismo z zapytaniem, czy na podległym ich władzy terenie istnieją stare przedmioty sztuki, pomniki i ciekawostki historyczne (*Kunsgegenstände und Denkmale, die geschichtlichen Merkwürdigkeiten*). Oddźwięk był jednak niewielki, a odpowiedzi, które otrzymał inicjator ankiety, nie pozwoliły na stworzenie nawet

1 Fragment odpowiedzi landrata z Gryfic na ankietę z 1824 r. (źródło patrz przypis 25).

1. Karl Friedrich Schinkel (1781–1841) portret autorstwa Carla Begasa (Wikimedia Commons)

mglistego obrazu dotyczącego artefaktów, o które pytano, na terenie Pomorza[2].

Rok później na podstawie wspólnego okólnika trzech ministerstw: Wyznań i Oświaty, Handlu i Przemysłu, Spraw Wewnętrznych i Policji z 15 grudnia 1823 roku, nałożony został na rejencje obowiązek „(...) przeciwdziałania niszczeniu istniejących starych dzieł sztuki, zabytków archeologicznych i osobliwości historycznych". Rejencje miały też zabezpieczać środki na poznanie, opracowanie i zachowanie wymienionych obiektów[3]. W celu rozpoznania ich zasobu na podległym sobie terenie urzędnicy Rejencji Szczecińskiej wystosowali na początku 1824 roku pismo do landratur, zarządców domen i lasów państwowych, magistratów oraz superintendentów[4]. Dokument ten zachował się w aktach szczecińskiej ladratury[5], informowano w nim, że przedstawiciele Ministerstwa Wyznań Religijnych, Spraw Oświatowych i Medycznych (Ministerium der Geistlichen, Unterrichts- und Medizinalangelegenheiten, Kultusministerium) zarządzili, aby znajdujące się w posiadaniu respondentów „stare dzieła sztuki i pomniki lub ciekawostki historyczne" nie były niszczone i zaniedbywane, aby nie dopuszczać do ich unicestwienia. W tym celu określono zasady dotyczące ich zachowania. Przede wszystkim nakazano ich zachowanie, staranne przechowanie i dbanie, aby nie były niszczone przez ignorantów. To ostatnie dotyczyło przede wszystkim zniszczeń podczas nieuregulowanego jeszcze wówczas wydobywania znalezisk archeologicznych[6].

2 Lissok 1997, s. 8.

3 (...) daß die vorhandenen alten Kunstwerke oder geschichtlichen Merkwürdigkeiten nicht zerstört oder so vernachlässigt würden", Wussow von 1885, *Anlagenband*, s. 12. Por. *1. Jahresbericht*, 1, 1826, s. 31.

4 Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej: APS), Landratura Randow 648 (b.p.).

5 APS, Landratura Randow 648 (b.p.).

6 APS, Landratura Randow 648 (b.p.).

Znane są odpowiedzi na pismo z rejencji. Zważywszy, że były one bardzo różne – co wynikało najprawdopodobniej z różnego rozumienia postawionego pytania – warto przytoczyć oryginalne brzmienie tej części zapytania: „odnośnie do zachowania starych dzieł sztuki i pomników, osobliwości historycznych”[7]. Materiały te pozwalają na rekonstrukcję zbioru przedmiotów, które wówczas postrzegano jako dzieła sztuki i interesujące obiekty przedstawiające wartość historyczną. Rzuca to światło na ówczesny stan świadomości wyrażony w sposobie rozumienia takich pojęć jak: „dzieło sztuki”, „osobliwość”, „ciekawostka” i „zabytek”. W końcu odzwierciedlają one stosunek elity społeczeństwa pomorskiego początku XIX wieku do pozostałości poprzednich epok.

Łącznie w aktach Rejencji Szczecińskiej znajdują się 23 odpowiedzi, które nadeszły z magistratów. Całkowicie negatywne[8] odpowiedzi pochodzą od władz miejskich Demmina, Dobrzan, Gartz n. Odrą, Gryfina, Ińska, Kamienia Pomorskiego, Maszewa, Pasewalku, Penkun, Pyrzyc, Świnoujścia, Treptow a.d. Tollense, Ueckermünde i Widuchowej[9]. Najczęściej nie były to bynajmniej ośrodki pozbawione historycznych budowli sakralnych, ratuszy, dzieł malarskich i rzeźbiarskich, wręcz odwrotnie były w nie bogate. W większości wymienionych miast znajdowały się gotyckie kościoły (Demmin, Gartz, Gryfino, Pyrzyce, Altentreptow (Treptow a.d. Tollense), najczęściej z historycznym wyposażeniem. W ostatniej z wymienionych miejscowości, w kościele znajdował się znacznych rozmiarów średniowieczny ołtarz z XV wieku zdobiony licznymi rzeźbionymi figurami. W większości miasteczek zachowały się jeszcze wówczas średniowieczne mury miejskie z bramami i basztami. W Demmin znajdowały się ruiny zamku książęcego, w Dobrzanach kościół z XVIII wieku i grodzisko. Bogaty w zabytki był Kamień Pomorski, przykładowo można wymienić znajdującą się w tym mieście katedrę wraz z wyposażeniem.

7 „Betreffend die Erhaltung alter Kunsgegenstände und Denkmale, der geschichtlichen Merkwürdigkeiten pp”, APS, Rejencja Szczecińska, Wydział Prezydialny (dalej: RS WP), 8600, s. 1.

8 Bardzo charakterystyczne było ich brzmienie, prawie jednakowe we wszystkich przypadkach. Warto zacytować fragment pisma magistratu Ueckermünde z 26.01.1824 r.: „Bisher ist uns ein Vorhandensein geschichtlicher Merkwürdigkeiten und Alterthümer in unserm Geschäftsbereiche nicht bekannt geworden. Wir werden aber künftig auf dergleichen Gegenstände unsern Aufmerksamkeit zu richten fortfahren und vorkommenden Falles für die Conservation solcher Sachen zu sorgen, auch pflichtmäßig davon Anzeige zu leisten nicht verfehlen”, APS, RS WP 8600, s. 8.

9 APS, RS WP 8600, s. 1 – Demmin, s. 30 – Dobrzany, s. 4 – Gartz n. Odrą, s. 5 – Gryfino, s. 10 – Ińsko, s. 11 – Kamień Pomorski, s. 12 – Maszewo, s. 2 – Pasewalk, s. 16 – Penkun, s. 17 – Pyrzyce, s. 31 – Świnoujście, s. 24 – Treptow a.d. Tollense, s. 8 – Ueckermünde, s. 22 – Widuchowa.

2. Katedra w Kamieniu Pomorskim, wnętrze, 2022 r. (fot. B. Ochendowska-Grzelak)

Za bardziej „światłych" mogą uchodzić członkowie magistratów, którzy na swoim terenie dostrzegali obecność różnych wytworów sztuki, przedmiotów o wartościach starożytniczych. Magistrat Stargardu do tej kategorii zaliczył jedynie cenne książki znajdujące się w zbiorach bibliotecznych miejscowego gimnazjum[10], natomiast magistrat Dąbia wystosował odpowiedź, że w mieście nie ma żadnych dzieł sztuki ani zabytków i pomników godnych wzmianki poza będącym w jego posiadaniu wyciągiem z opisu miasta Anklam autorstwa Stavenhagena (?) oraz opisem Dąbia M.G.S. Pristaffa z 1735 roku. Ponadto wspomniano o dokumentach z XVIII wieku i monetach znalezionych w 1803 roku w miedzianej kapsule zwieńczenia hełmu ratuszowej wieży[11]. Z kolei magistrat Dobrej Nowogardzkiej, brak w mieście interesujących przedmiotów, o które zapytywano, próbował tłumaczyć dwukrotnym pożarem archiwum miejskiego, gdzie jak napisano „zapewne przedmioty te były przechowywane"[12]. Przekazano jednak, co jest godne uwagi, iż w Dobrej są ruiny zamku, które ich obecny właściciel, pułkownik von Dewitz, „utrzymywał w istniejącym stanie, a ponadto dokładał starań, aby je upiększyć" (?), przez co te stare ruiny mogły być uznane za pomnik przeszłości[13]. Magistrat Wolina nie dostrzegł wprawdzie w mieście istnienia przedmiotów godnych uwagi, zauważono jednak, że istnieje prawdopodobieństwo znalezienia cennych obiektów w licznych kopcach na tzw. Wzgórzu Wisielców (Galgenberg), uchodzących wówczas za grobowce Hunów. Wówczas jednak żaden z kopców nie został jeszcze otwarty i zbadany, magistrat uznał więc za stosowne wydać zarządzenie, aby bez jego zgody i zaleceń nie

10 „(...) daß außer den literarischen Schätzen in der hiesigen Gymnasien-Bibliothek, welche sich jetzt in guter Ordnung befindet, keine aus der Vorzeit herrührende und besonders merkwürdige Kunstgegenstände sich hier vorfinden", APS, RS WP, 8600, s. 6.

11 W 1803 r. do kapsuły dołożono znajdujące się wówczas w obiegu monety i całość ponownie zamknięto. APS, RS WP, 8600, s. 26–28.

12 APS, RS WP, 8600, s. 13.

13 „(...) damit diese alte Rouine noch als Denkmahl des Altertums verbleibt". APS, RS WP, 8600, s. 13.

3. Ruiny zamku w Dobrej Nowogardzkiej, litografia E. Sanne (Pommerania 1844)

dokonywać tam wykopalisk[14]. O znaleziskach archeologicznych w postaci urn wykopanych ze starych grobowców, przypisywanych podobnie jak w Wolinie – Hunom, poinformował magistrat Goleniowa[15]. Informację o skarbie złożonym z monet i wyrobach rzemiosła, odkrytych w 1817 roku na polu należącym do miasta, przesłał magistrat Trzebiatowa n. Regą[16]. Jednocześnie przekazał rejencji wiadomość o znajdujących się w archiwum miejskim dokumentach z czasów książęcych oraz aktach z działalności władz miejskich. Ponadto zauważono, „że w tutejszym kościele nie ma żadnych zabytków, do czego przyczyniły

14 APS, RS WP, 8600, s. 15.

15 APS, RS WP, 8600, s. 51.

16 APS, RS WP, 8600 s. 75. Gotyckiego kościoła NMP, gotyckich kaplicy św. Ducha, św. Gertrudy i Jerzego oraz średniowiecznych murów miejskich z Basztą Kaszaną nie postrzegano w tym czasie jako pamiątki historyczne.

się pożary i wojny”[17]. Gotyckiej świątyni wyposażonej między innymi w renesansowe stalle nie uważano za obiekt o znaczeniu pomnika historii ani za ciekawostkę. Magistrat największego miasta rejencji, Szczecina, do starożytności zaliczył jedynie srebrny tłok pieczętny z 1181 roku, pochodzący jakoby z fundacji książąt Kazimierza I i Bogusława I[18]. Z kolei magistrat Jarmen donosił o nieszczęśliwym incydencie, do którego doszło w trakcie naprawy kościelnej posadzki. Rzemieślnik nieznający wartości płyt nagrobnych z XVI wieku, doprowadził do ich częściowego zniszczenia[19].

Pismo o takiej samej treści jak w rejencji szczecińskiej rozesłano w 1824 roku także do magistratów, landratur i władz kościelnych w rejencji stralsundzkiej[20]. Spotkało się ono z podobnym odzewem i brakiem zrozumienia. W rejencji stralsundzkiej odpowiedziało czternaście magistratów i w zasadzie wszystkie odpowiedzi były negatywne. Z Wolgast donoszono, że „rozpoczęto poszukiwania obiektów sztuki, starożytności i literatury, ale mimo usilnych poszukiwań nic nie znaleziono”[21]. Pisma o podobne treści nadesłano z Gützkow, Franzburga, Tribsees, Bergen, Damgarten, Garz, Benth, Lassan, Richtenberg, Grimmen, Stralsundu, Greifswaldu[22]. Również magistrat z Loitz nadesłał odpowiedź negatywną. Wspomniano jednak o wyobrażeniach książąt pomorskich w miejscowym kościele z uwagą, że nadzór nad nimi leży w kompetencjach superintendenta[23].

17 APS, RS WP, 8600, s. 74–76.

18 APS, RS WP, 8600, s. 69–70.

19 APS, RS WP, 8600, s. 56–65. Magistrat wniósł o ukaranie lekceważącego sobie sprawę wykonawcy prac w kościele Beckera. Po pożarze w 1839 r. kościół został rozebrany, a w jego miejscu postawiono w 1863 r. nową świątynię.

20 Landesarchiv Greifswald (dalej: LAG), Regierung Stralsund (dalej: RS), 593, pismo z 26.06.1824 r.

21 LAG, RS, 593, s. 22.

22 LAG, RS, 593, Gützkow – pismo z 27.06.1824 r., s. 23; Franzburg – pismo z 30.06.1824 r., s. 24; Tribsees – pismo z 1.07.1824 r., s. 26; Bergen – pismo z 7.07.1824 r, s. 29; Damgarten – pismo z 8.07.1824 r., s. 30; Garz – pismo z 24.07.1824 r., s. 35; Barth – pismo z 24.07.1824 r.: „(...) zeigen wir schuldigt an, wie sich abzulaufenden Semester d. J. keine gegenstande der Kunst, des Alterthums und der Literatur vorgefunden haben”, s. 36; Lassan – pismo z 26.07.1824 r., s. 37; Richtenberg – pismo z 27.07.1824 r., s. 38; Grimmen – pismo z 27.07.1824 r.: „daß obgleich wir nicht ermangelt haben, fortwährend ein besonderes Augenmerk darauf zu richten, unsere Bemühungen jedoch bisher fruchtlos geblieben sind, und wahrscheinlich auch in Zukunft sich nichts Erhebliches ergeben wird”, s. 39; Stralsund – pismo z 4.08.1824 r., s. 46; Greifswald – pismo z 5.08.1824 r.

23 LAG, RS, 593, pismo z 30.07.1824 r., s. 25.

Ankiety, sprawozdania, o których była mowa wyżej, magistraty nadsyłały co pół roku – zachowała się dokumentacja za lata: 1824, 1825 i pierwsze półrocze 1826 roku. Z wyjątkiem sprawozdania za pierwsze półrocze 1825 roku z Grimmen, w którym donoszono o znajdujących się w archiwum miejskim aktach z procesu czarownic (z 1644 r.), w żadnym z miast nie dostrzegano zabytkowych obiektów[24].

Ankieta rejencyjna trafiła również do landratur. Sporządzenie odpowiedzi było dla landratów zadaniem trudniejszym niż dla władz miejskich, gdyż dotyczyły one terenu całych podległych im powiatów, a więc konieczna była dobra ich znajomość. Stąd też zapewne odpowiedzi z powiatów Demmin i Gryfice były negatywne[25]. Inni landraci wykazali się większą dociekliwością. Landrat z Nowogardu poinformował o znajdowanych bardzo często w okolicy wsi Jarchlino glinianych urnach oraz o tym, że w zakrystii kościoła miejskiego znajduje się kilka starożytności (*Alterthümer*), niedoprecyzowano jednak czy chodzi o dokumenty, czy też raczej przykłady rzemiosła[26]. Wyrażono przy tym spostrzeżenie, że te ostatnie przedmioty nie są należycie przechowywane. Landrat powiatu Randow uważał, że na terenie powiatu nie ma przedmiotów sztuki ani literatury, które wymagałyby opieki władz. Zwrócił jednak uwagę na dwa pomniki historyczne, a mianowicie pomnik na wzniesieniu zwanym Deutscher Berg, którym opiekowało się specjalnie w tym celu powołane stowarzyszenie ze Szczecina[27] oraz tak

4. Tak zwany Krzyż Barnima (Wikimedia Commons)

24 LAG, RS, 593, pismo z 6.07.1825 r., s. 115–115 v.

25 Oto fragmenty tych bardzo charakterystycznych odpowiedzi: landrat z Demmin – „(…) in hiesigen ritterschaftlichen Kreise keine Gegenstände der Kunst und des Altertums befinden, deren Erhaltung einer besonderen Fürsorge bedürften", APS, RS WP, 8600, s. 23; landrat z Gryfic – „(…) Kunstgegenstände und Denkmale sind mir im diesseitigen Kreise bisher nicht bekannt geworden". LAG, RS, 593, s. 21.

26 LAG, RS, 593, s. 36.

27 LAG, RS, 593, s. 40. Chodzi o wzniesienie przy obecnej ulicy Unii Lubelskiej w Szczecinie.

5. Wzgórze Napoleona (Deutscher Berg) w Szczecinie, 2022 r. (fot. B. Ochendowska-Grzelak)

zwany krzyż Barnima[28]. Natomiast z odpowiedzi landrata z Łobza wynikało, że na podległym mu terenie nie ma zabytków starożytności ani obiektów godnych uwagi. Wspomniał wszakże o trzech zamkach: dwóch w Płotach i jednym w Resku, ale ocenił, że jako zamieszkałe nie mają wartości historycznej[29]. Ze Spanteckow nadeszła informacja, że w ruinach tamtejszego zamku znaleziono bardzo mało zabytków literackich, jednocześnie obiecano, że wszystkie przedmioty starożytne, jakie zostaną znalezione, będą konserwowane

28 Barnim II (1275–1295), książę z dynastii Gryfitów. Zmarł przedwcześnie w wieku zaledwie dwudziestu lat. Według tradycji został zamordowany koło Hintersee, na północ od miejscowości Stolec, przez rycerza Widantę z Mokrawicy nad Zalewem Szczecińskim (Vidante von Muckervitz z Vogelsang), za próbę uwiedzenia jego żony. W miejscu jego śmierci postawiono drewniany krzyż, który wymieniano na nowy, gdy poprzedni ulegał zniszczeniu.

29 „(...) daß sich im Regenwaldschen Kreise keine Alterthümer oder geschichtliche Merkwürdigkeiten außer zwey noch bewohnten Schlößern in Plathe und eins in Regenwalde befinden. Diese drei Gebäude mögen wohl schon eine Reihe von Jahren gestanden haben, sie enthalten aber doch keinen historischen Werth, sind auch noch in guten bewohnbaren Stande". LAG, RS, 593, s. 52.

i wysyłane do rejencji[30]. Landrat z Gryfina nadmienił o zdarzających się na podległych mu terenach znaleziskach archeologicznych, jednak zaznaczył, że nie prowadzono tam wykopalisk[31].

Niewiele lepiej było ze sprawozdaniami nadsyłanymi przez duchownych. Analiza odpowiedzi nadesłanych przez 24 superintendentów i pastorów pozwala wysunąć wniosek, że termin pomnik historyczny, stare dzieła sztuki, to, co dzisiaj postrzegamy jako zabytek pojmowano jeszcze wtedy bardzo wąsko. Odnoszono go raczej do zabytków prehistorycznych, zabytków piśmiennictwa, rozmaitych osobliwości, wspominając też – chociaż rzadko – o dziełach średniowiecza. Do bardziej „światłych" należy wypowiedź pastora z Bergen, który napisał o pieczołowicie przechowywanych przez pastora z Bobbin przedmiotach z czasów pogańskich. Co istotne wymienił on też jako warte uwagi rzeźby oraz malowidła w ołtarzach miejscowego kościoła. Nie czuł się wprawdzie kompetentny, by podać jakieś informacje historyczne, ale zobowiązał się do tego w przyszłości. Zauważył też problem samowoli w pozyskiwaniu przedmiotów prehistorycznych, co często mogło prowadzić do ich zniszczenia. Postulował więc wprowadzenie odpowiednich przepisów policyjnych, aby temu przeciwdziałać[32]. W innym sprawozdaniu nadesłanym do rejencji w 1826 roku superintendent Droysen zastosował podział na zabytki epoki przedchrześcijańskiej i zabytki chrześcijańskie[33]. Natomiast superintendent z Loitz odpowiedział, że w podległych mu kościołach nie ma zabytków. Napisał jednak o licznych znaleziskach prehistorycznych, które zbierał

30 LAG, RS, 593, s. 75.

31 LAG, RS, 593, s. 15 – Wolin, s. 81 – Gryfino (Greifenhagen), s. 93 – Widuchowa (Fiddichow), s. 51 – Goleniów (Gollnow), s. 36 – Nowogard (Naugard).

32 LAG, RS, 593, s. 5, pismo z dnia 21.02.1824 r. W kolejnym liście z 24.03. tego roku superintendent uzupełnił wcześniejsze informacje. Wskazał na konkretne znaleziska z czasów pogańskich będące w posiadaniu osoby prywatnej. Wspomniał o istnieniu tzw. *Hünengräber* na terenie parafii Pazig, w których, jak podejrzewał, mogły się znajdować „starożytności". Wymienił kamień z wyobrażeniem przedstawienia człowieka z kościoła w Bergen, ale określił go zarazem jako *nicht kunstreiches* (bez wartości artystycznych). W kościołach: w Bergen znajdowała się ręka ludzka – prawdopodobnie relikwia z czasów katolickich, a w Patzig relikwiarz z metalu w kształcie ręki. W piśmie z 19.02.1825 r. (s. 71) superintendent Droysen donosi, że przedmioty starej sztuki znajdowane na Rugii są przechowywane przez kapitana v. Bagewitz z Ralow. Poinformował też, że p. Grümbke z Bergen przygotował dzieło statystyczne o Rugii, które miało się ukazać w 1825 r., a w nim miał opisać zabytki sztuki na Rugii.

33 Tamże, s. 65–67, pismo z 21.06.1826 r. W piśmie tym superintendent wspomniał o dokumentach w archiwum kościelnym z 1503 r., których odpis przytoczył. Jako jeden z pierwszych „respondentów" zaliczył do zabytków pochodzący z 1495 r. dzwon.

von Hagenow[34]. Całkowicie negatywne były odpowiedzi z Horst[35], Reinberg[36], Gristow[37], Brandshagen[38], Reinkenhagen[39], Rolofshagen[40], Wolgast[41], Franzburga[42], Garz, Hanshagen, i co najdziwniejsze, ze Stralsundu i Greifswaldu[43]. Dwaj duchowni z Grimmen uznali, że w ich kościele raczej nie ma godnych uwagi zabytków starożytności, jednakże wymienili mimo to dwa XVII-wieczne nagrobki, dwa portrety duchownych z XVII i XVIII wieku oraz ołtarz z czasów katolickich, a więc sprzed pierwszej tercji XVI wieku[44]. Pastor z Vorland wymienił nagrobek z końca XVI wieku, witraże oraz chrzcielnicę z piaskowca, a więc uwzględnił większość dzieł, znajdujących się w kościele i o które zapytywano[45]. Pastor z Tribsees uznał z kolei, że tylko zdobiony rzeźbionymi przedstawieniami „ołtarz z czasów katolickich zasługuje, aby go uznać za dzieło sztuki" (*ein Werk der Kunst genannt zu werden*)[46]. Superintendent kościoła w Barth dostarczył opis zabytków kościoła w Kenz – z dużej liczby dzieł wyróżnił figurę Marii, która od końca średniowiecza przyciągać miała licznych pielgrzymów z Włoch, Hiszpanii, Francji i Niemiec, epitafium Barnima VI oraz

34 LAG, RS, 593, s. 56, pismo z 1.08.1824 r. Informację o znaleziskach prehistorycznych superintendent wzbogacił o listę tychże.

35 LAG, RS, 593 (odpowiedź opatrzona datą 20.03.1824 r.), pastor pisze, że w jego w kościele nie ma żadnych przedmiotów sztuki, literatury ani starożytności.

36 LAG, RS, 593, s. 9, pismo z 16.03.1824 r., oprócz płyty nagrobnej na cmentarzu, brak w kościele i na terenie parafii przedmiotów, o które pytano.

37 LAG, RS, 593, s. 10, pismo z 16.03.1824 r.

38 LAG, RS, 593, s. 11, pismo z 12.03.1824 r. Pastor sugeruje jedynie, że tzw. Siedem Wzgórz (Sieben Berge) przy drodze ze Stralsundu, mogą być grobami megalitycznymi.

39 LAG, RS, 593, s. 12, pismo z 17.03.1824 r.

40 LAG, RS, 593, s. 14, pismo z 13.03.1824 r.

41 LAG, RS, 593, s. 21, pismo z czerwca 1824 r.

42 LAG, RS, 593, s. 31, pismo z 14.03.1824 r. Superintendent donosił, że w podległych mu kościołach nie ma żadnych zabytków sztuki, literatury, starożytności (*Denkmäler der Kunst, Literatur und Altertums*).

43 LAG, RS, 593, pisma superintendentów: z Garz – 24.07.1824 r., s. 34; Hanshagen – 31.07.1824 r., s. 41; Stralsundu – 4.08.1824 r., s. 47; Greifswaldu – 3.08.1824 r., s. 42.

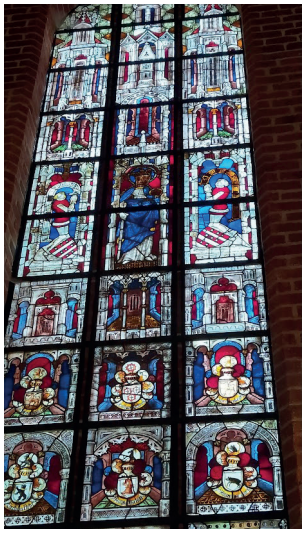
44 LAG, RS, 593, s. 7. Pastorzy nie wymienili natomiast średniowiecznej płyty grobowej z rytym wizerunkiem duchownego J. Klingberga z 1464 r., XV-wiecznych ław rajców i mieszczan, ambony z 1707 r., grupy Pieta z drugiej poł. XV w. oraz licznych kielichów (od XIV do XVIII w.).

45 LAG, RS, 593, s. 15, pismo z 10.03.1824 r.

46 LAG, RS, 593, s. 17, pismo z 8.03.1824 r.

6. Gotycki ołtarz z kościoła w Tribsees (Meklemburgia), widok obecny (Wikimedia Commons)

7. Kościół w Kenz, fragment średniowiecznego witrażu, 2022 r. (fot. B. Ochendowska-Grzelak)

średniowieczne witraże[47]. Synod z Altenkirchen napisał o średniowiecznym reliefie w jednym ze starszych na wyspie Rugii romańsko-gotyckim kościele[48]. Nie wspominano jednak o romańskiej chrzcielnicy z 1240 roku i czternastowiecznym krucyfiksie triumfalnym na belce tęczowej, a tym bardziej o barokowym ołtarzu z 1724 roku, XVI i XVII-wiecznych kielichach[49]. Ten sam synod za godne wymienienia, z obfitującego w dzieła sztuki z różnych epok kościoła w Wieck, uznał XV-wieczną figurę patrona kościoła św. Jerzego na koniu, której pierwotnego przeznaczenia jednak nie znano. Nie wspomniano już natomiast o średniowiecznych rzeźbach z grupy Ukrzyżowania, bogato zdobionym barokowym XVIII-wiecznym ołtarzu, malowanych portretach i rzeźbionych epitafiach z XVII wieku, kielichach i patenach. W tym kontekście nie dziwi, że barokowe wyposażenie kościoła w Sagard nie zostało uznane za zabytkowe. Podobną sytuację możemy odnotować w posiadającym barokowy

47 LAG, RS, 593, s. 51–54, pismo z 28.07.1824 r.

48 Prawdopodobnie chodziło o tzw. kamień Świętowita wmurowany w ścianie zakrystii, przedstawiający mężczyznę z rogiem, pochodzący jeszcze z czasu przed chrystianizacją Rugii (1163 r.).

49 Wystrój kościoła por. Buske 2003, s. 54.

ołtarz i chrzcielnicę z ok. 1300 roku kościele w Bobbin. W piśmie stwierdzono bowiem, że dwie wyżej wymienione świątynie zabytków nie posiadają[50].

Warto się w tym miejscu zastanowić, skąd wzięły się odpowiedzi negatywne w przypadku ośrodków, które według naszej dzisiejszej oceny są bogate w zabytkowe budowle i stanowiące ich wyposażenie dzieła sztuki. Nie dziwi negatywna odpowiedź ze Świnoujścia, które w opinii magistratu, jako miasto tylko z sześćdziesięcioletnią tradycją, nie mogło posiadać pamiątek przeszłości. Natomiast wypowiedzi w podobnym stylu mogą budzić zdumienie, jeśli pochodzą z miejscowości, w których znajdowały się pochodzące ze średniowiecza, najczęściej gotyckie kościoły, wyposażone w ołtarze, epitafia, płyty nagrobne, obrazy. W pierwszej ćwierci XIX wieku, czasie, w którym przeprowadzano ankiety, większość miast pomorskich posiadała jeszcze dość dobrze zachowane średniowieczne obwarowania z bramami, basztami i innymi urządzeniami. Nie postrzegano ich jednak jako zabytki, gdyż w analizowanych ankietach ani razu ich nie wymieniono. Obiekty, które wówczas można było uznać za zabytki, to artefakty teoretycznie pochodzące z epok od średniowiecza począwszy, na baroku skończywszy. Ta ostatnia cezura wymaga paru słów wyjaśnienia. Na przykładzie omawianej ankiety można stwierdzić, że w latach dwudziestych XIX wieku nie pojmowano jeszcze powszechnie przedmiotów z okresu baroku jako godnych zachowania pamiątek przeszłości, śladów swojej historii. Nie można się więc dziwić duchownym, którzy spośród zabytków znajdujących się w podległych im kościołach uwzględnili tylko zabytki sztuki średniowiecznej, jak czynili to np. pastor w Tribsees, superintendent z Barth, a w przypadku kościoła w Kenz, synod z Altenkirchen[51]. Warto przypomnieć, że to romantyczne zafascynowanie średniowieczem prowadziło właśnie do odkrywania wartości zabytków przeszłości w ogóle. Skoro w pierwszych inwentarzach zabytków sporządzanych przez osoby szczególnie zainteresowane sztuką i historią najwięcej uwagi poświęcano obiektom średniowiecznym, dopiero później renesansowym, a najpóźniej barokowym, to nie może dziwić pomijanie tych ostatnich przez duchownych w roku 1824. W tym czasie rozumienie pojęcia „godne zachowania dzieła sztuki", „pamiątki przeszłości", bo terminu zabytek jak już wspomniano jeszcze na co dzień nie stosowano, nie było powszechne. Tym należałoby chyba tłumaczyć zróżnicowaną wartość i dokładność odpowiedzi. Nie ustalona była w omawianym czasie jednoznacznie ani granica chronologiczna, ani rzeczowa określająca

50 LAG, RS, 593, pismo z 26.06.1824 r., s. 55; pismo z 21.07.1824 r.

51 Patrz przypisy 45, 46.

zabytki starożytności (*Altertümer*). Najczęściej duchowni nie dostrzegali wartości zabytkowej w starych średniowiecznych chrzcielnicach, wytworach rzemiosła artystycznego, takich jak kielichy, pateny, misy chrzcielne, świeczniki a także dzwony (także pochodzące nierzadko z tego okresu). Nie zdarzyło się również, aby zauważono zabytkowe wartości samych budynków kościelnych, najczęściej pochodzących z epoki średniowiecza. Należy jednak pamiętać, że w piśmie ministerstwa rozesłanym przez przedstawicieli rejencji i landratur nie pojawia się jednoznacznie sformułowane pytanie o przykłady architektury. Trudno zatem stwierdzić, czy oczekiwano przytoczenia także jej przykładów. Najprawdopodobniej, tak jak to wyrażono w przypadku zamieszkałych siedzib w Płotach czy Łobzie, obiektów nadal użytkowanych nie postrzegano jako posiadających wartości historyczne. Dlatego też w owym czasie bardzo ważne było uświadamianie władzom świeckim i kościelnym, jaką wartość mają dzieła znajdujące się w najbliższym otoczeniu, podejmowane decyzje mogły bowiem zaważyć na ich dalszym istnieniu. Tak jak nie postrzegano jako zabytków romańskich i gotyckich kościołów, niezwykle charakterystycznych dla terenów prowincji Pomorze, tak też, analogicznie, nie wymieniono żadnego z istniejących na omawianym terenie zamków książęcych (zachowanych np. w Szczecinie, Ueckermünde, Franzburgu). Prawdopodobnie kierowano się takim samym tokiem myśleniem, nie uwzględniając pochodzących z okresu średniowiecza (np. Szczecin, Stralsund) ratuszy miejskich. Paradoksalnie, jako godne zainteresowania i zachowania obiekty architektoniczne zaczęto postrzegać ruiny, a konkretnie, w przypadku omawianego terenu rejencji szczecińskiej, ruiny zamku w Dobrej Nowogardzkiej. Można to oczywiście wytłumaczyć rodzącym się w okresie romantyzmu zainteresowaniem ruinami, które czasami wręcz urastało do rangi kultu.

Więcej zrozumienia wykazywano w przypadku starych dokumentów lub znalezisk archeologicznych – obiekty te wymieniano bowiem najczęściej w odpowiedziach pozytywnych. Nie miało w tym przypadku większego znaczenia czy odpowiedzi udzielali przedstawiciele władz duchownych, czy też świeckich.

Godne uważniejszego prześledzenia wydają się być także odpowiedzi duchownych szczecińskich: superintendenta Engelkensa na temat kościoła zamkowego i pastora Lenza z kościoła św. Piotra i Pawła. Pierwszy z nich przesłał do rejencji informację superintendenta Richtera, że główne wejście do zamku zaopatrzone jest w antabę, której odlew wykonano dla wrocławskich zbiorów

8. Antaba z głową gryfa znajdująca się w pierwszej połowie XIX wieku na drzwiach kościoła zamkowego w Szczecinie (wmuzeach.pl)

sztuki[52]. Pastor Richter jako przedmioty o wartościach starożytniczych uznał też obrazy z kościoła zamkowego, stwierdzając, że wskazał wszystkie obiekty o które pytano[53]. Natomiast pastor Lenz, jako jeden z nielicznych ankietowanych w rejencji szczecińskiej, uznał za zabytek starożytności (*alterthümlich*) gotycki ołtarz. Jego wiek ocenił na ponad czterysta lat, opisał go i określił jego ikonografię[54]. Engelkens podał też informację, że według oświadczeń pastorów z kościołów św. Jakuba i św. Gertrudy nie ma tam podobnych zabytków (*alterthümliche Merkwürdigkeiten*)[55]. Z Nowogardu natomiast, jako przykładzie starożytności, doniesiono o wyposażeniu kaplicy von Ebersteinów[56].

Analiza odpowiedzi na pismo urzędników rejencji pozwala stwierdzić, że określenia *alte Kunstgegenstände, Denkmale, althertümliche Merkwürdigkeiten* nie były wtedy jednoznacznie rozumiane przez różne osoby. Pod pojęciami tymi rozumiano najczęściej stare dokumenty (magistraty Stargardu, Dobrej Nowogardzkiej, Wołogoszczy), znaleziska prehistoryczne (magistraty Wolina, Goleniowa, Trzebiatowa, Jarchlina, pastorzy z Bergen, Loitz), a tylko czasami elementy wyposażenia kościołów i rezydencji. W tym ostatnim przypadku chodziło przede wszystkim o zabytki rzeźby gotyckiej, renesansowe płyty nagrobne (Reinberg, Grimmen, Vorland, Tribsees), sporadycznie o rzeźbione figury, prawdopodobnie zwyczajowo otaczane kultem lub traktowane jako ciekawostkę (Kenz, Wiek (Rugia)). W odniesieniu do szczecińskiego kościoła zamkowego, wspomniano też o pochodzących z XVI wieku i późniejszych obrazach, nie wymieniając jednak, o które z wielu wiszących w kaplicy chodziło. W jednym tylko przypadku w obiekcie architektonicznym, a właściwie jego pozostałości – ruinie zamku w Dobrej – dojrzano zabytek[57]. Osoby udzielające

52 LAG, RS, 593, s. 18. O kołatce wspomniano dlatego, że zwrócił na nią uwagę profesor Büsching z Berlina, który doprowadził do wykonania odlewu. Patrz Krzymuska-Fafius 1962.

53 O wyposażeniu kościoła zamkowego patrz Lemcke 1909.

54 Lemcke 1909, s. 18. Chodzi tu oczywiście o zaginiony w czasie II wojny tryptyk św. Piotra i Pawła, datowany na pierwszą ćwierć XVI w., Z. Krzymuska-Fafius 1962, s. 10.

55 APS, RS, 8600, s. 18.

56 APS, RS, 8600, s. 37, 48, 63.

57 Pojmowano tak ruiny zamku w Dobrej Nowogardzkiej. O kulcie ruin na początku XIX w. patrz Królikiewicz 1993. Drugi przypadek dotyczy pochodzącej z początku XIV w. i przebudowywanej w XVII w. wieży kościoła w Bergen na Rugii. Wymieniany już pastor Droysen pisał w 1826 r. o konieczności jej naprawy, co nie było możliwe bez pomocy z zewnątrz „(...) die obere Hälfte des hiesigen Kirchenturms, eine achtseitige mit Kupferplaten belegte Pyramide, die als Denkmal alter Kunst wohl erhaltenswerth seyn mögte, da auch deren Spitze Schiffern in der Ostsee von Rügen her zuerst und sonst einige Meilen... in Pommern hinein sichtbar ist". APS, RS, 8600.

odpowiedzi nie musiały wykazywać większego zainteresowania sztuką, ale przedstawicieli magistratów, landratów, duchownych uznać można za reprezentantów wykształconej części społeczeństwa (*Bildungsbürgertum*).

Możemy zatem sformułować wniosek, że w powszechnym osądzie elit pomorskiego społeczeństwa, w pierwszej tercji XIX wieku dawna architektura jako taka spełniała funkcje utylitarne, reprezentacyjne, ale nie postrzegano jej jako zabytek przeszłości. Aby sąd ten uległ zmianie trzeba było swego rodzaju akcji uświadamiającej i działalności popularyzatorskiej. Znamienne, że również dawne dzieła malarstwa, rzeźby i rzemiosła rzadko utożsamiano z „zabytkami starożytności". Analizowane dane pozwalają stwierdzić, że w omawianym czasie pojęcia „dawne dzieła sztuki, pomniki (*Denkmale*), starożytne osobliwości", utożsamiano ze starymi dokumentami piśmiennymi, inskrypcjami, zabytkami archeologicznymi, numizmatami, osobliwościami. W ówczesnym rozumieniu obrazy służyły dekoracji, a rzemiosło i architektura pełniły przede wszystkim funkcje użytkowe. Trudno się dziwić takiemu rozumieniu. Termin zabytek, w ówczesnych Prusach, w znaczeniu zbliżonym do współczesnego jeszcze nie funkcjonował. Powszechniej zaczął być używany i rozumiany w administracji państwowej dopiero pod koniec XIX i na początku XX wieku[58].

Dokładnie w czasie, kiedy wystosowano pierwsze ankiety, w Szczecinie powstało Towarzystwo Historii Pomorza i Starożytności (1824 r.). Jednym z podstawowych jego celów było

> ratowanie i czynienie powszechnie użytecznymi zabytków prehistorycznych na Pomorzu i Rugii, tak jak robi się to efektywnie w innych prowincjach niemieckich (...). Do zabytków starożytności zaliczono: wszystkie stare obiekty natury i sztuki i pomniki lub źródła pisane, zabytki z kamienia, metalu lub drewna, inskrypcje, rzeźby, obrazy, tarcze herbowe, numizmaty, dokumenty, sprzęty itd.[59]

Towarzystwo zaczęło gromadzić własne zbiory w głównych ośrodkach – w Szczecinie i w Greifswaldzie[60].

Jak widać w pierwszym etapie działalności Towarzystwa zainteresowanie dotyczące zabytków kultury materialnej skupiało się przede wszystkim wokół znalezisk archeologicznych, monet, pieczęci, dokumentów. Przedmioty

58 O rozumieniu terminu zabytek w administracji pruskiej przełomu XIX i XX wieku patrz Ochendowska-Grzelak 2013, s. 193–194.

59 Paragraf 2 i 4 statutu Towarzystwa Historii Pomorza i Starożytności wydrukowanego w „Neue Pommmersche Provinzialblätter", 1, 1826, s. 69–70.

60 Paragraf 5, „Neue Pommmersche Provinzialblätter", 1, 1826, s. 70.

tego rodzaju jako pierwsze znalazły się też w nowo powstających zbiorach[61] i właśnie na nich, w pierwszych latach działania, skupiała się uwaga członków stowarzyszenia. Zrozumiałe jest więc, że przedstawiciele magistratów, landraci, duchowni, będący członkami Towarzystwa lub czytelnikami wydawanego przez J.L. Hackena od 1820 roku „Pommersche Provinzialblätter", wykazywali podobnie ukierunkowane zainteresowania. Pojawiały się co prawda refleksje, że podobną uwagę, jaką poświęcono archeologii należy oddać chrześcijańskiemu średniowieczu i reformacji „(...) także w badaniu tych przedmiotów pożądany byłby współudział członków i mieszkańców regionu". Deklarowano też, że w późniejszym czasie Towarzystwo uczyni głównym zadaniem badanie zabytków średniowiecznych, zwłaszcza architektury, jednak na razie (to znaczy do końca lat trzydziestych XIX w.) większość energii skierowano na poznanie śladów czasów przedchrześcijańskich[62]. Na pierwszym zebraniu Towarzystwa profesor Konrad Levezow z Berlina wygłosił wykład na temat znaczenia zabytków archeologicznych i zaproponował sporządzenie mapy ich występowania na Pomorzu[63]. Celem jego wystąpienia było uwrażliwienie na znaczenie znalezisk, często niszczonych z powodu niewiedzy oraz wskazanie zbieraczom konieczności stosowania metod naukowych podczas pozyskiwania i do opisu artefaktów.

61 O początkach zbiorów Towarzystwa patrz „Neue Pommmersche Provinzialblätter", 1, 1826, s. 31–39. W 1827 r. zbiory te składały się z dość przypadkowych darowizn. Zgodnie z założeniami programowymi obejmowały one przede wszystkim: 1. znaleziska archeologiczne (urny, narzędzia i ozdoby z kamienia, metalu); 2. monety i medale; 3. pieczęcie średniowieczne oraz 4. obiekty starożytności i osobliwości „nieokreślonego pochodzenia". Składały się na nie dwie figurki ze steatytu (jedna znaleziona w Szczecinie, druga w Pasewalku), metalowe naczynia „przypominające urny", złote ozdoby i figurka z metalu przedstawiająca człowieka.

62 „Neue Pommmersche Provinzialblätter", 1, 1826, s. 30–31.

63 Wykład ten opublikowano w „Pommmersche Provinzialblätter", 6, 1825, s. 401–436: *Andeutungen über die wissenschaftliche Bedeutung der allmählig zu Tage geförderten Altertümer Germanischen, Slavischen und anderweitigen Ursprungs der zwischen der Elbe und der Weichsel gelegen Länder, und zwar in nächsten Beziehung auf ihre Geschichte*. K. Levetzow (1770–1835). Studiował teologię w Halle. Nauczyciel, najpierw prywatny w Trzebieży, następnie w Friedrich-Wilhelm-Gymnasium i w Akademie der Künste w Berlinie. Nadzorował królewskie zbiory antyczne w Berlinie, później współpracownik tworzących się muzeów berlińskich w zakresie starożytności. Przyjaciel F. Gilly'ego. Współpracował w wydaniu albumu jego rysunków malborskich *Schloß Marienburg in Preussen nach seinem vorzüglichen äusseren und inneren Ansichten dargestellt*, Berlin 1799–1803, do którego napisał tekst. Por. biogram w: *Neue Deutsche Biographie*, t. 14, Berlin 1985, s. 393–394 (wersja cyfrowa, https://www.deutsche-biographie.de/sfz50819.html).

Towarzystwo wystosowało więc odezwę do swoich członków z prośbą o nadsyłanie danych, które umożliwiłyby sporządzenie mapy. Nadeszło dwadzieścia pięć odpowiedzi z rejencji szczecińskiej i stralsundzkiej. Ponieważ tym razem inicjatywa nie wyszła z urzędu, odpowiedzi były dobrowolne i mogły odzwierciedlać zaangażowanie i zainteresowania respondentów. W większości na odezwę zareagowali duchowni (14 przypadków), odpisało też dwóch profesorów oraz właściciele ziemscy (np. von Wedell w sprawie znalezisk w okolicach Pyrzyc), landrat Pyrzyc, senator Dom z Barth.

Wyżej ukazano, że w omawianym okresie przedmiotem budzącego się zainteresowania zabytkami kultury materialnej były „starożytności", przede wszystkim pojmowane jako pozostałości epok prehistorycznych. Jak widać, skoro w omawianym czasie wystąpienia Goethego, Gilly'ego, Schinkla, nawołujące do zwrócenia uwagi i chronienia pamiątek przeszłości, nie wywołały od razu oddźwięku wśród wykształconej części społeczeństwa, nie było go także w szerszych warstwach.

Geneza zainteresowań starożytniczych jakie można zaobserwować na Pomorzu, podobnie jak w całych Prusach, sięga drugiej połowy XVIII wieku. Stanowiły one pewien etap na drodze do szerszej recepcji dziedzictwa epok minionych. Ten brak szerszego rozumienia potrzeby chronienia dziedzictwa przeszłości pozwala wytłumaczyć to, że wielu pastorów z bogato wyposażonych kościołów często w dziełach sztuki średniowiecznej nie widziało nic godnego uwagi. Idee ponownego dowartościowania, zwłaszcza wytworów sztuki gotyku, nie zostały tu jeszcze szerzej przyswojone. Możemy więc mniemać, że skoro w omawianym przez nas czasie duchowni tych dzieł często nie cenili, nie dbali także o ich utrzymanie i zachowanie. Rzuca to pewne światło na trudności w podjęciu pierwszych inicjatyw służących ochronie zabytków.

Przede wszystkim konieczne było rozeznanie w rozmiarach dziedzictwa, pomocne mogły być też akty prawne służące zachowaniu zabytków przeszłości. Duże znaczenie w ukazaniu wartości poszczególnych obiektów mogły mieć zarządzenia szczegółowe, podobne do tych, które zostaną przedstawione poniżej. Naczelny prezydent prowincji Pomorze wydał 10 października 1844 roku zarządzenie, skierowane do wszystkich rejencji, aby zwróciły należytą uwagę na stare chrzcielnice znajdujące się w kościołach. Nieużywanym nakazywano przywrócić godne miejsce w świątyniach. Jeżeli nie było innych tego typu sprzętów, proponowano rozważyć przywrócenie im ich dawnego

miejsca i roli. Natomiast jeśli chrzcielnic było więcej, należało rozważyć, które najbardziej nadają się do pełnienia „wcześniejszej funkcji, i ozdoby kościoła”[64].

Wystąpienie naczelnego prezydenta prowincji spowodowane było doniesieniem o godnych nagany praktykach usuwania z kościołów starych chrzcielnic i zastępowaniu ich nowymi, złożonym przez powołanego w 1843 roku królewskiego konserwatora zabytków Ferdinanda von Quasta (1807–1877). Zachowała się korespondencja w tej sprawie dotycząca terenów rejencji stralsundzkiej. Władze rejencji 20 października 1844 roku rozesłały odpis zarządzenia naczelnego prezydenta do wszystkich superintendentów z prośbą o udzielenie informacji na temat chrzcielnic w podległych im kościołach[65]. Prześledzenie odpowiedzi superintendentów dostarcza ciekawych danych pozwalających ocenić znajomość sztuki i stosunek do niej wśród duchownych. Dla omawianego terenu charakterystyczne jest występowanie kamiennych, najczęściej granitowych, także wapiennych, romańskich chrzcielnic pochodzących z XIII i XIV wieku. Znajdowały się one w wielu kościołach rejencji, warto więc przyjrzeć się informacjom nadsyłanym z terenu do naczelnego prezydenta. W wielu przypadkach superintendenci relacjonowali, że w podległych im kościołach znajdują się przedmioty, o które zapytywano, ale, co dzisiaj może budzić zdziwienie, oceniali je jako nieposiadające wartości. Takie odpowiedzi nadeszły ze Stralsundu, gdzie jako bezwartościowe wymieniono chrzcielnice w kościołach św. Mikołaja, św. Jakuba i św. Marcina[66]. Superintendent Gützkow podobnie ocenił sprzęty ze świątyń w Behrenshof, Levenshagen, Dersekow[67]. Synod z Grimmen napisał o wartościowej chrzcielnicy w Gristow, która jednak nie dochowała się do naszych czasów w tym miejscu. Obecnie w Grimmen znajduje się XIV-wieczna wapienna chrzcielnica, o której z kolei wówczas nie wzmiankowano. Istnieje pewne prawdopodobieństwo przeniesienia, co prawda dość masywnego, kamiennego obiektu, do innego kościoła, ale trudno w tej sprawie jednoznacznie wyrokować. Jeżeli jednak

64 LAG, RS, 594, s. 145, „(...) durch Vermittlung der Superintendenten dahin zu wirken, daß möglichst überall die alten Taufsteine, auch wenn sie nicht mehr in Gebrauch sind, als Denkmäler der Vorzeit, die wenn auch unscheinbar, doch häufig einen eigenthümlichen Werth haben, mit Sorgfalt und an anständiger Stelle aufbewarth werden, daß man namentlich, wo keine andere Taufsteine vorhanden sind, den alten wieder die ihnen ursprünglicher gebührende Stelle gebe; und daß man bei dem Vorhandensein mehrerer, eventuell unter desfalls zu erstattenden nähere Bericht, in Erwägung nehme, welcher von ihnen zur ferner Benutzung und Zierde der Kirche am besten geeignet sei”.

65 LAG, RS, 594, s. 145.

66 LAG, RS, 594, s. 146, pismo z 22.12.1844 r.

67 LAG, RS, 594, s. 147, pismo z 17.12.1844 r.

stara chrzcielnica znajdowała się tam już w 1844 roku, dziwić może, że o niej wcześniej nie napisano[68]. Synod z Altenkirchen odpowiedział, że w podległych mu kościołach brak chrzcielnic, o które pytano[69]. Tymczasem obecnie w kościele w samym Altenkirchen znajduje się takowa wykonana z wapienia gotlandzkiego, z czaszą zdobioną rzeźbionymi ludzkimi główkami, datowana na 1240 rok, a więc prawdopodobnie najstarsza z tego typu chrzcielnic na omawianym terenie[70]. Nie mamy powodu przypuszczać, że obiekt ten został do kościoła w Altenkirchen przeniesiony po roku 1844, być może przedstawiciele synodu nie uznali za wartościowe prostego w formie romańskiego dzieła. W efekcie pisma naczelnego prezydenta wykazano jeszcze istnienie kamiennych chrzcielnic w świątyniach w Rappin, Patzig, Kreutzmanshagen, kościele św. Jakuba w Greifswaldzie[71].

Na pewno efektem pisma von Quasta i zarządzenia naczelnego prezydenta było zwrócenie uwagi na niezwykle cenny i charakterystyczny zarazem element wyposażenia kościołów pomorskich, jakim są kamienne chrzcielnice. W następstwie tego wiele z nich znowu wyeksponowano i zaczęto użytkować, co w przypadku zabytku daje szansę przetrwania. Mamy konkretne przykłady, że w reakcji na powyższe zarządzenie ponownie zrekonstruowano chrzcielnicę z ok. 1300 roku w Behreshof, wyciągając z ziemi jej czaszę, która zdążyła tam wcześniej trafić[72]. Być może gdyby nie powyższa akcja, zabytek ten uległby zniszczeniu. Podobnie w Rappin złożono z trzech części i wystawiono zdobioną chrzcielnicę z drugiej poł. XIII wieku[73]. Można więc uznać, że oddziaływanie wyżej wymienionego zarządzenia było bardzo pozytywne, a korzyści dwojakie. Z jednej strony naczelny prezydent i konserwator zabytków zdobyli rozeznanie na temat występowania obiektów, o które zapytywano, a z drugiej, co ważniejsze, wskazano i uzmysłowiono respondentom i ich otoczeniu wartość tych artefaktów. Było to założonym wcześniej efektem opisywanych

68 LAG, RS, 594, s. 153, pismo z 16.12.1844 r. O chrzcielnicy w Gristow napisano: „antiker wertvoller Taufstein".

69 LAG, RS, 594, s. 159, pismo z 7.11.1844 r.

70 *Die Bau- und Kunstdenkmale* 1995, s. 459–461; Buske, Baier, 1984, s. 85 i 185.

71 LAG, RS, 594, Rappin pismo z 14.07.1845 r. i 2.11.1845 r., s. 178 i z 28.08.1848 r., s. 200, Patzig pismo z 1854 r., s. 205–206, Creuzmannshagen pismo z 14.09. 1845 r, s. 174, Greifswald, kościół św. Jakuba, pismo z 3.09.1845 r., s. 173.

72 LAG, RS, 594, pismo z 13.08.1845 r., s. 170 i z dnia 2.09.1845 r., s. 171 oraz z 29.09.1845 r., s. 172, a także sprawozdanie z 10.02.1846 r., s. 181–181.

73 LAG, RS, 594, pismo z 2.11.1845 r.

ankiet i miało duży wpływ na zmiany w postrzeganiu dawnego wyposażenia kościołów, przyczyniając się także do ich zachowania.

Ponieważ przedstawiono tu pierwsze inicjatywy, trudno się dziwić, że oddźwięk nie był zadowalający. Na pewno dla zmian świadomości istotne były działania podejmowane w kolejnych latach. Zaliczyć do nich należy pierwsze restauracje zabytków pomorskich prowadzone w latach 20. XIX wieku według koncepcji Schinkla (na przykład w kościołach: Mariackim w Stargardzie czy św. Jana Ewangelisty w Szczecinie). Warto też zwrócić uwagę na pierwsze prace restauracyjne wprowadzające do kościołów elementy neogotyckiego wyposażenia, na przykład neogotyckie przegrody obejścia chóru w kościele św. Mikołaja w Greifswaldzie (1823–1832 Johann Gottlieb Giese) i w Demmnin (1858 r. August Stüler). Także restauracje prowadzone około połowy wieku i po połowie stulecia na terenie Pomorza przez uczniów i następców Schinkla – Augusta Stülera i pierwszego pruskiego konserwatora zabytków Ferdinanda von Quasta (kościół Mariacki w Trzebiatowie, katedra w Kamieniu Pomorskim, katedra w Kołobrzegu). Dla upowszechnienia przekonania o znaczeniu pamiątek przeszłości i dzieł sztuki, szczególnie średniowiecznych, miało też nawiązywanie do form stylowych z tego czasu w nowo projektowanych budowlach. Warto w tym kontekście zwrócić uwagę na ratusz w Kołobrzegu, według projektu Schinkla, czy neoromański kościół (św. Elżbiety – obecnie św. Katarzyny – w Bytowie, 1848–1854), a także powstałe nieco później kościoły odwołujące się do form średniowiecznych, na przykład w miejscowościach nadmorskich: Międzyzdrojach (1859–1862 projekt Augusta Stülera) czy w Heringsdorfie (1846–1848 projekt Ludwiga Persiusa). Jednak zdecydowanie największe znaczenie miało ukazanie się pierwszych opracowań o sztuce Pomorza autorstwa Franza Kuglera, artykuły i działalność popularyzatorska Hugo Lemckego i opracowania o architekturze Pomorza Hansa Lutscha.

Rozdział 2

Znaczenie *Pommersche Kunstgeschichte* (1840) Franza Kuglera w odkrywaniu sztuki Pomorza

Niniejszy tekst jest rozszerzoną wersją artykułu *Znaczenie „Pommersche Kunstgeschichte" (1840) Franza Kuglera w odkrywaniu sztuki Pomorza*, opublikowanego w „Zapiskach Historycznych", t. 87 (2022), z. 2.

Jedną z najwybitniejszych postaci rodzącej się w XIX wieku niemieckiej historii sztuki był Franz Theodor Kugler (1808–1858). Obok Karla Schnaasego[1] (1798–1875) i Wilhelma Lübkego[2] (1826–1893) znany jest przede wszystkim jako autor jednego z pierwszych niemieckojęzycznych naukowych opracowań dziejów sztuki[3]. Życiu i działalności Kuglera poświęcono wiele artykułów, opracowań i wzmianek[4]. W 1985 roku ukazała się dysertacja Leonore Koschnick, w której autorka przedstawiła jego działalność jako krytyka sztuki

1 Schnaase 1843–1864.

2 Lübke 1853, Lübke 1868, Lübke 1873.

3 Kugler 1837. Zob. także: Karge 2010, s. 83–104; Karge 2013, s. 1–26, https://arthistoriography.files.wordpress.com/2013/12/karge.pdf (dostęp: 6.12.2021).

4 Są to m.in.: von Bülow 1883b, s. 307–315; Eberlein 1934, s. 123–140; von Löhneysen 1982, s. 245–247; Waetzold, 1986, s. 143–171; Betthausen 2007, s. 247–249; *Kugler, Franz*, w: *Deutsche Biographie*, https://wwwiekudeutsche-biographie.de/sfz46862.html#ndbcontent (dostęp: 5.11.2020); Wolf 2017, https://edoc.unibas.ch/56403/1/FalkWolf_KunstgeschichteAlsBild_2017.pdf (dostęp: 15.11.2020), s. 31–64; Płoszczyńska 2007, s. 171–179.

i urzędnika odpowiedzialnego za politykę kulturalną w pruskim Ministerstwie Wyznań Religijnych, Spraw Oświatowych i Medycznych (Ministerium der geistlichen, Unterrichts- und Medizinalangelegenheiten, Kultusministerium)[5]. W 2008 roku, w setną rocznicę urodzin Kuglera, odbyła się w Berlinie konferencja naukowa, której pokłosiem jest zbiór artykułów o różnych aspektach jego działalności i twórczości[6]. W opracowaniach tych niewiele uwagi poświęca się jednak ważnemu dziełu Kuglera znanemu jako *Pommersche Kunstgeschichte*[7]. Może to dziwić, ponieważ jest to nie tylko pierwsza naukowa monografia sztuki krainy historycznej, jaką jest Pomorze (Pommern), lecz także pierwsze całościowe opracowanie dotyczące sztuki jednego z regionów Europy w ogóle. Warto więc przypomnieć kulisy powstania i określić jej znaczenie.

Franz Theodor Kugler urodził się w Szczecinie 19 stycznia 1808 roku w rodzinie kupca, konsula duńskiego i rajcy miejskiego Johanna Georga Emanuela Kuglera (1777–1843), który wykazywał zainteresowania artystyczne, a do początku lat czterdziestych XIX wieku jego dom był centrum życia artystycznego i intelektualnego miasta[8]. W szczecińskim Gimnazjum Mariackim (Königliches und Stadt-Gymnasium) nauczycielem historii Franza Theodora był Ludwig Giesebrecht (1792–1873). Z kolei rówieśnikiem i szkolnym kolegą Kuglera był późniejszy historyk, twórca tzw. pruskiej szkoły historycznej, Johann Gustav Bernhard Droysen (1808–1884). Młody Franz Theodor był w tym czasie członkiem chóru prowadzonego przez szczecińskiego kompozytora Karla Loewego (1796–1869)[9].

W 1826 roku wyjechał do Berlina i na tamtejszym uniwersytecie podjął studia na germanistyce. Pobierał też lekcje rysunku u Johanna Gottfrieda Schadowa (1764–1850), jednego z bardziej znanych artystów klasycyzmu. W kolejnym roku kontynuował studia na uniwersytecie w Heidelbergu. W wolnym czasie zwiedzał okoliczne tereny, a przed powrotem do Berlina, jesienią 1828

5 Koschnick 1985.

6 *Franz Theodor Kugler* 2010, s. 83–104.

7 *Pommersche Kunstgeschichte* dotychczas wydano dwukrotnie, przy czym wydanie późniejsze zawiera również rysunki autora, zob. Kugler, *Pommersche Kunstgeschichte nach den erhaltenen Monumenten dargestellt*, „Baltische Studien", 8, 1840, H. 1, s. I–XXI, 1–266; Kugler, *Pommersche Kunstgeschichte*, w: *Kleine Schriften und Studien zur Kunstgeschichte. Mit Illustrationen und andern artistischen Beilagen*, Stuttgart 1853, s. 652–835.

8 Salon Kuglera seniora funkcjonował zarówno w jego domu w centrum, przy ul. Szerokiej (Breite Straße), jak i w podmiejskiej posiadłości w obecnym Lasku Arkońskim (Landgut Eckerberg), zob. Altenburg 1939, s. 103; Westphal, 1970, s. 80; Stępiński 1994, s. 230, 260.

9 Altenburg 1939, s. 104; Stępiński 1994, s. 260.

roku, odbył czterotygodniową podróż w celu poznania niemieckiej architektury. Zaowocowało to podjęciem, po powrocie do stolicy Prus, rocznych studiów na Akademii Budowlanej (Bauakademie) i zdobyciem uprawnień mierniczego. Kugler uczęszczał na wykłady z literatury antycznej, średniowiecznej, historii powszechnej i historii Niemiec. Był też słuchaczem wykładów Georga Wilhelma Hegla (1770–1831) z logiki i metafizyki oraz estetyki i filozofii sztuki[10]. Doktoryzował się w 1831 roku na uniwersytecie berlińskim u Ernsta Heinricha Toelkena (1785–1869) na podstawie pracy o iluminacjach rękopisu średniowiecznego *De Werinhero, saeculi XII. monacho Tegernseensis, et de picturis minutis quibus carmen suum theotiscum de vita B. V. Mariae ornavit* [11]. Dwa lata później, w 1833 roku, habilitował się na tej samej uczelni. W tym samym roku rozpoczyna też pracę na berlińskim uniwersytecie jako docent nieetatowy (*Privatdozent)*. Po podróży studyjnej do Włoch w 1835 roku został zatrudniony w berlińskiej Akademii Sztuki (Akademie der Künste). W tym czasie zaczął publikować artykuły dotyczące różnorodnych zagadnień sztuki Berlina, Brandenburgii, Pomorza i południowej Europy. Później rozpoczął pracę nad opracowaniami kompendiów sztuki całej Europy i świata. Dzięki temu, obok Carla Friedricha von Rumohra (1785–1843), Gustava Friedricha Waagena (1794–1868) i Karla Schnaasego (1798–1875), zaliczany jest do „szkoły berlińskiej" tworzącej się w Niemczech w drugiej ćwierci XIX wieku nowej nauki – historii sztuki[12]. Redagował także pismo „Museum. Blätter für bildende Kunst"[13]. Jego najbardziej znanym uczniem był historyk kultury i sztuki Jacob Burckhardt (1818–1897)[14].

W Berlinie kontynuował przyjaźń z Droysenem, spotykał się z architektem Ferdinandem von Quastem (1807–1877), późniejszym konserwatorem zabytków Prus, bywał w salonie Felixa Mendelsohna (1809–1847), kontaktował się z Heinrichem Heine (1797–1856), naszkicował nawet jego portret.

W 1824 roku w Szczecinie powołano do życia Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza (Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde). Jako podstawowe obszary badań wymienić należy starożytnictwo

10 Gaberson 2011/12, por. Koschnick 1985, s. 16.

11 Ukazała się ona drukiem w zbiorze *Kleine Schriften*, Kugler 1853, s. 12–37.

12 Bickendorf 2007, s. 46–61.

13 Tygodnik „Museum. Blätter für bildende Kunst" ukazywał się w latach 1833–1837 i powstał z inicjatywy Kuglera, który był też redaktorem i autorem wielu krótkich artykułów zamieszczonych w piśmie, dotyczących m.in. współczesnego malarstwa, sztuki antycznej, pisał też recenzje publikacji o sztuce.

14 Kasperowicz 2016, s. 10.

(archeologia) i historię[15]. Z jednej strony Towarzystwo podjęło m.in. działania mające na celu opracowanie mapy archeologicznej (*antiquarische Karte*) Pomorza[16]. Z drugiej strony skupiono się przede wszystkim na inwentaryzacji, zabezpieczeniu i opracowaniu źródeł historycznych[17]. Niezależnie od tego, jakby mimowolnie, zainteresowanie osób działających w tym stowarzyszeniu zwróciło się też ku obiektom dawnej architektury. Już w drugim sprawozdaniu rocznym, w 1826 roku, zarząd opublikował apel o dostarczanie informacji na temat grodzisk i ruin dawnych zamków[18]. Jednocześnie zainteresowanie członków budziła historia Kościoła w średniowieczu[19], na co wskazuje m.in. tekst Wilhelma Böhmera (1791–1842) ze Szczecina, poświęcony historii tamtejszego kościoła św. Piotra i Pawła, najstarszej świątyni w mieście[20]. Już od początku lat trzydziestych XIX wieku Towarzystwo nosiło się z zamiarem wydania publikacji dokumentującej najważniejsze budowle Pomorza z okresu średniowiecza. Inspiracją był zapewne krótki tekst Franza Kuglera poświęcony najstarszym kościołom Szczecina[21], w którym autor polemizował z ustaleniami Ludwiga Giesebrechta i Wilhelma Böhmera[22]. Zarząd wyraził nadzieję, że stanie się on punktem wyjścia do badań nad innymi średniowiecznymi zabytkami budownictwa sakralnego[23]. Za wzór dla planowanej publikacji przyjęto wydawnictwo Friedricha Eduarda Meyerheima, Johanna Heinricha Stracka i Franza Kuglera *Architektonische Denkmäler der Altmark Brandenburg in malerischen Ansichten*[24].

15 Szukała 2000, s. 70.

16 *1. Jahresbericht,* s. 5–6.

17 Szukała 2000, s. 73.

18 *2. Jahresbericht*, s. 259–260.

19 *2 Jahresbericht*, s. 244.

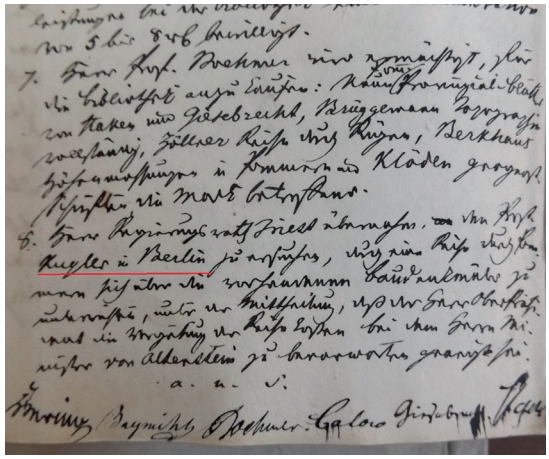
20 Böhmer 1826, s. 194–255.

21 Został on nadesłany Towarzystwu w okresie sprawozdawczym 1830/1831 i opublikowany w 1833 roku, zob. *6. Jahresbericht*, s. 190.

22 Giesebrecht 1825, s. 304–313; Böhmer 1826, s. 194–255.

23 *6. Jahresbericht*, s. 190.

24 *10./11. Jahresbericht*, s. 179. Wydawnictwo tek z litografiami ukazywało się w latach 1833–1834 w Berlinie (Lithographisches Institut L. Sachse & Co.). Wydano cztery teki zawierające łącznie 24 litografie (na 20 kartach) wraz z opisami (4 karty). O jego znaczeniu zob. Ahrens 2017, s. 166–168. Tekst Kuglera, prawdopodobnie ze względu na niewielką objętość, określono jako nieważny, mało znaczący (*unbedeutend*).

1. Fragment protokołu posiedzenia zarządu Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza z 12.02.1839 r. dotyczący nawiązania kontaktu z Kuglerem w sprawie przygotowania opracowania o sztuce Pomorza (AP Szczecin)

W połowie lat trzydziestych XIX wieku Towarzystwo, wskutek zewnętrznych przeszkód, zawiesiło realizację tego pomysłu[25]. Powrócono do niego jednak jeszcze pod koniec tego dziesięciolecia. Na posiedzeniu 10 października 1838 roku zarząd postanowił pozyskać do rozpoznania („durch eine Reise durch Pommern") pomorskich zabytków prof. Franza Kuglera z Berlina[26], członka Towarzystwa[27], uchodzącego za znawcę sztuki średniowiecznej[28]. Położenie nacisku na jego „średniowieczne kompetencje" pokazuje optykę tego gremium zgodną z jednej strony z duchem epoki, w której żywa była fascynacja średniowieczem, z drugiej będącą pochodną ugruntowanego wśród wykształconej części mieszkańców Pomorza przeświadczenia o dominacji w krajobrazie kulturowym prowincji średniowiecznych artefaktów. Zainteresowania badawcze Kuglera były najlepszą rekomendacją do powierzenia mu przeprowadzenia rekonesansu.

Nie wiemy, jak wyglądały pertraktacje z Kuglerem, do przeprowadzenia których wyznaczono radcę rejencyjnego Triesta, jednego z dwóch, obok prof. Böhmera, bibliotekarzy Towarzystwa. Ponieważ pokrycie kosztów przekraczało możliwości stowarzyszenia, członkowie zwrócili się o pomoc do swego prezesa, a zarazem nadprezydenta prowincji[29]. Ten poprosił króla o sfinansowanie planowanego rekonesansu[30]. O jego pozytywnej decyzji członko-

25 *10./11. Jahresbericht*, s. 180.

26 APS, Pomorskie Towarzystwo Historyczno-Archeologiczne (dalej: PTHA), sygn. 12, Protokół posiedzenia zarządu z 10.10.1838 r., punkt 8 jego końcowej części (b.p.).

27 *7. Jahresbericht*, s. 116.

28 „(…) Professor Kugler zu Berlin, welcher seit längerer Zeit vorzugsweise mit der Geschichte der Baukunst des Mittelalters beschäftigt und in diesem Fache gründlich unterrichtet (…)", *14. Jahresbericht*, s. 255–256.

29 *14. Jahresbericht*, s. 256. Nadprezydentem był wówczas Wilhelm Friedrich Fürchtegott von Bonin (zm. 1852), zob. *Grundriß zur deutschen*, 1975, s. 18.

30 APS, PTHA, sygn. 12, Protokół posiedzenia zarządu z 10.10. 1838 r., punkt 8 jego końcowej części (b.p.).

wie Towarzystwa dowiedzieli się na dorocznym walnym zebraniu 22 czerwca 1839 roku w Szczecinie[31]. Dotacja wyniosła 200 talarów[32]. Decyzja Kuglera o przyjęciu propozycji, oprócz innych powodów, podyktowana była zapewne okolicznością, że był Pomorzaninem i czuł więź z rodzinnymi stronami[33].

2. Mapka obrazująca przebieg podróży Kuglera (oprac. B. Ochendowska-Grzelak)

Podróż odbyła się w sierpniu 1839 roku[34], Kugler wiele sobie po niej obiecywał[35]. Podzielił ją na dwie części. Pierwsza prowadziła przez obydwie części, starą i nową, tzw. Pomorza Przedniego (Alt- und Neu-Vorpommern). Nie wiadomo, kiedy w nią wyruszył, ale ukończył ją przed 7.09.1839 roku, gdyż tego dnia był obecny na zebraniu zarządu Towarzystwa, gdzie zdał, określoną jako

31 „(...) Mit besonderem Dank wurde einer huldvollen Geldbewilligung Sr. Majestät des Königs gedacht, durch welche es möglich werden wird, einen längst gehegten Plan, die merkwürdigen Baudenkmäler der Provinz aufzunehmen und zu beschreiben, zur Ausführung zu bringen". Relacja z zebrania, zob. „Königl. privil. Stettiner Zeitung", Nr. 75, 26.06.1839 r.(b.p.).

32 *14. Jahresbericht*, s. 256.

33 „(...) als ein geborner Pommer voll Interesses für seine Heimath sich bereitwillig zur Lösung dieser Aufgabe erboten hatte". Tamże, zob. także Kugler 1840, s. VI.

34 *14. Jahresbericht*, s. 256.

35 *14. Jahresbericht*, s. 256.

fascynującą, relację z podróży[36]. Trasa przebiegała przez dwie rejencje: szczecińską[37] i stralsundzką[38]. Kugler odwiedził wszystkie trzy miasta powiatowe przedniopomorskie tej pierwszej rejencji: Anklam, Demmin i Ueckermünde, a także mniejsze miasteczka i nieliczne wsie. Na terenie rejencji stralsundzkiej przejechał przez wszystkie miasta powiatowe: Bergen, Franzburg, Greifswald i Grimmen. Łącznie w czasie podróży przez Vorpommern był w 38 miejscowościach, w tym w 22 miastach i 16 wsiach.

Druga część podróży prowadziła przez Pomorze Tylne. Zarząd Towarzystwa przyznał na nią dotację w wysokości 30–50 talarów[39]. Odbył ją Kugler między 8 września a początkiem października 1839 roku, a trasę wyznaczają opisane w *Pommersche Kunstgeschichte* miejscowości. Ten etap był o wiele dłuższy i wiódł przez dwie rejencje: szczecińską i koszalińską[40]. W przypadku pierwszej z nich Kugler odwiedził, z wyjątkiem Świnoujścia, pozostałe miasta powiatowe rejencji, w których nie był podczas podróży w sierpniu (8) oraz kilka innych miejscowości, w tym: Golczewo (Gülzow), Kołbacz (Kolbatz), Lubicz (Lindow) i Pęzino (Pansin). W drugiej rejencji zobaczył, z wyjątkiem Świdwina (Schivelbein), wszystkie miasta powiatowe i niektóre miasteczka. Słabo reprezentowane w *Pommersche Kunstgeschichte* są wsie rejencji koszalińskiej: wspomniano tylko dwie – Stare Drawsko (Draheim), w której znajduje się zamek Drahim, i Radacz (Raddatz)[41]. W przypadku obydwu podróży, przez Vorpommern i Hinterpommern, Kugler rozpoczynał je i kończył w Szczecinie. Łącznie odwiedził, wliczając Szczecin, 78 miejscowości.

36 APS, PTHA, sygn. 12, Protokół posiedzenia zarządu z 7.09.1839 roku, punkt 15 (b.p.).

37 W 1827 roku rejencja szczecińska składała się z 13 powiatów: Anklam, Kamień Pomorski (Cammin), Demmin, Gryfice (Greifenberg), Gryfino (Greifenhagen), Nowogard (Naugard), Pyrzyce (Pyritz), Szczecin – powiat miejski i wiejski (Randow), Resko (Regenwalde), Stargard (Saatzig), Ueckermünde i Uznam-Wolin (Usedom-Wollin), Restorff 1827, s. 91–228.

38 Rejencja stralsundzka została utworzona w 1818 roku i była najmniejszą z rejencji pomorskich, zob. Wächter, 1972–1973, s. 127–139. W 1827 roku składała się z czterech powiatów: Bergen (Insel Rügen), Franzburg, Greifswald i Grimmen, zob. Restorff 1827, s. 325–364.

39 APS, PTHA, sygn. 12, Protokół posiedzenia zarządu z 7.09.1839 r., punkt 15 (b.p.).

40 W 1827 r. rejencja koszalińska składała się z 9 powiatów: Białogard (Belgard), Drawsko (Dramburg), Koszalin (Der Fürstentumsche Kreis), Lębork-Bytów (Lauenburg-Bütow), Miastko (Rummelsburg), Sławno (Schlawe), Słupsk (Stolp), Szczecinek (Neustettin) i Świdwin (Schivelbein), zob. Restorff 1827, s. 229–325.

41 Warto zauważyć, że trasa podróży Kuglera przez Pomorze Tylne przypomina tę, którą w 1612 r. odbył przez tę część Pomorza kartograf Eilhardus Lubinus (1565–1621), zbierający pomiary do wydanej w 1618 r. wielkiej mapy Księstwa Pomorskiego, co ukazano na mapce dołączonej do tekstu Meyera, zob. Meyer 1885, s. 13–19.

Relację z drugiej części podróży zdał na posiedzeniu zarządu 5 października[42]. W swym wystąpieniu proponował przekazywanie do Szczecina, do zbiorów Towarzystwa, ważniejszych dzieł sztuki rozproszonych na terenie prowincji (m.in. z Kamienia Pomorskiego). Memoriał w tej sprawie miał przesłać zarządowi później[43].

Nad tekstem podsumowującym podróż, który nazwał podczas pisania *Pommersche Kunstgeschichte*[44], Kugler pracował do marca 1840 roku. Zarząd Towarzystwa na posiedzeniu 7 marca tego roku odnotował nadesłanie rękopisu tekstu i zadecydował o opublikowaniu go w kolejnym zeszycie „Baltische Studien"[45]. Obszerna informacja o podróży badawczej Kuglera i jej efektach ukazała się w 15. sprawozdaniu zarządu[46]. Napisano w nim m.in., że rezultaty wyprawy przerosły oczekiwania, co pozwoliło mu na stwierdzenie, „że również na Pomorzu, w czasie średniowiecza, uprawiano sztukę z wyjątkowym zamiłowaniem i z powodzeniem"[47].

3. *Pommersche Kunstgeschichte* 1840 r., Frontyspis (Biblioteka Cyfrowa Uniwersytetu w Heidelbergu)

Opracowanie *Pommersche Kunstgeschichte. Nach den erhaltenen Monumenten dargestellt* ukazało się jako zeszyt pierwszy tomu ósmego (1840) „Baltische Studien". Towarzystwo nosiło się z zamiarem uzupełnienia go teką z ilustracjami, czyli *Bilderwerkiem*[48]. Także autor monografii podkreślał potrzebę dokumentacji ikonograficznej, a ponieważ wówczas najpowszechniejszą techniką był rysunek lub grafika, zaproponował, by właśnie w ten sposób

42 APS, PTHA, sygn. 12, Protokół posiedzenia zarządu z 5.10.1839 r. (b.p.).

43 APS, PTHA, sygn. 12. Memoriał Kuglera w sprawie zabytkowych przedmiotów w Kamieniu Pomorskim zarząd omówił na posiedzeniu 2.11.1839 r. Odpis miał być przesłany naczelnemu prezydentowi z prośbą zarządu o włączenie tego zbioru do muzeum antykwarycznego w Szczecinie, APS, PTHA, sygn. 12, Protokół posiedzenia zarządu z 2.11. 1839 r., punkt 4 (b.p.).

44 APS, PTHA, sygn. 12, protokół posiedzenia zarządu z 28.12.1839 r., punkt 8 (b.p.).

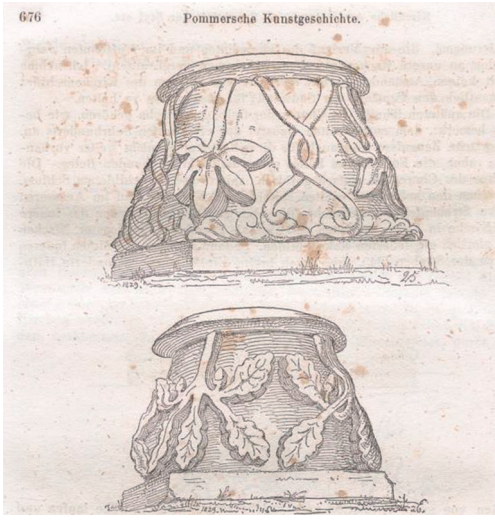
45 APS, PTHA, sygn. 12, protokół posiedzenia zarządu z 7.03.1840 r., punkt 8 (b.p.).

46 *15. Jahresbericht*, s. 146–152.

47 *15. Jahresbericht*, s. 147. Wszystkie tłumaczenia w tekście, jeśli nie zaznaczono inaczej, pochodzą od autorki.

48 *17. Jahresbericht*, s. 272; *19. Jahresbericht*, s. 181–182.

utrwalać wygląd dzieł[49]. Inspiracją dla *Bilderwerku* były ilustracje zamieszczone w publikacji Ludwiga Puttricha o Saksonii[50]. Realizacja dodatku natrafiła jednak na przeszkody, przede wszystkim finansowe[51]. Teka nie powstała, jej namiastką są natomiast rysunki autora w drugim wydaniu *Pommersche Kunstgeschichte* w *Kleine Schriften*[52]. Do 78 miejscowości uwzględnionych w pierwszym wydaniu, w wydaniu drugim z 1853 roku, Kugler dodał jeszcze dwie: Nossendorf i Kirch-Baggendorf w powiecie Grimmen. Opisał znajdujące się tam płyty nagrobne[53].

4. Kapitele, Kołbacz (F. Kugler, *Pommersche Kunstgeschichte* 1853 r.)

Pommersche Kunstgeschichte Kuglera poza wstępem (s. V–XXIV) składa się z dwóch rozdziałów (*Hauptabschnitte*), z których pierwszy poświęcony jest architekturze (s. 1–162), drugi sztukom plastycznym (*bildende Kunst*) (s. 163–259) oraz indeksu (s. 260–266). Rozdział pierwszy podzielony jest na dwie części: architektura sakralna (s. 3–139) i architektura świecka (s. 140–162). Część pierwsza składa się z pięciu podrozdziałów: 1. styl bizantyński i przejście

49 Kugler proponował zarówno sporządzanie dokładnych rysunków pomiarowych, jak i nastrojowych malarskich przedstawień zabytków, zob. Kugler 1840, s. XXI–XXII.

50 *20. Jahresbericht*, s. 124; Puttrich 1836–1843.

51 *19. Jahresbericht*, s. 181.

52 Kugler 1853, s. 652–835.

53 Kugler 1853, s. 833–835.

do stylu gotyckiego; 2. styl gotycki w drugiej połowie XIII wieku; 3. styl gotycki w XIV wieku; 4. styl gotycki w XV wieku; 5. styl nowożytny (*moderner Baustyl*). W części drugiej, poświęconej architekturze świeckiej (*außerkirchliche Architektur*), nie wyodrębniono podrozdziałów.

Na dwie części podzielony został również drugi – główny – rozdział o sztukach pięknych. Jednak ich wydzielenia autor dokonał ze względu na chronologię. Są to: 1. obiekty z okresu średniowiecza (s. 165–227) i 2. obiekty z okresu nowożytnego (s. 228–259).

Analizę architektury sakralnej Kugler rozpoczyna od opisania przykładów stylu romańskiego, który nazywał, podobnie jak inni w tym czasie, bizantyńskim[54]. Następnie przedstawił zabytki gotyku, który określał, zwłaszcza w przypadku rzeźby i malarstwa, „stylem germańskim"[55], a na końcu zaprezentował przykłady architektury nowożytnej (*moderner Baustyl*). Początki monumentalnej architektury pomorskiej łączył z powstaniem pierwszych ceglanych budowli sakralnych, które zaczęto wznosić w końcu XII wieku. Mowa tu o kościołach klasztornych w Bergen na Rugii[56] i w Kołbaczu[57], katedrze w Kamieniu Pomorskim[58] i kościele parafialnym w Altenkirchen na Rugii[59]. Z przenikliwością dokonał rozwarstwień świątyń w Kamieniu Pomorskim i w Kołbaczu, wznoszonych w dłuższym okresie. Przykładem jego intuicji badawczej jest m.in. opis późnogotyckiej attyki nawy południowej katedry kamieńskiej, którą nazwał „Tabernakel-Architektur"[60]. Ta, powstała w XV wieku, część budowli współcześnie jest uznawana za przykład tzw. stylu brunsbergowskiego[61].

54 Kugler 1840, s. 3–48. W wydanym dwa lata później *Handbuch der Kunstgeschichte* Kugler używał już określenia „styl romański", zob. Kugler 1842, s. 415–416. Objaśnił, że dotąd wymiennie stosowano nazwy „styl romański" i „bizantyjski". Uznał jednak, że chociaż sam wcześniej stosował drugą z nich, to bardziej odpowiednia byłaby pierwsza, ponieważ podkreśla związek ze sztuką rzymską.

55 Kugler 1840, s. 48–137. Określenie „styl germański" (*germanischer Styl*) stosowano w niemieckich opracowaniach w latach czterdziestych XIX wieku. Kugler użył go również w *Handbuch der Kunstgeschichte* (Kugler 1842, s. 514–620). Stosował je także Waagen, zob. Waagen 1862, s. 68. Na temat romanizmu i gotyku pojmowanych jako style, których powstanie wiązano z ludami germańskimi, i stanowiska Kuglera w tej sprawie szerzej zob. Rodzińska-Chorąży 2009, s. 224–227.

56 Kugler 1840, s. 3–8.

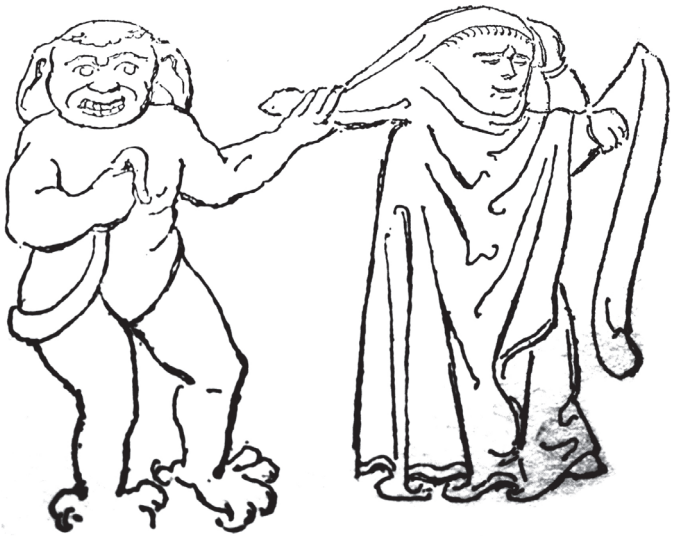
57 Kugler 1840, s. 11–22.

58 Kugler 1840, s. 22–36.

59 Kugler 1840, s. 8–11.

60 Kugler 1840, s. 35.

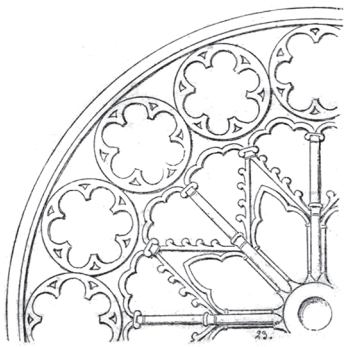
61 Jarzewicz 2019, s. 30–38 i 273–240.

5. Figury z kapitela klasztoru w Kołbaczu (F. Kugler, *Pommersche Kunstgeschichte* 1853 r.)

Jedną z jego cech są bogate dekoracje elewacji przypominające tabernakula ołtarzowe. Kugler nie połączył tej części budowli z wymienionym stylem, bo określenie to nie funkcjonowało jeszcze w naukowym obiegu, ale zauważył i trafnie nazwał jedną z podstawowych jego cech.

W omawianym opracowaniu nie dokonał zdecydowanego wyróżnienia ze względu na materiał użyty do budowy grupy kościołów romańskich (granitowe ciosy). Opisał niektóre z nich – były to najczęściej świątynie pochodzące z XIII wieku, m.in. św. Mikołaja w Pasewalku[62], kościoły w Baniach[63], Widuchowej[64] i Lubiczu[65]. Jednak dla niego podstawowym wyznacznikiem nie był materiał, czyli zastosowanie granitowego budulca, lecz rozwiązania formalne. Zaliczył je do stylu przejściowego między romanizmem (stylem bizantyjskim) a gotykiem, gdyż zastosowano w nich

6. Rozeta, szczyt zachodni opactwa cysterskiego w Kołbaczu (F. Kugler, *Pommersche Kunstgeschichte* 1853 r.)

62 Kugler 1840, s. 42–43.

63 Kugler 1840, s. 43–44.

64 Kugler 1840, s. 44.

65 Kugler 1840, s. 44, 47.

ostrołukowe portale, a ich okna również były często zakończone takimi łukami[66].

Przedstawiając XIV-wieczną pomorską architekturę gotycką, słusznie zaakcentował wpływ na jej rozwój rosnącego znaczenia miast i mieszczaństwa[67]. Kościoły z tego czasu podzielił według typu przestrzennego, czyli na hale i bazyliki, chociaż jeszcze ich tak nie nazywał. Stosował określenia: budowle o równej wysokości naw i budowle o niższych nawach bocznych. W ramach pierwszej grupy opisał trzy kościoły Mariackie: w Kołobrzegu[68], Trzebiatowie[69] i Gryficach[70], trzy kościoły w Szczecinie: klasztorny św. Jana[71], św. Jakuba[72] i pocysterski[73], a także nieistniejący już kościół Mariacki[74]. Z zachodniej części Pomorza omówił w tej grupie pięć kościołów: św. Bartłomieja w Demmin[75], św. Piotra w Treptow a.d. Tollense[76], św. Mikołaja w Anklam[77], w Barth[78] i Grimmen[79]. Wśród budowli z niższymi nawami bocznymi jako pierwszy wyróżnił grupę świątyń bazylikowych (wszystkie poświęcone Najświętszej Marii Pannie) na Pomorzu Środkowym: w Białogardzie[80], Koszalinie[81], Słupsku[82], Sławnie[83] i Darłowie[84]. Wymienił ich wspólne cechy. Pierwszą są wydłużone, trójbocznie zamknięte prezbiteria. Kolejną – zastosowanie systemu *travée*,

66 Zob. Ober 2004, s. 46–47.

67 Kugler 1840, s. 49.

68 Kugler 1840, s. 64–70.

69 Kugler 1840, s. 70.

70 Kugler 1840, s. 71–72.

71 Kugler 1840, s. 72–74.

72 Kugler 1840, s. 74–79.

73 Kugler 1840, s. 79.

74 Kugler 1840, s. 79–80.

75 Kugler 1840, s. 80–81.

76 Kugler 1840, s. 81–83.

77 Kugler 1840, s. 83–84.

78 Kugler 1840, s. 84–85.

79 Kugler 1840, s. 85.

80 Kugler 1840, s. 96.

81 Kugler 1840, s. 96–97.

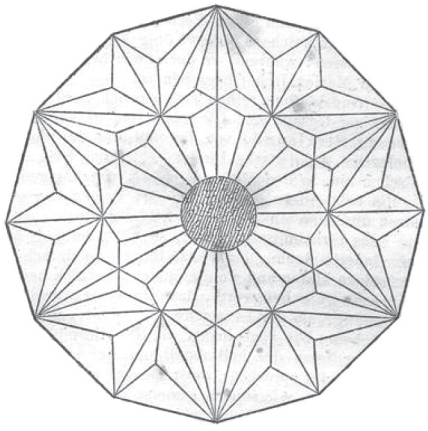
82 Kugler 1840, s. 97–98.

83 Kugler 1840, s. 97.

84 Kugler 1840, s. 98–99.

którego jeszcze tak nie nazywał, ale podkreślił dobre proporcje nawy głównej do naw bocznych. Opisał użycie trzech lub czterech par ośmiobocznych filarów międzynawowych, które nad arkadami są przedłużone w formie lizen, tworząc nad nimi nisze. Zauważył, że nawy główne wszystkich tych kościołów są nakryte sklepieniami gwiaździstymi i że wszystkie mają też jedną wieżę w fasadzie. Datował je na połowę XIV wieku[85]. Autor *Pommersche Kunstgeschichte* dostrzegł też podobne cechy w położonym bardziej na południowy zachód kościele św. Maurycego w Pyrzycach[86].

Wśród dzieł architektury gotyckiej z XIV wieku wyróżnił jeszcze grupę centralnych kaplic wielobocznych w Wolgast[87], Darłowie[88] i Koszalinie[89] oraz w Stralsundzie[90] i Słupsku[91]. Jako pierwszy wysunął tezę, że są one naśladownictwem bazyliki Grobu Świętego w Jerozolimie[92]. Tezę tę, ponad sto lat później, przyjął polski uczony Andrzej Grzybkowski, jednak po latach od niej odstąpił[93]. Bliższy Kuglerowi pozostał kolejny badacz architektury średniowiecznej Jarosław Jarzewicz, który co prawda nie podtrzymał tezy o ideowej „kopii" Grobu Świętego, ale uznał typologiczne nawiązania do późnoantycznych centralnych kaplic-mauzoleów.

7. Kaplica św. Gertrudy, Wolgast (F. Kugler, *Pommersche Kunstgeschichte* 1853 r., il. 150, s. 741)

Kolejną wyróżnioną grupą obiektów sakralnych są budowle z XV wieku.[94] W okresie tym mia-

85 Kugler 1840, s. 95–96. Aktualnie ich datowanie przesuwa się na pierwszą połowę tego stulecia. Zob. Jarzewicz 2019, s. 174–196.

86 Kugler 1840, s. 99–100. Obecnie pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Pyrzycach. Ustalenia Kuglera potwierdził w najnowszej książce o architekturze Pomorza Zachodniego Jarosław Jarzewicz, zob. Jarzewicz 2019, s. 174–196.

87 Kugler 1840, s. 103–104.

88 Kugler 1840, s. 104–105.

89 Kugler 1853, s. 835.

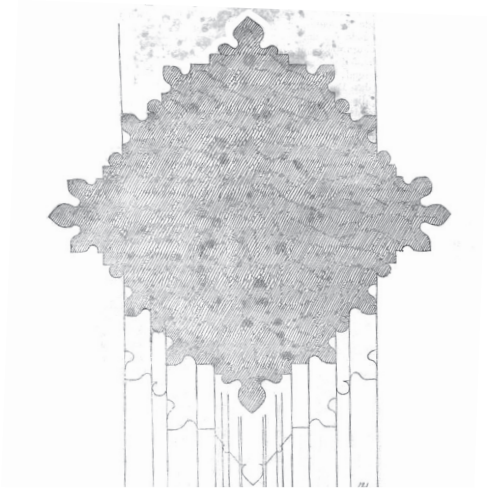
90 Kugler 1840, s. 105.

91 Kugler 1840, s. 106.

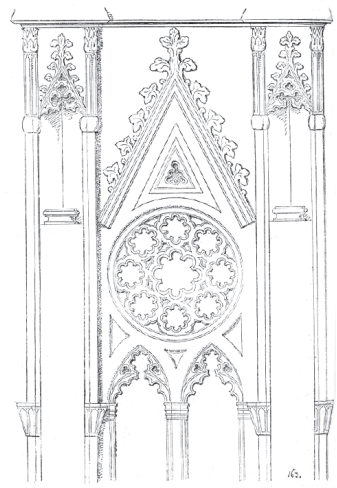
92 Kugler 1840, s. 103.

93 Grzybkowski 1973, s. 91–138; Grzybkowski 1997, s. 91–119; Jarzewicz 2019, s. 197–201.

94 Kugler 1840, s. 106–137.

8. Kościół św Mikołaja, Stralsund, rzut filara (F. Kugler, *Pommersche Kunstgeschichte* 1853 r.)

9. Kościół Mariacki, Stargard, rysunek wimpergi w lizenie elewacji (F. Kugler, *Pommersche Kunstgeschichte* 1853 r.)

sta pomorskie osiągnęły szczyt swojej wielkości, głównie politycznej, co znalazło swój wyraz również w architekturze[95]. Za najbardziej godny uwagi obiekt z tego czasu uznał Kugler kościół Mariacki w Stralsundzie[96]. Następnie opisał dwa kościoły w Stargardzie: Mariacki, który swą kolosalną masą przypomina swój stralsundzki odpowiednik[97], oraz kościół św. Jana[98]. Dalej w tej części monografii więcej uwagi poświęcił trzem świątyniom: w Chociwlu[99], św. Stefana w Gartz n. Odrą[100], św. św. Piotra i Pawła w Szczecinie[101] oraz kompleksowi klasztornemu św. Katarzyny w Stralsundzie[102]. Na pozostałych stronach tej części pracy wymienił i krótko opisał 25 kościołów,

95 Kugler 1840, s. 106.

96 Kugler 1840, 108–117.

97 Kugler 1840, s. 117–118, 120–128.

98 Kugler 1840, s. 118–120.

99 Kugler 1840, s. 128–129.

100 Kugler 1840, s. 129–131.

101 Kugler 1840, s. 131–132.

102 Kugler 1840, s. 133.

w tym tylko cztery kościoły wiejskie (Garz, Gingst i Wiek na Rugii oraz Flemensdorf koło Barth).

Bardzo skromnie prezentuje się omówienie architektury sakralnej czasów nowożytnych[103]. Zapewne dlatego, jak stwierdza autor w pierwszym zdaniu tej części monografii, „że reformacja zamyka na Pomorzu historię budownictwa sakralnego prawie całkowicie”[104]. Z nielicznych powstałych wówczas świątyń wymienia dwa kościoły zamkowe: w Szczecinie, wzniesiony w latach siedemdziesiątych XVI wieku[105] i we Franzburgu z tego samego okresu[106]. Zdaniem Kuglera charakteryzuje to zmianę stosunków politycznych w ówczesnym Księstwie Pomorskim, polegającą na zdobyciu przez władzę książęcą przewagi nad miastami. Z kościołów miejskich wymienia jedynie kościół św. Gertrudy na szczecińskiej Łasztowni, który datuje na połowę XVII wieku oraz surowe (*rohe*) kościoły z południowo-wschodniej części Pomorza, mianowicie z Bytowa, Miastka, Bobolic i Szczecinka, które jego zdaniem nie zasługują na bliższe opisanie[107]. Odnotowuje też odbudowę kościoła św. Jakuba w Szczecinie (koniec XVII i początek XVIII wieku), sfinansowaną wyłącznie przez mieszczaństwo, jako jedyny przykład odradzania się, po latach spustoszeń, w sensie ideowym i materialnym tradycji mieszczańskiej, które przyniosła Pomorzu wojna trzydziestoletnia i późniejsze konflikty zbrojne XVII wieku rozgrywające się na jego terenie[108].

Architekturze sakralnej XVIII i XIX wieku autor poświęca niecałą stronę. Wymienia jedynie kościół w Czaplinku, jego zdaniem wzniesiony w stylu, „w którym dominuje spokojna, uroczysta forma łuku półkolistego, co w sposób najbardziej godny odpowiada zwiększonym wymaganiom obecnych czasów”[109]. Warto zauważyć, że w innym miejscu monografii, przy omawianiu ołtarzy i przedmiotów wykonanych techniką snycerską wspomina o „nowoczesnym kościele (*moderne Kirche*) w Ueckermünde[110]. Wiadomo, że miał na myśli wzniesiony w latach 1752–1766 kościół barokowy. Podrozdział ten, część

103 Kugler 1840, s. 137–139.

104 Kugler 1840, s. 137.

105 Kugler 1840, s. 137–138.

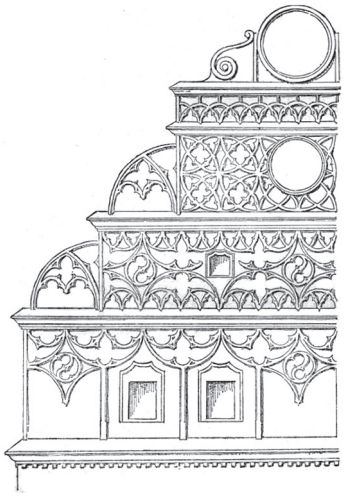
106 Kugler 1840, s. 138.

107 Kugler 1840.

108 Kugler 1840, s. 139.

109 Kugler 1840. Chodzi o istniejący do dzisiaj kościół wzniesiony tu w latach 1829–1832 według projektu Karla Friedricha Schinkla (1781–1841).

110 Kugler 1840, s. 209.

10. Stargard, rysunek szczytu ratusza (F. Kugler, *Pommersche Kunstgeschichte* 1853 r.)

monografii poświęconą architekturze sakralnej, kończy Kugler wzmianką o restauracjach dwóch kościołów: Mariackiego w Stargardzie i św. Mikołaja w Greifswaldzie, które są dla niego „pięknymi i szlachetnymi przykładami pełnego życia odnowienia spuścizny, a współczesność nawiązuje do tamtej wspaniałej przeszłości”[111].

Dość skromnie wygląda w monografii omówienie architektury świeckiej: zajmuje ono tylko 22 strony[112]. Z okresu średniowiecza autor sygnalizuje następujące grupy obiektów: zamki, a raczej ich ruiny lub pozostałości[113], mury i bramy miejskie[114], domy mieszczańskie[115] i ratusze[116].

Zwraca uwagę na grupę XVI-wiecznych budowli z okresu renesansu, których elewacje i szczyty są zdobione charakterystycznymi dekoracjami maswerkowymi. Zaliczył do niej: zachowane skrzydło zamku książęcego w Ueckermünde[117], szczecińską kamienicę Loitzów[118], ruiny zamku w Dobrej[119], ratusz w Stargardzie i dwa domy mieszczańskie w jego pobliżu[120], kurię biskupią w Kamieniu Pomorskim oraz dekorację szczytu tamtejszego ratusza[121]. Prawidłowo zakwalifikował je jako pochodzące z okresu przejściowego między gotykiem

111 Kugler 1840, s. 139. W pierwszym przypadku Kugler ma na myśli renowację przeprowadzoną w latach 1819–1824, zob. Ochendowska-Grzelak 2001a, s. 165. Z kolei w drugim mówi o renowacji w duchu romantyczno-neogotyckim, przeprowadzonej w latach 1824–1833 przez architekta Gottlieba Christiana Giesego (1787–1838), ucznia Schinkla, zob. *Die Bau- und Kunstdenkmale* 1995, s. 399.

112 Kugler 1840, s. 140–162.

113 Kugler 1840, s. 141–142.

114 Kugler 1840, s. 142–145.

115 Kugler 1840, s. 145–147.

116 Kugler 1840, s. 146, 147–148. Autor wymienia ratusze w następujących miastach: Grimmen, Aklam, Lębork, Stralsund i Szczecin, przy czym jedynie tym dwóm ostatnim poświęca więcej uwagi.

117 Kugler 1840, s. 148–149.

118 Kugler 1840, s. 149.

119 Kugler 1840, s. 149–150.

120 Kugler 1840, s. 150–151.

121 Kugler 1840, s. 151.

a renesansem[122]. Do grupy dodał też południowe skrzydło zamku szczecińskiego, którego szczyty były już dawno przekształcone, ale ich wcześniejszy wygląd znał ze sztychów[123]. Większą część substancji architektonicznej zamku w Szczecinie łączył ze „stylem włoskim" (*der italienische Baustyl*)[124]. Rozszerzył to spostrzeżenie w podsumowaniu opisu dzieł z tego okresu, w którym napisał, że architektura świecka w ostatnim stuleciu istnienia księstwa pomorskiego pozostawała pod wpływami włoskimi, a inwestorami byli prawie wyłącznie książęta i rody szlacheckie[125]. W opisie zamku nie pominął przebudów mających miejsce od początku XVIII wieku[126]. Do wymienionego nurtu stylowego zaliczył zamek w Pęzinie[127], dwa zamki na wyspie Uznam, w Pudagli[128] i w Mellentin[129] oraz zamek w Płotach[130]. Z obiektów miejskich wymienił jedynie dwa portale kamienic: w Stralsundzie i w Szczecinie[131].

Architekturze najnowszej poświęcił wyjątkowo mało miejsca, bo tylko jedną stronę[132]. Z XVIII wieku wspomina jedynie o kilku domach mieszczańskich z rokokowymi fasadami w Kołobrzegu i Szczecinie z początków stulecia, o fasadach domów w Szczecinie przypominających mu „szlachetny styl Schlütera" i o dwóch szczecińskich bramach fortecznych: Berlińskiej i Anklamskiej, które „mają niewiele sobie równych"[133]. Z architektury współczesnej wymienił ratusz w Kołobrzegu i dwa obiekty ze Szczecina: tzw. Packhof i giełdę[134].

122 Kugler 1840, s. 148.

123 Kugler 1840, s. 152–154; Dziurla 1973, s. 225–232; Kroman 1991, s. 83, 107.

124 Kugler 1840, s. 152, 154–156.

125 Kugler 1840, s. 160–161.

126 Kugler 1840, s. 156–157.

127 Kugler 1840, s. 157–158.

128 Kugler 1840, s. 158.

129 Kugler 1840, s. 158–159.

130 Kugler 1840, s. 159.

131 Kugler 1840, s. 161.

132 Kugler 1840, s. 161–162.

133 Kugler 1840, s. 161–162.

134 Kugler 1840, s. 162. Giełdę wzniesiono w latach 1833–1836 przy Rynku Siennym, naprzeciwko ratusza staromiejskiego, zob. *Encyklopedia Szczecina* 1999, s. 283. Z kolei Packhof – zintegrowany z urzędem celnym skład towarów przechodzących tranzytem przez Szczecin – w 1838 roku, zob. Wehrmann 1911, s. 453. Kompleks znajdował się na prawym brzegu Odry, w sąsiedztwie mostu Długiego (Lange Brücke), po jego północnej stronie.

Jak już wcześniej stwierdzono, głównym przedmiotem zainteresowań Kuglera na Pomorzu była architektura. Nie pominął on jednak sztuk plastycznych (*bildende Kunst*), czyli rzeźby, malarstwa, rzemiosła. Na opisy najważniejszych zachowanych przykładów tych sztuk przeznaczył około 1/3 objętości książki[135]. Podzielił je na dwie epoki: średniowiecze (*Werke mittelalterlicher Zeit*)[136] i czasy nowożytne (*Werke moderner Zeit*)[137]. Słusznie ocenił, że dominowała tu sztuka sakralna. Jej analizę rozpoczął od skarbów z katedry kamieńskiej[138]. Uznając ich znaczenie, opisał także te, które były importami, np. relikwiarz św. Korduli[139]. Uczynił wyjątek, gdyż jego założeniem było opisanie dzieł sztuki powstałych na Pomorzu. Ze skarbów katedry wymienił jeszcze trzy kielichy z XIV wieku[140] i datowany na 1682 rok barokowy kielich fundacji księcia Ernesta Bogusława Croya[141]. Zwrócił też uwagę na grupę typowych na Pomorzu, średniowiecznych, kamiennych romańskich chrzcielnic kielichowych, wykonanych zwykle z wapienia[142]. Opisał też najważniejsze średniowieczne dzieła sztuki brązowniczej, głównie na przykładzie bogatej w tego rodzaju obiekty katedry w Kołobrzegu. Uwzględnił siedmioramienny świecznik Johannesa Apenghetera z 1327 roku. Określił ikonografię wywodzącą się ze Starego Testamentu i podkreślił doskonałość wykonania. Nie pominął brązowej chrzcielnicy z 1355 roku[143]. Omówił także mały brązowy krucyfiks z kościoła Mariackiego w Stargardzie z XIV wieku[144] i pochodzącą z tego samego stulecia brązową kołatkę z głową gryfa z południowych drzwi kościoła zamkowego w Szczecinie[145]. Wśród przykładów rzemiosła znajdujemy u Kuglera przedstawienie tylko jednego późnośredniowiecznego dzwonu – z kościoła Mariackiego w Trzebiatowie, pierwotnie wiszącego w kościele klasztornym w pobliskich

135 Kugler 1840, s. 163–259.

136 Kugler 1840, s. 163–227.

137 Kugler 1840, s. 228–259.

138 Kugler 1840, s. 166–172.

139 Kugler 1840, s. 166.

140 Kugler 1840, s. 171.

141 Kugler 1840, s. 171–172.

142 Kugler 1840, s. 172–173. Datował je na koniec XIII w. Wymienił chrzcielnice z kościołów: św. Jakuba w Greifswaldzie (granitowa), w Garz, Altenkirchen, św. Mikołaja w Stralsundzie, w Goleniowie, Gryfinie, Słupsku, Chociwlu, Kołbaczu i św. Jana w Stargardzie.

143 Kugler 1840, s. 174–175.

144 Kugler 1840, s. 175.

145 Kugler 1840, s. 175–176.

Białobokach[146]. Może to budzić zdziwienie, bo dzwonów na Pomorzu nie brakowało[147], ale jest to zrozumiałe z uwagi na ich utrudnioną eksplorację. Omówił też plastykę kamienną, płyty nagrobne i rzeźbę architektoniczną[148]. Pisał m.in. o kapitelach z Kołbacza, figurze św. Ottona umieszczonej na elewacji wieży kościoła zamkowego w Szczecinie, ceramicznych elementach zdobiących zewnętrze kościoła Mariackiego w Stargardzie. Osobne miejsce poświęcił kamiennym, rytowanym płytom nagrobnym m.in. z opactwa cysterskiego w Eldenie[149]. Jest to jednak dość pobieżny przegląd najważniejszych przykładów, wybranych z wielu obiektów na Pomorzu. Autor poruszył też tematykę średniowiecznych malowideł stropów i sklepień[150]. Te ostatnie przedstawił na dwóch przykładach: XIV-wiecznych polichromii w kościele Mariackim w Kołobrzegu[151] i niedatowanych pozostałościach malowideł w kościele Mariackim w sąsiednim Trzebiatowie[152]. O tych pierwszych napisał, że trudno byłoby znaleźć dla nich odpowiedniki w Niemczech, prędzej szukałby ich we Włoszech[153].

Jak zauważył Kugler, w średniowiecznej sztuce pomorskiej niezwykle ważna była rzeźba w drewnie, snycerka. Jej przedstawienie rozpoczął od rozważenia problemu polichromowania rzeźby średniowiecznej. Zaznaczył, że była ona pierwotnie malowana co, jak zauważył, mogło się kłócić ze współczesną estetyką[154]. Większość przykładów pomorskiej rzeźby średniowiecznej, jak napisał, pochodziła z XV, mniej z XIV i XVI wieku. Podkreślił, że podobnie jak w przypadku architektury, reformacja na Pomorzu zahamowała rozwój tej, doskonale się rozwijającej w epoce gotyku, dziedziny sztuki[155].

146 Kugler 1840, s. 176.

147 Zob. Majewski 2005.

148 Kugler1840, s. 176–179.

149 Kugler 1840, s. 179–182.

150 Kugler 1840, s. 182–185.

151 Kugler 1840, s. 182–185. Malowidła zostały zniszczone wiosną 1945 roku podczas walk o Kołobrzeg w końcowym okresie drugiej wojny światowej.

152 Kugler 1840, s. 185.

153 Autorowi chodziło o sposób kompozycji, ogólne rozłożenie motywów oraz dobór ikonografii. Nie wskazywał na bezpośrednie powiązania. Zob. Kugler 1840, s. 183–184.

154 Kugler 1840, s. 185–186. Kugler przytoczył w tym miejscu dyskusję na temat polichromii w architekturze i rzeźbie greckiej.

155 Kugler 1840, s. 189.

Uwzględnił snycerskie elementy wyposażenia kościołów, przegrody, stalle[156] i ołtarze[157]. Wśród tych ostatnich rozróżnił dwie grupy: pierwszą powstałą w XIV i w pierwszej połowie XV wieku, i drugą sytuowaną po połowie XV i na przełomie XV i XVI wieku. Obiekty z pierwszej grupy zaliczył do „stylu germańskiego", który – jak określił – cechował się idealizmem, subtelnością i miękkością linii[158]. Dzieła drugiej grupy miał charakteryzować większy indywidualizm w przedstawianiu postaci, ruch i ekspresja[159]. Przed Kuglerem nikt nie opisywał pomorskiej rzeźby, nie dziwią więc nieścisłości w datowaniu. Okazały ołtarz z Tribsees, przedstawiający tzw. młyn mistyczny (*Sakramentsmühle*), któremu poświęcił wyjątkowo dużo miejsca[160], datował ogólnie na wiek XIV, podczas gdy dzisiaj uważa się, że powstał on ok. 1330/1340 roku[161]. Kugler wyraził uwagę o tym obiekcie, że daremna jest próba „przedstawienia słowami piękna dzieła", tym samym zasygnalizował problem nieprzekładalności dzieła plastycznego na słowa[162]. Porównał ten obiekt do dzieł Gentilego da Fabriano (1370–1427)[163]. Zaznaczył, że nie chodziło mu o przypisanie autorstwa mistrzowi z Włoch, wręcz przeciwnie, wskazywał tu cechy sztuki północnej, „czysto niemieckie", ale podkreślił, że nie jest on w niczym gorszy od sztuki włoskiej. Ocenił, że po zestawieniu z jej przykładami może być uznany za lepszy i zestawił go z niemieckim, malowanym, tak jak dzieła Gentilego da Fabriano, ołtarzem w kościele klasztornym w Liesborn koło Münster[164]. Warto podkreślić odejście Kuglera od postrzegania sztuki południa jako wzorca doskonałości i zaznaczenie, że dzieła północne, niemieckie osiągnęły doskonałość niezależnie od niej i nawet mogą prześcigać sztukę włoską.

Nie można przejść obojętnie wobec bardzo dobrej pamięci wzrokowej Kuglera i jego umiejętności oceny dzieł. Zauważył on klasę artystyczną Madonny ze Stralsundu, później nazwanej Piękną, zaliczoną do grupy Pięknych

156 Kugler 1840, s. 189–191.

157 Kugler 1840, s. 191–220.

158 Kugler 1840, s. 192.

159 Kugler 1840,

160 Kugler 1840, s. 194–201.

161 *Die Bau- und Kunstdenkmale* 1995, s. 104, il. s. 102–103.

162 Kugler 1840, s. 198.

163 Oczywiście uwaga ta może być też pochodną specyfiki typowego dla swego czasu, emfatycznego języka Kuglera.

164 Kugler 1840, s. 198–199. Ołtarz nie zachował się w całości.

Madonn[165]. Wiele dzieł późnogotyckich, z przełomu XV i XVI wieku, nazwał wykonanymi w „stylu stwoszowskim" (*Styl des Veit Stoß*), m.in. ołtarze z kościołów: św. Jakuba w Stralsundzie[166], św. Mikołaja i Mariackiego w Anklam[167], Mariackiego w Kołobrzegu[168], Mariackiego w Dąbiu[169], św. Gertrudy i św. św. Piotra i Pawła w Szczecinie[170]. Chodziło mu o takie ich cechy jak: dynamizm, ekspresja, realizm przedstawiania twarzy, ostre łamanie fałd szat, a nie o bardziej bezpośrednie związki z warsztatem Stwosza[171]. Omówienie rzeźby pomorskiej, podobnie jak architektury, było pierwszym kompleksowym zestawieniem obiektów. Trudno byłoby więc w ogólnym opracowaniu oczekiwać pogłębionych uwag dotyczących związków artystycznych i proweniencji. Tym bardziej należy docenić trafność jego spostrzeżeń. Próby wskazywania analogii wobec dzieł nie były wcale oczywiste, niemożliwa była gruntowna znajomość europejskiej rzeźby średniowiecznej, gdyż brakowało jeszcze jej opracowań. Tym można tłumaczyć pominięcie przez Kuglera, obecnie uważanych za istotne, powiązań ze sztuką hanzeatyckiej Lubeki.

W *Pommersche Kunstgeschichte* Kugler zwrócił uwagę na malarstwo późnego średniowiecza z rewersów omówionym wcześniej ołtarzy[172]. Stwierdził, że chociaż można dostrzec wpływy szkół: starokolońskiej, westfalskiej i staroflandryjskiej oraz odwołania do Holbeina Starszego czy Lucasa Cranacha, tylko niewiele z nich zasługuje na odnotowanie. Stąd też konkluduje, że malarstwo szczególnie na Pomorzu się nie rozwinęło, czego dowodem jest niewielka liczba samodzielnych dzieł, na które podczas podróży udało mu się trafić[173]. Kugler wymienia w tej części monografii tylko dziesięć przykładów, które jego zdaniem zasługują na uwagę: z kościoła św. Gertrudy w Szczecinie[174], sześć obrazów z kościoła Mariackiego w Kołobrzegu[175], przedstawienia reformatorów, Marcina Lutra i Filipa Melanchtona, w kościele Mariackim

165 Kugler 1840, s. 206.

166 Kugler 1840, s. 214–215.

167 Kugler 1840, s. 215–217.

168 Kugler 1840, s. 217–218.

169 Kugler 1840, s. 219–220. Dąbie jest obecnie częścią Szczecina.

170 Kugler 1840, s. 220.

171 Kugler 1840, s. 115. Zob. Krzymuska-Fafius 1991, s. 65.

172 Kugler 1840, s. 221–226.

173 Kugler 1840, s. 221.

174 Kugler 1840, s. 222.

175 Kugler 1840, s. 223–225.

w Darłowie[176] oraz Lutra w ratuszu w Stralsundzie – zdaniem Kuglera namalowany przez Lucasa Cranacha młodszego[177]. Duża liczba obrazów i malowideł ściennych (patrz wyżej) w kościele Mariackim w Kołobrzegu pozwala mu na stwierdzenie, że tylko tutaj cech malarzy doszedł do dającego się zauważyć znaczenia[178]. Uwzględnił też cykl *Taniec śmierci* z Wołogoszczy, wówczas znajdujący się w kaplicy św. Gertrudy, prawidłowo wskazując wzorzec: ryciny Hansa Holbeina (młodszego)[179].

W drugiej, mniej obszernej niż pierwsza, części rozdziału o sztukach plastycznych Kugler opisał dzieła nowożytne[180]. Najpierw omówił epitafia figuralne (*Bildniß-Sculptur*)[181]. Parę stron poświęcił malarstwu[182]. W tej części monografii zwraca uwagę czytelnika na portrety książąt pomorskich[183], obrazy z ołtarza kościoła św. Mikołaja w Gryfinie, pędzla Davida Redtela[184] i z kościoła zamkowego w Szczecinie[185]. Opisał ponadto dzieła fundowane przez księcia Filipa II, wybitnego znawcy sztuki, jako przykład książęcego mecenatu[186]. Dość szeroko omawia obiekty sztuki sakralnej tego czasu[187]. Ambonę z kościoła św. Gertrudy w Darłowie podał jako przykład „wspaniałej konstrukcji barokowej", pokrytej barwnymi ornamentami i rzeźbami[188]. Przytoczył też inne exempla barokowych ambon, ołtarzy i epitafiów[189]. Omówienie sztuki Pomorza symbolicznie zakończył opisaniem dwóch epitafiów: Anny de Croy, ostatniej przedstawicielki dynastii Gryfitów, zmarłej w 1660 roku, i jej syna Ernsta Bogusława de Croy, zmarłego w 1684 roku, z kościoła zamkowego

176 Kugler 1840, s. 225.

177 Kugler 1840, s. 225.

178 Kugler 1840, s. 222.

179 Kugler 1840, s. 226. Więcej na temat wzorców graficznych *Tańca śmierci* w Wolgast, przede wszystkim ryciny Hansa Holbeina, zob. Buske 1998, s. 26–34.

180 Kugler 1840, s. 228–259.

181 Kugler 1840, s. 228–236.

182 Kugler 1840, s. 236–241.

183 Kugler 1840, s. 237.

184 Kugler 1840, s. 238–239.

185 Kugler 1840, s. 239–241.

186 Przede wszystkim kabinet, nazywany Kabinetem Pomorskim, który słusznie określił „najbardziej wysmakowanym z kabinetów w Niemczech", zob. Kugler 1840, s. 245–247.

187 Kugler 1840, s. 247–253.

188 Kugler 1840, s. 248.

189 Kugler 1840, s. 247–255.

w Słupsku. W przypadku epitafium księcia zasugerował autorstwo pochodzącego z Gdańska młodego Andreasa Schlütera i jego nauczyciela Davida Christopha Saporiusa[190].

Na koniec rozważań o sztuce pomorskiej Kugler przytoczył jeszcze jedno dzieło, z którym związane są, jak napisał, ważne wydarzenia historycznie: ambonę z Radacza, dawnej posiadłości Henninga von Kleista[191]. Zbudowano ją z karety, w której, według legendy, Jan III Sobieski miał wjechać do Wiednia po zwyciężeniu Turków w 1683 roku. Autor *Pommersche Kunstgeschichte* skrytykował niechlujną przeróbkę na ambonę jako „brak smaku poprzedniego stulecia"[192].

Warto zaznaczyć, że Kugler uwzględnił dzieła sztuki manieryzmu i baroku, chociaż w pierwszych inwentarzach zabytków, znacznie późniejszych niż jego książka, wydawanych od lat siedemdziesiątych XIX wieku, były one zwykle pomijane. Manieryzmu jako nurtu nie wyodrębniał, dzieła dzisiaj uważane za jego przykłady, takie jak srebrny ołtarz darłowski[193], klasyfikował jako barokowe. Nie dziwi to, skoro manieryzm wyróżniono znacznie później[194]. W pierwszej połowie XIX wieku, w czasie powstania *Sztuki Pomorza* Kuglera, sztuka baroku zazwyczaj nie była zbytnio ceniona. Badania nad nią zapoczątkował dopiero w latach osiemdziesiątych XIX wieku, czterdzieści lat po ukazaniu się pracy Kuglera, Cornelius Gurlitt[195]. O ile jeszcze dzieła baroku Kugler aprobował, o tyle nie darzył sympatią rokoka. Nazywał go ironicznie „stylem perukowym, warkoczowym", nawiązując do mody początków XVIII wieku[196].

190 Kugler 1840, s. 255. Do dziś nie ma jednoznacznie potwierdzonej teorii dotyczącej autorstwa wymienionych epitafiów.

191 Kugler 1840, s. 255–256.

192 W rzeczywistości ambonę wykonano nie z jednej, ale z trzech karet. Wszystkie powstały jako efekt mecenatu Jana III już po zwycięstwie wiedeńskim. Żurawska 1983, s. 255–270.

193 Kugler 1840, s. 241–245.

194 Termin manieryzm, w negatywnym sensie, użył nieco później, bo około połowy XIX wieku uczeń Kuglera Jacob Burchardt. Zob. Bałus 2012, s. 11–25. Koncepcję zjawiska przedstawił John Sherman, zob. Sherman 1970, *passim*.

195 Gurlitt 1888.

196 „Charakteristisch ist an ihnen im Allgemeinen ein gewisser stylloser Styl, den man neuerlichst mit dem Worte Rococo getauft hat, den die neuere Kunstsprache auch wohl, je nach der Fülle, Trockenheit oder Fadheit seiner Erscheinung, als einen Perrücken-, Zopf- oder Haarbeutelstyl unterscheidet", Kugler 1840, s. 252–253.

Na uwagę miała zasługiwać jedynie staranność wykonania, zwłaszcza starszych przykładów rokoko[197].

W zakończeniu książki krótko przedstawił najważniejsze przykłady współczesnej mu sztuki na Pomorzu[198]. Zaznaczył, że dzieła takie jak: marmurowy pomnik Fryderyka Wielkiego stojący od 1793 roku w Szczecinie na Białym Placu Parad, autorstwa berlińskiego rzeźbiarza Johanna Gotfrieda Schadowa (1764–1850)[199], obrazy *Zdjęcie z krzyża* i *Wniebowstąpienie* (obydwa z 1787 roku) Johanna Heinricha Wilhelma Tischbeina Starszego (1722–1789) z kościoła św. Jakuba w Stralsundzie czy *Wniebowstąpienie* (1776) z ołtarza w kościele w Gingst na Rugii Bernharda von Rode (1725–1797), nie mogą być jej przykładami, ponieważ ich twórcy nie byli Pomorzanami, a obiekty te powstały poza Pomorzem[200]. Obrazy namalowane jednak przez szczecinianina Heinricha Lengericha (1790–1865), jak znajdujące się w ołtarzu głównym w kościele św. Jakuba w Szczecinie *Zdjęcie z krzyża* (1826), mimo że powstało w Rzymie, czy *Zmartwychwstanie* Augusta Remy'ego (1800–1872) z kościoła św. Mikołaja w Pasewalku, do tej sztuki zaliczył[201]. O sztuce najnowszej na Pomorzu napisał, że realizuje się ona bardziej we wnętrzach domów niż w dziełach przeznaczonych do eksponowania publicznego. Wymienił twórców: Johanna Wilhelma Brüggemanna (1786–1866), Ludwiga Mosta (1807–1883) oraz trzech przedstawicieli szkoły düsseldorfskiej: Theodora Hildebrandta (1804–1874), Hermanna Plüddemanna (1809–1868) i Johanna Hermanna Kretzschmera (1811–1890)[202].

Po przedstawieniu zawartości *Pommersche Kunstgeschichte* wypada zastanowić się nad tym, czym dla Kuglera była sztuka Pomorza? Jak napisał we wstępie do omawianej książki, tytuł wybrał świadomie. Podkreślił, że do czasu ukazania się jego opracowania nie stosowano wyróżnienia sztuki pomorskiej jako tej, która wykazuje swoiste cechy, stanowi odrębne zjawisko. Zwrócił uwagę, że we wczesnych opracowaniach dotyczących historii sztuki, takich jak czterotomowa *Historia sztuk pięknych w Niemczech*, malarz i jeden z pierwszych niemieckich historyków sztuki Johann Dominik Fiorillo (1748–1821),

197 Kugler 1840, s. 253.

198 Kugler 1840, s. 256–259.

199 Kugler 1840, s. 257.

200 Kugler 1840.

201 Kugler 1840, s. 258. Lengerich uczył się malować i tworzył we Włoszech (Rzym i Florencja).

202 Kugler 1840, s. 258–259.

sztuce Pomorza poświęcił tylko dwie strony[203], a w wielkim leksykonie artystów Rudolfa Füssli (1705–1793)[204] znalazło się zaledwie jedno nazwisko twórcy pomorskiego – średniowiecznego architekta Henryka Brunsberga[205]. Dla Kuglera sztuka pomorska to dzieła stworzone na Pomorzu, które nie są importami[206]. Według niego można mówić o niej jako o samodzielnym bycie, mającym swą specyfikę[207]. Stąd należy go uznać za pierwszego badacza, który to wyartykułował.

Jakie ramy chronologiczne i terytorialne nakreśla w swym pionierskim opracowaniu? Kugler pisał, że na Pomorzu w czasach pogańskich tworzono sztukę, co wiedziano z przekazów źródłowych, znano też zabytki archeologiczne, lecz uważał, że nie przedstawia ona zbyt dużej wartości artystycznej[208]. Ponieważ sztuka pomorska jest dla niego sztuką chrześcijańską i germańską, na której odciśnięte jest „piętno niemieckiego ducha", jej początki umiejscawia dopiero w końcu XII wieku, kilkadziesiąt lat po chrzcie Pomorza[209]. Swą „podróż odkrywczą" (*Entdeckungsreise*) traktował jak rekonesans. Dzięki niej opisał sztukę utworzonej w 1815 roku pruskiej prowincji Pomorze (Pommern). Prowincja ta – ze stolicą w Szczecinie – dzieliła się na trzy rejencje: szczecińską, koszalińską i stralsundzką. Jej terytorium obejmowało obszar dawnego Księstwa Pomorskiego, którego władcami do 1637 roku byli książęta z dynastii Gryfitów. Bez wątpienia więc Pomorze było jednostką administracyjną spójną z punktu widzenia uwarunkowań historycznych, geograficznych i administracyjno-prawnych. Czy można było postrzegać ją również jako region artystyczny i kulturowy? We wstępie do *Pommersche Kunstgeschichte* Kugler krótko nakreślił ogólny obraz kultury Pomorza, pisząc m.in. również, jaką

203 Kugler 1840, s. VII. Johann Dominik Fiorillo (1748–1821) – malarz, jeden z twórców historii sztuki. Szerzej zob. Fiorillo 1820, s. 214–217.

204 Johann Rudolf Füssli – szwajcarski malarz, twórca miniatur, kolekcjoner, autor wydanego w 1779 roku *Allgemeines Künstlerlexikon*. Szerzej zob. Johann Rudolf Füssli, *Allgemeines Künstlerlexikon*, https://www.e-rara.ch/zut/content/titleinfo/388892 (dostęp: 17.12.2020).

205 Autor *Pommersche Kunstgeschichte* o Brunsbergu napisał tylko we wstępie. Wspomniał, że mieszkał on w Szczecinie i jego jedynym „sygnowanym" dziełem jest kościół św. Katarzyny w Brandenburgu, leżący poza obszarem Pomorza. Nie powiązał nazwiska i cech stylu z żadnym dziełem architektury na Pomorzu. Kugler 1840, s. VII.

206 Kugler 1840, s. 166, zob. także s. 257.

207 Kugler 1840, s. VII–XIII.

208 Kugler 1840, s. XII–XIII.

209 Kugler 1840, s. XII, XIII.

rolę odgrywały w niej muzyka i poezja[210], a także historiografia[211]. Najważniejszym jednak elementem kultury była dla niego sztuka, ponieważ w dziele sztuki, jego zdaniem, duch kultury minionych epok objawia się najwyraźniej[212]. Staranne badanie dzieł w aspekcie historycznym i artystycznym jest dla Kuglera ściśle powiązane z troską o ich utrzymanie[213]. Oczekiwano, że stworzy inwentarz obiektów, w którym zaprezentowane one zostaną w układzie według miejscowości („nach den Lokalen geordnet")[214]. Obfitość notatek, przemyśleń i skojarzeń z pomorskiej podróży spowodowała, że zmienił koncepcję[215]. Postanowił stworzyć dzieło ukazujące sztukę Pomorza w rozwoju historycznym, co pozwoliło mu zasygnalizować procesy mające znaczenie dla ich powstania i ukazać ich wzajemne analogie i powiązania.

Podejście Kuglera, planującego w przyszłości włączenie swego opracowania o sztuce pomorskiej w niemiecką całość, można porównać do sposobów uprawiania historii w Prusach tym czasie. Praktykowano ją dwutorowo: jako historię regionalną (*Landesgeschichte*), przede wszystkim przez lokalne towarzystwa historyczne, i jako historię powszechną (*allgemeine Geschichte*) na uniwersytetach[216]. *Pommersche Kunstgeschichte* prezentuje nurt badań regionalnych, realizowanych przez akademika, który wskazywał potrzebę ich włączenia w szerszy kontekst. Kugler proponował zastosowanie badań porównawczych ze sztuką regionów sąsiednich. Opisując pomorskie obiekty, często wskazywał odniesienia do dzieł europejskich, głównie niemieckich lub włoskich. Zaznaczał, że nie chodziło mu o bezpośrednie związki, bardziej o skojarzenia i dalsze podobieństwa.

---

210 Przypomniał rolę średniowiecznych pieśni rycerskich, chociaż zauważył, że na Pomorzu szczególnie się one nie rozwinęły. Kugler 1840, s. IX–X.

211 Pomorską kronikę napisaną w XVI wieku przez Thomasa Kantzowa (1505–1542) uznał za najpiękniejsze dzieło tego typu w Niemczech, zob. Kugler 1840, s. XI.

212 Zob. Tauber 2010, s. 100–101.

213 Kugler 1840, s. XXI.

214 Kugler 1840, s. VI. Gdyby tak się stało, to opracowanie Kuglera byłoby pierwszym inwentarzem zabytków w Prusach. Pierwszy, wzorcowy inwentarz rejencji Kassel opublikowany został dopiero w 1870 roku, zob. von Dehn-Rotfelser, Lotz 1870.

215 Kugler 1840, s. VI.

216 Szukała 2000, s. 7–14, 28–29, 84–85. Wśród historyków pomorskich kładących nacisk na historię regionalną można wymienić znanego osobiście Kuglerowi Ludwiga Giesebrechta (1792–1873), Hermanna Heringa (1838–1920), Roberta Klempina (1816–1874), Johanna Gottfrieda Ludwiga Kosegartena (1792–1860).

Jego opracowania stanowiły początek nowego etapu badań kształtującej się historii sztuki. Stosowane przez niego metody, nie tylko w *Pommersche Kunstgeschichte*, lecz też w *Handbuch der Geschichte der Malerei* (1837)[217] i *Handbuch der Kunstgeschichte* (1842), zapoczątkowały erę prac przedstawiających sztukę regionów. Uważał, że ich wyznacznikiem w mniejszym stopniu powinny być podziały geograficzno-topograficzne, a bardziej polityczno-geograficzne[218]. We wstępie do *Handbuch der Kunstgeschichte* napisał, że „trudno jest oddzielić linią prowincje i okręgi", że nie można rygorystycznie wyznaczać granic regionów sztuki[219]. Zastosowanie w omawianym opracowaniu ujęcia chronologicznego odpowiadało ogólnej koncepcji dziejów sztuki Kuglera. Zastosował je już wcześniej w przedstawieniu dziejów malarstwa w drugim tomie *Handbuch der Geschichte der Malerei*. Metodzie tej pozostał wierny w napisanym dwa lata po ukazaniu się *Pomorskiej historii sztuki (Pommersche Kunstgeschichte)*, *Handbuch der Kunstgeschichte*, gdzie dzieła poszczególnych epok, przedstawiane kolejno, łączą się w „ogniwa jednego łańcucha"[220].

Jak zauważył Falk Wolf, przyczyną zmian w sztuce według Kuglera jest duch[221]. Nie był on do końca tożsamy z duchem w ujęciu Georga Wilhelma Friedricha Hegla. Jego narodowe nacechowanie bliskie jest „duchowi ludu" z koncepcji Johanna Gottfrieda Herdera[222]. W przypadku sztuki greckiej pisał on o jej greckim duchu, który miał charakter narodowy i estetyczny zarazem. W opracowaniu o sztuce Pomorza nie nazywa wprost miejscowego ducha, ale podkreśla germański charakter tej sztuki. Jej narodziny i rozwój łączy z napływem na Pomorze w XIII wieku niemieckich osadników[223].

Johannes Rößler, autor artykułu o Kuglerze, stwierdził, że ten ostatni w opracowaniach o architekturze zastosował wzorzec pokrewny modelowi gramatyki języka. W XIX wieku mocno rozpowszechniony był topos sztuki pojmowanej jako język. W odniesieniu do architektury widać to w teorii Gottfrieda Sempera (1803–1879). W przypadku Kuglera mniej chodzi o funkcje semantyczne, bardziej o odniesienia do modelu rozwoju języków jako „potoku

217 Kugler 1837.

218 Wolf 2017, s. 31–67.

219 Kugler 1842, s. XXII–XXIII; zob. także Cortjaens 2008, s. 97–102.

220 Zob. Kasperowicz 2004, s. 46–47.

221 Wolf 2017, s. 38–39.

222 Tauber 2010, s. 100–101.

223 Kugler 1840, s. XII. Zob. Labuda 1993, s. 47–48.

języków", gdzie każde słowo ma swoje miejsce w systemie gramatycznym[224]. Podobnie jak słowa, każde dzieło ma swoje miejsce w zbiorze obiektów stworzonych na danym terytorium, w Europie i na świecie.

Kugler opisał głównie dzieła architektury: kościoły, klasztory, kaplice (około sto obiektów), bramy i mury miejskie (około 25 przykładów), zamki i ich ruiny (około 20). Skupienie się na sztuce średniowiecznej, bo czasom „germańskiego średniowiecza" poświęcił najwięcej miejsca, jest zrozumiałe z dwóch powodów. Wytwory tego czasu, szczególnie architektura, należą do najistotniejszych dla nakreślenia obrazu sztuki pomorskiej, dlatego przedstawił najważniejsze zabytki tej epoki. Nie bez znaczenia jest również ogólne zainteresowanie średniowieczem w kulturze pierwszej połowy XIX wieku, w krajach niemieckich w szczególności. Wieki średnie postrzegano wszak jako okres świetności państw niemieckich. Średniowiecze ponownie odkryto i dowartościowano w epoce romantyzmu, w której wyrósł Kugler. Studia nad sztuką renesansową zaczęto uprawiać w połowie XIX wieku. Nie do przecenienia jest tu rola *Kultury odrodzenia we Włoszech* Jakuba Burckharda, najbardziej znanego ucznia Kuglera. Wilhelm Lübke rozpoczął studia nad renesansem północnym – francuskim i niemieckim[225]. Sztukę baroku natomiast zaczyna się powszechniej doceniać dopiero pod koniec XIX wieku[226].

Na sposób postrzegania i przedstawiania sztuki przez Kuglera na pewno wpłynęło jego wykształcenie: filologa z jednej strony, absolwenta Akademii Budowlanej z drugiej. Rysunki, które wykonywał podczas wczesnych podróży wskazują, że interesowała go architektura średniowieczna. Dokumentował przede wszystkim jej detal[227]. Z Bauakademie wyniósł skoncentrowanie się na systemie konstrukcyjnym budowli, który przecież jako całość składa się z części[228]. Mimo że książka o sztuce pomorskiej należy do wcześniejszych dzieł Kuglera, autor prezentuje w niej skonkretyzowaną postawę badawczą, której potem pozostał wierny. *Pommersche Kunstgeschichte* to pierwsze w historii opisanie sztuki jednego z krajów niemieckich. Opracowanie to poprzedziło wydawane w drugiej połowie XIX wieku w Prusach, począwszy od lat

224 Rößler 2010, s. 140.

225 Lübke 1868; Lübke 1873. Zob. Tauber 2010, s. 96.

226 Białostocki 1980, s. 22; Gurlitt 1887–1889, *passim*.

227 Rößler 2010, s. 125, przypis 5. Obserwację tę potwierdza analiza rysunków Kuglera do drugiego wydania *Pommersche Kunsgeschichte*, gdzie dominuje detal architektoniczny, Kugler 1853, *passim*.

228 Rößler 2010, s. 126.

siedemdziesiątych, a rozpowszechnione w latach dziewięćdziesiątych tego stulecia, inwentarze zabytków[229].

Książka została dobrze oceniona zarówno przez współczesnych autorowi, jak i potomnych. W 1840 roku na łamach weimarskiego pisma o sztuce „Kunstblatt" (którego redaktorem był Ludwig von Schorn) ukazało się jej krótkie omówienie[230]. W 1865 roku badacz kultury i sztuki Pomorza i Rugii, Karl Rosen (1827–1898) w artykule o witrażach kościoła w Kenz, wypowiedział się o książce Kuglera. Stwierdził, że pozycja jest ważna, jednak, jego zdaniem powstała za wcześnie. Nie było możliwości, żeby jej powstanie poprzedziły gruntowniejsze badania a dwuetapowa, zrealizowana w ciągu jednego sezonu podróż, nie dawała możliwości zobaczenia wszystkiego, co na Pomorzu ważne. Dlatego Rosen uważał, że prawdziwa, pełna synteza sztuki Pomorza powinna zostać napisana w przyszłości[231].

Pierwszy konserwator zabytków prowincji Pomorze Hugo Lemcke (1835–1925) w pierwszym sprawozdaniu *Komisji do Badania i Ochrony Zabytków Sztuki* przedstawił ją jako wyjątkowe i podstawowe opracowanie[232]. Książka także dzisiaj, mimo rozwoju badań nad sztuką Pomorza, nie straciła na wartości. Dzieła wskazane przez autora, ich datowania, nakreślone ciągi stylistycznych zależności, długo inspirowały kolejnych badaczy. W pracach poświęconych historii sztuki Pomorza Zachodniego jest cytowana do dzisiaj. Autor podjął bowiem próby wyjaśnienia genezy i związków z plastyką niemiecką wielu obiektów sztuki pomorskiej, dokonał także ich wstępnej klasyfikacji. Postawił tezy, które później potwierdzono – o znaczeniu dla rozwoju architektury sakralnej na Pomorzu pierwszych przykładów monumentalnej architektury ceglanej, kościoła pocysterskiego w Kołbaczu[233] i katedry w Kamieniu

229 Zob. Lissok 1997, s. 9.

230 Kunstblatt, 17 XII 1840, 21, nr 101, s. 436.

231 Rosen 1865/66, s. 6–8. Tekst ukazał się także jako osobny druk jubileuszowy *Der Fensterschmuck der Wallfahrtskirche zu Kentz in Neu-Vorpommern eine Festschrift zur Jubelfeier fünfzigjähriger Vereinigung Neu-Vorpommerns und Rügens mit dem preußischen Staate*, Stralsund 1865. O Rosenie patrz https://www.ortschroniken-mv.de/index.php/Fortlaufende_Chronik_von_Garz_auf_Rügen (dostęp: 5.03.2022).

232 „Keine Provinz hat in unserem Vaterland so früh eine Geschichte seiner Denkmäler aufzuweisen gehabt, wie Pommern in Franz Kuglers Pommerscher Kunstgeschichte (…)", zob. Lemcke 1895, s. 621.

233 Kugler 1840, s. 11–20; Świechowski 1973, s. 21–44.

Pomorskim[234], bądź o grupie budowli świeckich z okresu przejściowego z gotyku do renesansu z charakterystyczną dekoracją maswerkową elewacji i szczytów[235]. Czasami tezy te podważano, np. tę o naśladownictwie kościoła Grobu Świętego w Jerozolimie w pomorskich centralnych kaplicach poligonalnych[236].

Podczas ustalania informacji o dziełach, autor powoływał się na pisane źródła informacji i jeżeli takie były znane, korzystał z nich[237]. Najważniejsza była jednak dla niego empiria, analiza architektury oparta na samodzielnym oglądzie. Podstawą późniejszego przedstawienia obiektów był ich opis i rysunkowe szkice wykonane w terenie. Należy pamiętać, że zbieranie materiału badawczego dla całego przedstawionego terenu trwało tylko dwa miesiące. Inne były wówczas możliwości przemieszczania się, część czasu trzeba było przeznaczyć na podróż. Mimo to udało się autorowi *Pommersche Kunstgeschichte* wyróżnić i opisać najważniejsze dzieła sztuki pomorskiej. Co najważniejsze – tym samym potwierdzić, że sztuka pomorska istnieje.

Kugler w swoim opracowaniu wyraził szereg uwag o stanie dzieł sztuki, które widział. Jego komentarze miały charakter prekursorski, wyprzedzał teoretyków tworzącej się w XIX wieku ochrony zabytków.

Warto zacząć od tego, jak nazywał zabytki, zastanowić się czy używał wobec nich jakichś szczególnych określeń. Nie mógł raczej stosować terminu zabytek, gdyż przyjął się on dopiero na przełomie XIX i XX wieku. Uwaga Kuglera skupiona była na dziełach sztuk plastycznych i architekturze. Jednak chodziło mu przede wszystkim o dzieła z epok przeszłych. W przypadku architektury częściej używał terminu *Monumentum* – rzadziej *Denkmal.* Zainteresowania ochroną zabytków, które można zauważyć już w czasie, gdy przygotowywał *Pommersche Kunstgeschichte*, rozwijał Kugler w kolejnych latach. Pięć lat po napisaniu omawianej pracy, w 1845 roku zrealizował na zlecenie Ministerstwa Wyznań Religijnych, Spraw Oświatowych i Medycznych podróż studyjną do

234 Szczęsny Skibiński zanotował: „Katedra w Kamieniu bardzo wcześnie stała się przedmiotem zainteresowania naukowej historii sztuki i to od razu jej wybitnego reprezentanta Franza Kuglera, który jeszcze przed połową XIX wieku poświęcił jej zaskakująco trafne uwagi w pracy «Pommersche Kunstgeschichte»", zob. Skibiński 2002, s. 6–7.

235 Zob. Kugler 1840, s. 150–151.

236 Kugler 1849, s. 103–106; także Grzybkowski 1997, s. 91–119.

237 Przykładowo w opisie i analizie kościoła św. Jakuba w Szczecinie Kugler przekazał informacje dotyczące chronologii budowli m.in. z kroniki, które zaczerpnął od innego badacza Böhmera, zob. Kugler 1840, s. 74; Friedeborn 1613. Z kolei w datowaniu kościoła Mariackiego w Trzebiatowie korzystał z danych zawartych w publikacji Ludwiga Wilhelma Brüggemanna, zob. Brüggemann 1784, s. 377; Kugler 1840, s. 70, 75–76.

Francji, aby zapoznać się z systemem działających już w tym kraju w tym czasie, służb konserwatorskich[238].

We wstępie *Pommersche Kunstgeschichte* jej autor napisał, że prawie żadna ważna budowla sakralna na Pomorzu nie przetrwała w stanie pierwotnym do jego czasów. Tłumaczył to między innymi niszczącymi wpływami natury, na przykład często występującymi silnymi wiatrami. Wskazał też inne przyczyny, wynikające z uwarunkowań historycznych regionu, zwłaszcza zniszczenia wojenne powstałe w XVII wieku, skutek wojny trzydziestoletniej. Dostrzegał również destruktywną działalność ludzką, wynikającą ze zmiany oczekiwań w stosunku do sztuki, spowodowaną zmianą konfesji w XVI wieku. Diagnozował, że niszczenie zabytków wynikało więc ze zmian upodobań estetycznych, dążenia do wygody, a co najboleśniejsze, z braku świadomości i co za tym idzie braku poszanowania dla tego co stare. Czasami wynikało, zdaniem Kuglera, z dobrej w istocie swej, chęci „naprawiania" zniszczeń, jednak przeprowadzenie tego bez fachowych umiejętności przynosiło więcej szkody niż pożytku[239]. Uwagi dotyczące chronienia zabytków przedstawione w *Pommersche Kunstgeschichte* nie miały charakteru jednolitego programu, bo ich sformułowanie nie było podstawowym celem książki. Wyrażane były na tyle, na ile dotyczyły stanu zachowania zabytków pomorskich i sposobów postępowania z nimi. Często, niestety nie bez racji, krytykował istniejący stan i proponował zgoła inne, z reguły słuszne, rozwiązania. Z perspektywy czasu te uwagi Kuglera wydają się nam bliskie, jednak sto pięćdziesiąt lat temu, w czasie, w którym dopuszczano w tej materii dużą dowolność, przedstawiało się to zgoła inaczej i wcale nie było takie oczywiste. Zalecał pozostawianie zabytków, zwłaszcza średniowiecznych, na dawnych miejscach. W przypadkach koniecznych dopuszczał możliwość ostrożnego oczyszczenia obiektu, przestrzegał jednak przed nieznanymi i niesprawdzonymi konserwatorami, którzy mogli zaszkodzić obiektom[240]. Jako ilustrację tego wymienił restaurację obrazów Cranacha i świecznika Schlifenów z katedry kołobrzeskiej. W swych poglądach nie był ortodoksyjny, przykładowo, w sytuacjach kiedy w świątyni później dodane

238 Arszyński 2007, s. 140–141.

239 Kugler 1840, s. XVI. Krytykował m.in. nakładanie kolejnych warstw tynku, co powodowało, że stary detal architektoniczny prawie przestawał być widoczny. Ten zabieg naprawczy określił jako bezmyślną czynność podejmowaną wobec części budowli, które uformowane zostały mistrzowską ręką i wykonane ze zmyślną starannością. I dalej: „Tego rodzaju zjawiska stępiają przecież subtelne wyczucie, a ten, kto nie może pokonać odrazy do tego barbarzyństwa i nie może wysilić się do dalszych badań, łatwo przenosi niechęć na to, co ze stanu pierwotnego istnieje".

240 Kugler 1840, s. XVIII. Zdaniem autora przeprowadzone zostały ze szkodą dla obiektów.

epitafia zasłaniały architekturę nawy głównej, dopuszczał ostrożne przeniesienie ich do mniej ważnej przestrzeni nawy bocznej. Te zalecenia można określić jako wyprzedzające swą epokę.

Autor nie ustrzegł się jednak ocen, które są sprzeczne z naszymi, współczesnymi zasadami postępowania. Mianowicie empory wznoszone w kościołach oceniał jako „psujące wyraz architektoniczny całości". Uznał, że ich wznoszenie służyło przede wszystkim wygodzie, proponował więc ich usuwanie[241]. Gdy dzieła, które jego zdaniem przedstawiały dużą rangę artystyczną lub historyczną utraciły swe znaczenie w miejscu, dla którego zostały stworzone i pozostawały „zapomniane, niedoceniane", wówczas zalecał przeniesienie ich do specjalnie w tym celu tworzonych muzeów[242]. Generalnie jednak opowiadał się także za pozostawieniem zabytków, także z czasów późniejszych niż budynek, twierdząc, że nawet jeżeli są wśród nich dzieła o niższej jakości, nie wpłyną przecież na obniżenie jakości całej budowli. Krytykował tym samym zjawisko purystycznej mody „oczyszczania kościołów z zabytków", określając takie postępowanie jako barbarzyńskie. Jako przykład podał restaurację kościoła Mariackiego w Stargardzie. Szerzej opisał przypadek kościoła w Chociwlu, który go zbulwersował, gdyż średniowieczne wyposażenie „zrzucono bez poszanowania na podłogę w zakrystii". Zaznaczył jednak, że część mieszkańców miejscowości nie pochwalała tego[243]. Takie stanowisko w czasach, gdy puryzm był powszechnie aprobowany i nie budził większych sprzeciwów, pozwala zaliczyć Kuglera do protagonistów nowoczesnej myśli ochrony zabytków, która ostatecznie wyklarowała się znacznie później, bo na przełomie XIX i XX wieku.

Nieco ostatnio zapomniana *Pommersche Kunsgeschichte* Franza Kuglera jest pierwszą syntezą historii sztuki Pomorza i jednym z pierwszych tego rodzaju opracowań w krajach niemieckich. Jej autor nie tylko jako pierwszy zebrał podstawowy materiał o pomorskich zabytkach, wyróżnił charakterystyczne cechy sztuki na Pomorzu, ale sformułował także ważkie problemy badawcze. Postawił też podstawowe pytanie, czy można mówić o sztuce Pomorza jako samodzielnej kategorii, czy takowa w ogóle istnieje. Tym samym dał impuls do dalszych badań tej sztuki. Przytaczając czasami dość odległe analogie dla dzieł sztuki pomorskiej, jako pierwszy wskazał nie tylko należne jej miejsce w dziejach sztuki krajów niemieckich, ale też wyznaczył jej właściwą pozycję w sztuce europejskiej. Do dzisiaj wielu współczesnych badaczy odwołuje się do opracowanie Kuglera, co pokazuje, że nadal nie straciło ono na aktualności.

241 Kugler 1840, s. XIX.

242 Kugler 1840, s. XX.

243 Kugler 1840, s. XVII.

Rozdział 3

Hans Lutsch (1854–1922) i początki inwentaryzacji zabytków prowincji Pomorze

> Każdy kamień starej budowli jest historycznym dokumentem przeszłości.
>
> *Jeder Stein eines alten Baudenkmals ist ein geschichtliches Dokument der Vergangenheit*[1].

W części tej wykorzystano przekształcone fragmenty dwóch prac autorki: *Hans Lutsch (1854–1922). Architekt, konserwator zabytków, badacz architektury* (2013) oraz *Miejsce „Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns" Hansa Lutscha w refleksji niemieckiej XIX-wiecznej historii sztuki nad średniowieczną architekturą ceglaną* (2011).

Johann Karl Friedrich Lutsch, bardziej znany jako Hans Lutsch, jest jednym z twórców nowoczesnej ochrony zabytków w Prusach. Do jego opracowań sięgają do dziś historycy sztuki Śląska i Pomorza. Na Pomorzu kojarzony jest najczęściej z dziełem *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns*[2]. Historycy sztuki i konserwatorzy zabytków przytaczają też czasami jego opinie dotyczące miejscowych zabytków, formułowane w czasie, gdy pełnił funkcję

1 Lutsch 1912, s. 30.

2 Lutsch 1890.

1. Hans Lutsch, portret (ABLS Pforta)

konserwatora zabytków państwa pruskiego. Szerzej znane są jego dokonania w zakresie inwentaryzacji zabytków prowincji śląskiej, ale należy pamiętać, że początki jego kariery związane są z Pomorzem. Lutsch działał w okresie, kiedy ochrona zabytków w Prusach i w całym niemieckim obszarze językowym dopiero rodziła się i kształtowała jako celowa działalność organów publicznych – był czwartym z kolei królewskim konserwatorem zabytków państwa pruskiego[3]. Miał teoretyczną i praktyczną wiedzę na temat ich restauracji i konserwacji, którą, jako autor licznych artykułów i szerszych opracowań, propagował. Część tekstów ukazała się drukiem, inne pozostały w spuściźnie badacza w rękopisach, praktycznie nieznane. Dał się poznać jako badacz średniowiecznej pomorskiej architektury ceglanej, dzięki czemu zalicza się go, obok Friedricha Adlera, Augusta Essenweina, Otto Stiehla i Fritza Gottloba, do grona pionierów badań nad europejską architekturą ceglaną. Opracowanie *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns* powstało w wyniku działań mających na celu inwentaryzację zabytków pruskiej prowincji Pomorze. Przedstawione w nim zabytki odtąd zaczęto postrzegać jako część zbioru podobnych im dzieł w Europie[4].

Od kwietnia 1881 roku Lutsch był członkiem Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza[5], a od 1896 roku – w uznaniu zasług położonych dla inwentaryzacji zabytków Pomorza – został jego członkiem honorowym[6]. Towarzystwu temu zapisał krótko przed śmiercią, wiosną 1922 roku, swoją prywatną bibliotekę, wraz z którą do Szczecina przekazana została jego spuścizna w postaci notatek, manuskryptów, szkicowników[7]. Większa część tych materiałów przetrwała wojnę i jest obecnie częścią zasobu Archiwum Państwowego w Szczecinie[8].

Rodzice Karla Friedricha Johannesa (Hansa) Lutscha pochodzili z Pomorza. Ojciec, wywodzący się z rodziny wytwórców sukna – duchowny ewangelicki

3 Wcześniej urząd ten sprawowali: w latach 1843–1877 Ferdynand von Quast (1807–1877), w latach 1882–1885 Heinrich von Dehn-Rotfelser (1825–1885) i w latach 1886–1912 Reinhold Persius (1835–1912).

4 O *Mittelalerliche Backsteinbauten Mittelpommerns* por. Ochendowska-Grzelak 2011; Ochendowska-Grzelak 2013, s. 292–306.

5 APS, PTHA, sygn. 17, s. nlb.; *34. Jahresbericht (III., IV.)*, s. 234, tu określony jako Kgl. Bauführer in Stepenitz.

6 *58. Jahresbericht*, s. 225. O fakcie tym poinformowało również czasopismo „Zentralblatt der Bauverwaltung", 16, 1896, Nr. 12A (z 25.03.), s. 136.

7 Ochendowska-Grzelak 2013, s. 17–23.

8 Zespół archiwalny nr 65/13 Spuścizna Hansa Lutscha (dalej: SpL).

Albert Julius Erdmann Lutsch (1822–1881), urodził się w Goleniowie (Gollnow), miasteczku położonym ok. 35 km na północny-wschód od Szczecina[9]. Matka – Agnes Emilie z domu Giese (1830–1903), córka pastora, urodziła się w Suchanówku (Schwanenbeck), wsi położonej nieopodal Suchania (Zachan) w powiecie stargardzkim. Ojciec karierę duchownego rozpoczął w 1850 roku jako kaznodzieja pomocniczy (*Hilfsprediger*) w parafii Daleszewo (Ferdinandstein) w synodzie Gryfino (Greifenhagen)[10]. W ostatnich miesiącach 1852 roku został przeniesiony na stanowisko kaznodziei w zakładzie karnym i poprawczym w Nowogardzie (Straf- und Besserungsanstalt Naugard), co potwierdzone zostało oficjalną nominacją z 1853 roku[11]. W listopadzie 1856 roku powierzono mu parafię w Dolicach (Dölitz) w powiecie pyrzyckim[12], gdzie był pastorem przez prawie 25 lat. Tu także zmarł 8 czerwca 1881 roku[13]. Agnes Emilie Giese i Albert Julius Erdmann Lutsch zawarli związek małżeński 30 marca 1853 roku[14]. Mieli dziesięcioro dzieci: czterech synów i sześć córek, w tym bliźnięta. Dwójka najstarszych dzieci przyszła na świat w Nowogardzie: pierworodny Karl Friedrich Johannes (13 lutego 1854 r.)[15] i najstarsza z córek Maria Charlotte Katharina (29 września 1855 r.).

Hans w wieku 14 lat, wiosną 1868 roku, przyjęty zostaje do sławnej szkoły Landesschule w Pforcie (Saksonia-Anhalt), gdzie spędzi pięć lat. Placówka ta zapewniała swoim uczniom solidną edukację, tu kształcili się znani

9 Urodził się 22.10.1822 r. w rodzinie mistrza sukienniczego (*Tuchmachermeister*) Karla Wilhelma Lutscha i jego żony Charlotty Wilhelminy z domu Schröder.

10 *Die evangelischen Geistlichen* 1903, s. 256.

11 Jego poprzednik przeniesiony został na inną placówkę w październiku 1852 r., *Die evangelischen Geistlichen* 1903, s. 306. Jednak ze względu na to, że na piśmie przewodnim z 15.01.1852 r. do odpisu księgi metrykalnej parafii więzienia nowogardzkiego za 1851 r., przesłanym do właściwego terytorialnie dla Nowogardu sądu I instancji, widnieje podpis pastora Lutscha, przyjąć należy, że jego kontakty z parafią więzienną rozpoczęły się zdecydowanie wcześniej, LAG, Rep. 77 Amtsgerichtsbezirke, Kirchenbuchduplikat Strafanstalt Naugard 1849–1874, s. nlb.

12 *Die evangelischen Geistlichen* 1903, s. 272. Według tego źródła (s. 306) opiekę nad parafią więzienną sprawował jednak jeszcze w pierwszych miesiącach 1857 r., co potwierdzają materiały archiwalne: w styczniu tego roku sporządził duplikat księgi metrykalnej parafii zakładu karnego w Nowogardzie za rok 1856, LAG, Rep. 77 Amtsgerichtsbezirke, Kirchenbuchduplikat Strafanstalt Naugard 1849–1874, s. nlb.

13 *Die evangelischen Geistlichen* 1903, s. 272.

14 Drzewo genealogiczne rodziny Lutsch, obecnie w posiadaniu Elsbeth Berthy Verhoeven-Lutsch ze Stellenbosch w Afryce Południowej.

15 LAG, Rep. 77 Amtsgerichtsbezirke, Kirchenbuchduplikat Strafanstalt Naugard. Duplicat der Kirchenbücher pro 1854. I. Für die Beamte. Geborne und Getaufte, poz. 2.

przedstawiciele niemieckiej inteligencji. Ukończyli ją m.in.: matematyk August Moebius (1790–1868), historyk Leopold von Ranke (1795–1886) i filozof Fryderyk Nietzsche (1844–1900). Szkoła miała długą tradycję i wdrażała do prowadzenia uregulowanego trybu życia, uczyła punktualności i porządku. Dzień pracy ucznia był tam dłuższy niż 12 godzin. Rezygnacja z indywidualizmu i wolności rekompensowana była poczuciem przynależności do wspólnoty[16]. Lutsch opuścił szkołę wiosną 1873 roku. Po powrocie do Dolic kontynuował naukę w oddalonym o ok. 20 km powiatowym Stargardzie, w tutejszym Gimnazjum Gröninga[17], może mniej renomowanym, ale tradycją dorównującym prawie Pforcie. Do egzaminu maturalnego przystąpił w gimnazjum stargardzkim w marcu 1875 roku – zdawał tylko egzaminy pisemne, gdyż z egzaminu ustnego został zwolniony[18]. Komisja egzaminacyjna wydała Hansowi świadectwo dojrzałości i wypuściła ze szkoły, żywiąc w pełni uzasadnioną nadzieję, że w zawodzie architekta, który sobie wybrał, dokona rzeczy znakomitych[19]. Jeszcze przed rozpoczęciem studiów podjął kroki mające na celu przygotowanie do wykonywania zawodu architekta w służbie państwowej – praktykę zawodową, odbył Lutsch w rodzinnych stronach na Pomorzu. Zaraz po uzyskaniu świadectwa maturalnego, 1 kwietnia 1875 roku zatrudnił się jako praktykant (*Eleve*) w Inspekcji Budowlanej w Stargardzie (Bauinspektion Stargard i. Pom.). Spędził tu kolejnych siedem miesięcy[20]. W ten sposób zapoznał się z czynnościami prowadzonymi przez Inspekcję. Sprawdzał rachunki i kosztorysy, przeliczał miary wyrażone w stopach na system metryczny, aktualizował inwentarze drogowe (*Chaussee-Inventarien*) oraz opisy budynków państwowych, majątków rolnych i administracji lasów państwowych, porządkował akta. Zajmował się ponadto kopiowaniem rysunków projektowych – wznoszonego właśnie w Stargardzie budynku dla tutejszego sądu oraz obiektów budownictwa wodnego. Wykonał opis budynku kasyna oficerskiego

16 Böhme 1931, s. 40.

17 *Festschrift* 1931, s. 76.

18 Świadectwo maturalne Lutscha, *Zeugniß der Reife für den Zögling des Gymnasiums zu Stargard in Pomm.*, z 5.03.1875 r., Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (dalej: GStA PK, I. HA), Rep. 76 Kultusministerium, I. Sekt. 31 Lit. L, Nr. 54, Bd. 1, s. nlb.

19 Strona 4 świadectwa: *Die Unterzeichnete Prüfungs-Commission hat ihm daher, da er jetzt das hiesige Gymnasium verlässt, um sich dem Baufache zu widmen, das Zeugniss der Reife ertheilt und entlässt ihn mit der wohlbegründeten Hoffnung, daß er in dem Berufe, den er sich erwählt hat, etwas vorzügliches leisten werde*. Tamże.

20 Szef Inspekcji, inspektor budowlany Freund, przez większą część praktyki, do 15 września, wykorzystywał go głównie do prac biurowych W życiorysie z 1879 r. sam Lutsch określił się jako kopista (*Bureauschreiber*), tamże, s. 2 dokumentu.

w Stargardzie oraz przeprowadził pomiary i niwelację m.in. parceli przeznaczonej pod budowę sądu[21]. Druga część przygotowania zawodowego, od 16 września do 28 października, miała już zupełnie inny charakter: była to wyłącznie praktyka budowlana. Lutsch przydzielony został do mistrza budowlanego Hasse, kierującego wówczas budową gmachu sądu w Stargardzie. Czas praktyki, kiedy zajmował się wyłącznie sporządzaniem (kopiowaniem) rysunków projektowych, głównych i szczegółowych, nowego budynku sądowego[22], Lutsch wspomina znacznie cieplej niż miesiące spędzone w biurze. W życiorysie z 1879 roku napisał, że mistrz Hasse zajął się nim z dużą życzliwością i przekazał mu wiadomości, które dały podstawy do dobrej znajomości konstrukcji[23]. Dzięki zmianie przepisów dotyczących procesu kształcenia urzędników budowlanych, która miała miejsce w 1875 roku, Lutsch jeszcze w tym samym roku, od 2 listopada, rozpoczął studia na berlińskiej Akademii Budowlanej (Bauakademie)[24].

Studium akademickie trwało cztery lata, następnie przez kolejne dwa lata należało zdobyć przygotowanie praktyczne. Każdy z etapów kończył się egzaminem (państwowym)[25]. Latem 1878 roku miał okazję zapoznać się z formami architektonicznymi gotyku podczas inwentaryzacji klasztoru cysterskiego w Kołbaczu, którą przeprowadził wraz z kolegą ze studiów Schleyem. Czas, który poświęcił wykończeniu, naszkicowanych z dużym zaangażowaniem, rysunków inwentaryzacyjnych, uważał za wyjątkowo cenne doświadczenie, ponieważ zajęcie to pozwoliło mu na szybkie poznanie form budownictwa gotyckiego i ułatwiło zrozumienie historii architektury[26]. Studia ukończył we wrze-

21 Opinia inspektora budowlanego Freunda z 15.09.1875 r. dotycząca praktyki odbytej w Inspekcji Budowlanej w Stargardzie przez praktykanta Lutscha, GStA PK, I. HA, Rep. 76 Kultusministerium, I. Sekt. 31 Personalakten Lit. L, Nr. 54, Beiheft, s. nlb.

22 Opinia mistrza budowlanego Hasse z 28.10.1879 r. dotycząca praktyki odbytej u niego przez praktykanta Lutscha, tamże, s. nlb.

23 *Lebenslauf*, s. 2 dokumentu.

24 Königliche Technische Hochschule zu Berlin. Abgangs-Zeugniss z 9.09.1879 r., GStA PK, I. HA, Rep. 76 Kultusministerium, I. Sekt. 31 Personalakten Lit. L, Nr. 54, Beiheft, s. nlb.

25 Egzaminy takie przeprowadzano wówczas w Berlinie przy Bauakademie i Gewerbeakademie, na Politechnikach w Hanowerze i Akwizgranie i innych ośrodkach akademickich określonych przez Ministerstwo Handlu, Rzemiosła i Robót Publicznych. *Programme und Stundenpläne*, s. 15.

26 „(...) War mir die viele Zeit an [?] der mit großer Liebe behandelten Aufnahmen im letzten Jahr, in dessen Verlauf ich die in [?] den Ferien zuvor aufgetragenen Zeichnungen successive, zum Theil unter Leitung von Herrn Baurath Ende, ausführte, besonders theuer, so hat diese

śniu 1879 roku już jako student Politechniki Berlińskiej[27]. Trwały one łącznie osiem semestrów: sześć na Akademii Budowlanej i po jednym na Politechnice Berlińskiej i Politechnice Monachijskiej. W spuściźnie Lutscha przechowywanej w Archiwum Państwowym w Szczecinie zachowały się jego zeszyty i szkicowniki z okresu studiów oraz rysunki wykonane w ramach zajęć na uczelni[28].

Königliche Technische Hochschule zu Berlin.

Abgangs-Zeugniss.

Herr Johannes Lutsch aus Naugard in Pommern
geboren den 13ten Februar 1854 zu Naugard in Pommern
ist am 2ten November 1875 in die Königl. Bau- Akademie aufgenommen worden, sodann am 9ten April 1879 in die Königliche Technische Hochschule übergetreten, daselbst unter No. 3 immatrikulirt und bei der Abtheilung für Architektur
als Studirender eingeschrieben worden.

Derselbe hat demnach an der Königl. Bau Akademie 6 Semester und an der Königlichen Technischen Hochschule 1 Semester, im Ganzen 7 Semester studirt.

Das auf Grund der vorgelegten Anmeldebögen von der Registratur beglaubigte Verzeichniss der angenommenen Vorlesungen und Uebungen ist umstehend beigefügt. — Die Führung des Herrn Studirenden hat zu keinen Bemerkungen Veranlassung gegeben.

BERLIN, den 9ten September 1879.

Der Rector
Im Verhinderungsfalle

Abgangs-Zeugniss für den Studirenden
Herrn Johannes Lutsch
No. 1954 I. H.
Form. I.

2. Świadectwo ukończenia przez Hansa Lutscha Politechnki Berlińskiej (GStA PK)

Beschäftigung mich schnell mit den Formen des Backsteinbaues bekannt gemacht und mir daneben das Verständnis der Architekturgeschichte sehr erleichterte", *Lebenslauf*, s. 4.

27 Na listę studentów został wpisany 9.04.1879 r. pod numerem 3, *Abgangs-Zeugniss* z 9.09.1879.

28 *Skizzenbuch: Ornamentierung tektonischer Formen*, vol. I, 1877–1878; *Ornamentierung tektonischer Formen*, vol. I, 1878.

Akademia Budowlana dużą wagę przykładała do doboru wykładowców. Osobowości niektórych nauczycieli wywierały duży wpływ na studentów. Należy tu wymienić przynajmniej dwóch ważnych profesorów wykładających w drugiej połowie XIX wieku na tej uczelni – Carla Schäfera i Friedricha Adlera. Obydwaj wymienieni zajmowali się architekturą średniowieczną. Pierwszy z nich prowadził od 1882 roku Katedrę Budownictwa Średniowiecznego – cieszył się opinią dobrego wykładowcy mającego doskonały kontakt z młodzieżą. Także Friedrich Adler, wykładający od 1859 roku historię budownictwa, znany był z doskonałej współpracy z młodzieżą. Wraz ze studentami założył pismo „Denkmäler der Baukunst”[29].

Po pierwszym egzaminie państwowym, do którego Lutsch przystąpił 16 i 17 lutego 1880 roku w Berlinie i uzyskał ocenę dobrą[30], w kwietniu 1880 roku został zaprzysiężony jako rejencyjny kierownik budowlany (*Regierungsbauführer*). Do następnego egzaminu państwowego, którego zdanie dawało możliwość samodzielnej pracy projektowej w nadzorze budowlanym i w administracji budowlanej, można było przystąpić dopiero po czterech latach pracy zawodowej. Stąd też latem tego roku Lutscha został zatrudniony jako kierownik budowy willi w Cottbus, realizowanej przez biuro architektoniczne Gerard & Hillebrandt z Berlina[31]. Jesienią tego roku wraca na Pomorze, wkrótce (1 listopada) zdobywa posadę kierownika budowy kościoła w miejscowości Gąsierzyno (Ganserin), położonej nad Roztoką Odrzańską, w południowo-zachodniej części powiatu Kamień Pomorski (Cammin). Budową w Gąsierzynie kierował do końca września 1881 roku[32]. Jego drugim źródłem utrzymania była prowadzona w tym czasie, na zlecenie Pomorskiego Towarzystwa Historyczno-Archeologicznego, inwentaryzacja zabytków rejencji szczecińskiej. Decyzję o powierzeniu tego zadania Lutschowi zarząd Towarzystwa podjął w październiku 1880 roku[33]. Pracami tymi zajmował się do początku 1884 roku. W marcu 1884 roku przystąpił do drugiego egzaminu państwowego. Składał

29 Klause 1999, s. 9–13.

30 Świadectwo uzyskania tytułu mistrza budowlanego (*Baumeister*), wystawione 29.03.1884 r., GStA PK, I. HA, Rep. 76 Kultusministerium, I. Sekt. 31 Personalakten Lit. L, Nr. 54, Bd. 1, s. nlb.

31 Ankieta personalna, *Nachweis zu den Dienst-Akten des Geheimen Regierungsrathes Lutsch in Berlin*, GStA PK, I. HA, Rep. 76 Kultusministerium, I. Sekt. 31 Personalakten Lit. L, Nr 54, Bd. 1, s. nlb.

32 Kościół obecnie nieistniejący.

33 Protokół posiedzenia zarządu odbytego 9.10.1880 r., APS, PTHA, sygn. 17, s. nlb.

się z on z części teoretycznej (ustnej) i praktycznej. Ta druga polegała na sporządzeniu dwóch projektów budowlanych.

Hans Lutsch był członkiem licznych towarzystw naukowych. Jako pierwsze pozyskał w kwietniu 1881 roku członkostwo Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza[34]. W 1896 roku, w uznaniu zasług położonych dla inwentaryzacji zabytków Pomorza, został jego członkiem honorowym[35].

Rodzinę zakłada Lutsch w 1884 roku, zawierając 8 grudnia w Szczecinie związek małżeński z nieco młodszą od siebie Sarą Magdaleną Adolfiną Karow[36]. Sara, urodzona 30 czerwca 1855 roku w Szczecinie[37], była córką pastora Hermanna Adolfa Karowa[38] i Rosalie Marie Wilhelmine z domu Weinreich[39]. Małżonkowie kilka lat po ślubie doczekali się potomstwa – po przeprowadzce do Wrocławia urodziły się dwie córki: Rose Martha Gertrud (ur. 29 sierpnia 1891 r.)[40]

3. Hans Lutsch z pierwszą żoną Sarą z domu Karow (archiwum rodzinne Elsbeth Lutsch-Verhoeven)

34 Protokół posiedzenia zarządu Towarzystwa, odbytego 7.04.1881 r., APS, PTHA, sygn. 17, s. nlb.

35 „Zum Ehrenmitglied ist ernannt der Kgl. Bauinspector und Provinzial-Conservator von Schlesien Herr Hans Lutsch in Breslau, der viele Jahre für die Inventarisation der Bau- und Kunstdenkmäler im Regierungsbezirk Stettin gearbeitet hat. Wenn er dann auch in Folge der Uebernahme anderer Arbeiten aufhören mußte für Pommern weiter thätig zu sein, so hat er doch seine mustergültigen Sammlungen und Studien zur Verfügung gestellt und damit die Fortsetzung und Beendigung der Inventarisation sehr gefördert", *58. Jahresbericht*, s. 225. O fakcie tym poinformowało również czasopismo „Zentralblatt der Bauverwaltung", 16, 1896, Nr. 12A (z 25.03.), s. 136.

36 Archiwum Państwowe w Szczecinie, USC Szczecin (Standesamt Stettin), rejestr zawartych związków małżeńskich (Heiratsregister), akt małżeństwa nr 814/1884. W ankiecie osobowej, którą Lutsch wypełnił w listopadzie 1901 r., jako datę roczną zawarcia związku małżeńskiego podał błędnie rok 1880.

37 Księga chrztów parafii św. Jakuba z 1855 r., akt chrztu nr 455, Evangelisches Zentralarchiv Berlin, Kirchenbuchstelle, sygn. 4013, s. 206.

38 Urodzony w 1818 (?), zmarł 18.02.1866; od 22.03.1846 r. był pastorem parafii Cieszyno (Teschendorf) w pow. Resko (Regenwalde), synod Chociwel (Freienwalde), *Die evangelischen Geistlichen* 1903, s. 175.

39 Po śmierci męża zamieszkała w Szczecinie; w księgach adresowych jest notowana od 1868 r. jako wdowa po pastorze (*Predigerwitwe*). Po raz ostatni w źródle tym występuje w 1911 r.

40 AP Wrocław, USC Wrocław I (Standesamt Stadt Breslau I), rejestr urodzeń 1891, nr 1957.

i Dora Friederike Magdalene Angelina (ur. 20 września 1892 r.)[41]. Po przeniesieniu się do Berlina rodzina Hansa Lutscha zamieszkała w podberlińskim Steglitz[42]. Sara Magdalene Lutsch zmarła w Baden-Baden 28 września 1906 roku[43], została pochowana 1 października na cmentarzu w Steglitz. Drugą żoną Lutscha została Dorothea Gertrud Franziska Else z domu Werner, ur. 3 stycznia 1876 roku w Bytomiu[44]. Związek małżeński zawarli 24 listopada 1908 roku w Lipsku[45]. Else Werner była córką prezydenta Wyższego Sądu Krajowego w Lipsku, tajnego nadradcy sądowego (*Geh. Oberjustizrat*) Franza Wernera[46] i Gertrud Werner z d. Reichert[47]. Po śmierci męża Else Lutsch mieszkała w Berlinie co najmniej do 1933 roku. Z małżeństwa tego urodziło się jedno dziecko – Karin Gertrud Hanna Friederike Julia Franziska (18 czerwca 1910 r. w Berlinie)[48]. Wiadomo, że w 1953 roku, Karin, która była dyplomowaną bibliotekarką, wraz z matką mieszkała w Hameln. W grudniu 1956 roku przeprowadziła się z Hameln do Wiesbaden-Biebrich (Hesja)[49], gdzie zmarła 13 stycznia 1972 roku. Była niezamężna, nie miała też żadnej bliższej rodziny[50].

Na emeryturę Lutsch przechodzi w lutym 1919 roku. Ostatni okres jego życia nie należał do dobrych. Znacznie pogorszył się wówczas stan jego zdrowia. Żona, z którą już od pewnego czasu pozostawał w separacji, wyprowadziła się. Dobrze nie wyglądała również jego sytuacja materialna. Karl Friedrich Johannes Lutsch zmarł 24 maja 1922 roku w Bad Nauheim (Hesja)[51]. Przebywał

41 AP Wrocław, USC Wrocław I (Standesamt Stadt Breslau I), rejestr urodzeń 1892, nr 2122.

42 Gmina położona na południowy-zachód od centrum Berlina, biorąca swój początek od sięgającej początkami średniowiecza wsi Stegelitz. W 1920 r. włączona w granice tzw. Wielkiego Berlina (Groß-Berlin), obecnie część 6 okręgu administracyjnego Berlina o nazwie Steglitz-Zehlendorf, http://de.wikipedia.org/wi-ki/Berlin-Steglitz (dostęp: 22.01.2011).

43 Księga zgonów parafii ewangelickiej św. Mateusza (Matthäuskirche) w Berlin-Steglitz, 1906, nr 166.

44 Księga ślubów parafii ewangelicko-luterańskiej św. Andrzeja (Evang.-luth. Andreaskirche) w Lipsku z 1908 r., wpis nr 1563, Ev.-luth. Andreaskirchgemeinde, Scharnhorststr. 21, 04275 Lipsk.

45 Tamże.

46 Zmarł w Naumburgu nad Soławą (Naumburg an der Saale) przed zawarciem związku małżeńskiego przez córkę, GStA PK, Rep. 76 I Sekt. 31 Lit. L Nr. 54 Bd. 1, s. nlb.

47 W momencie zawierania przez córkę związku małżeńskiego żyła i mieszkała w Lipsku.

48 Urząd Stanu Cywilnego (Standesamt) Steglitz, księga urodzeń 1910, nr 683.

49 Rudolf-Vogt-Str. 8, dane z ksiąg meldunkowych miasta Hameln.

50 Informacja z Archiwum Miejskiego w Wiesbaden (Stadtarchiv Wiesbaden) z 21.07.2010 r.

51 Urząd Stanu Cywilnego Bad Nauheim, rejestr zgonów 1922, akt zgonu nr 45.

tu na kuracji w związku z cukrzycą, na którą leczył się od lat. Stan zdrowia Lutscha po przybyciu do Bad Nauheim musiał być na tyle zły, że zdaniem lekarza uzdrowiskowego O. Burwinkela, który wystawił świadectwo zgonu, jego śmierć nie była zaskoczeniem[52]. Chory cierpiał na arteriosklerozę i cukrzycę, a dwa dni przed śmiercią nastąpił kolaps, skutkiem którego było otępienie bez paraliżu. Towarzyszyła mu śpiączka cukrzycowa (*coma diabeticum*). Jego ciało, zgodnie z wyrażoną przed śmiercią wolą, zostało skremowane.

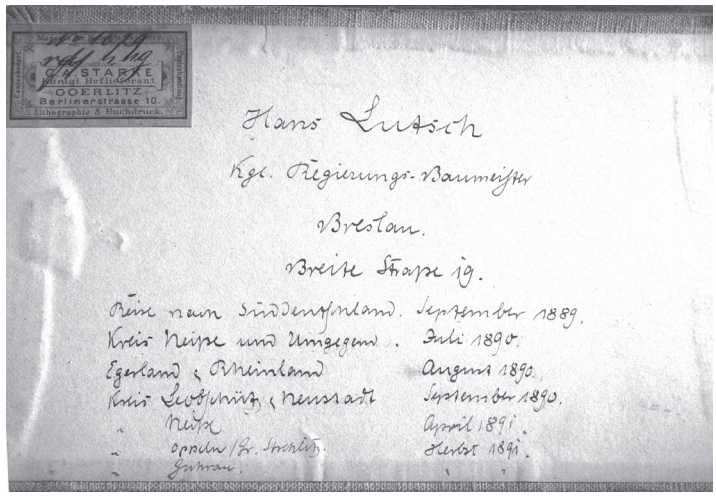
Szkicowniki

W spuściźnie Lutscha, znajdującej się w Archiwum Państwowym w Szczecinie, zachowało się osiem szkicowników, których karty zapełniał w latach 1874–1895, a więc przez blisko dwadzieścia lat. Pierwsze rysunki powstały jeszcze w czasach szkolnych, kolejne podczas studiów na politechnice w Berlinie i Monachium, zaś ostatnie karty autor zapełniał jako prowincjonalny konserwator zabytków na Śląsku, człowiek już dojrzały i ukształtowany zawodowo. Mają one wszystkie podobny wymiar (19,5 x 12,5). Większość rysunków wykonana jest ołówkiem, delikatną kreską. Nieliczne z nich zostały jednotonowo podmalowane akwarelą, inne piórkiem. Karty nie były zapełniane przez właściciela w porządku chronologicznym. Wśród rysunków znajdziemy przykłady z Pomorza, jednak nie ma ich zbyt wiele. Autor szkicowników wykorzystywał wolne miejsce i wypełniał powierzchnie obok wcześniej powstałych szkiców. Do najwcześniejszych należą rysunki kapiteli z krużganków pocysterskiego opactwa w Pforcie, w którym mieściło się gimnazjum, do którego uczęszczał Lutsch[53]. Można przyjąć, że powstały one jeszcze w czasie, gdy przyszły architekt był jeszcze uczniem tej placówki. W szkicowniku przedstawione zostały różne detale i elementy konstrukcji architektonicznych, takie jak: elementy więźby, konsole balkonu, okucia. Natomiast rzadko pojawiały się szkice ukazujące budowle całościowo. Najprawdopodobniej fakt ten można wytłumaczyć tym, że wówczas technika fotografii była już w powszechnym użyciu i możliwe było nabycie w atelier zdjęć ważniejszych budowli. Były one

52 Materiały dotyczące śmierci Hansa Lutscha pozyskane przez autorkę z Archiwum Miejskiego (Stadtarchiv) w Friedbergu (Hesja).

53 APS, SpL, sygn. 7, szkicownik nr 13.

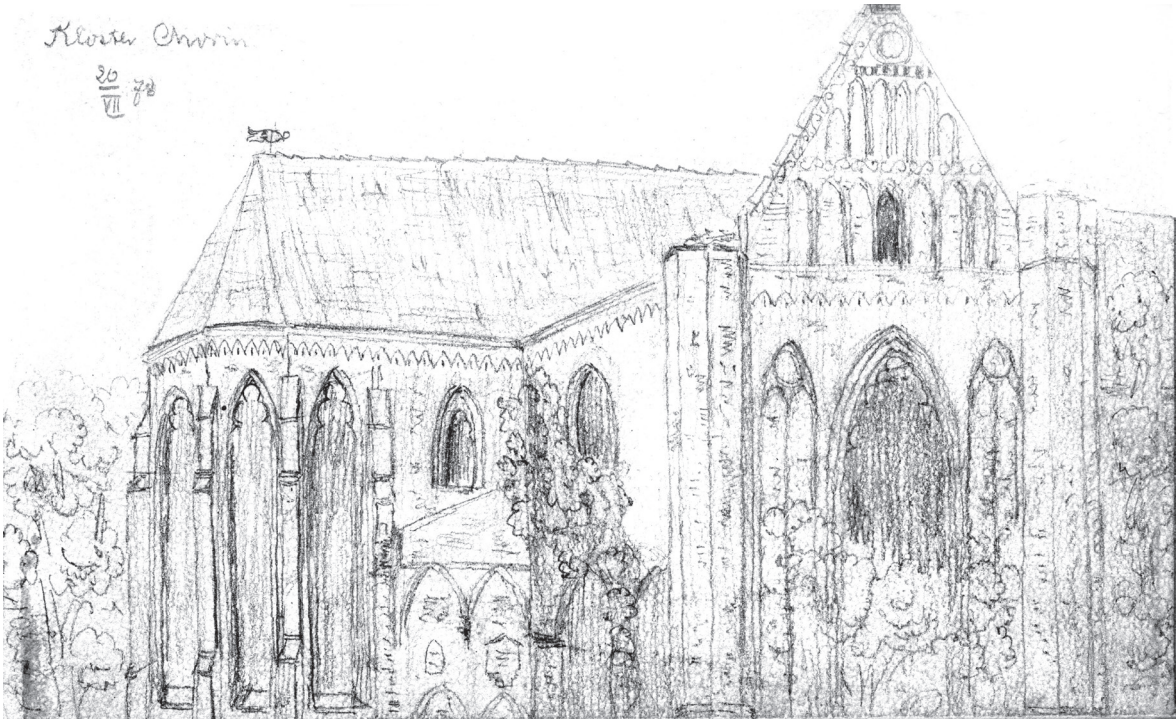
także dokumentowane przez Messbild-Anstalt[54]. W marcu 1874 roku Lutsch uwiecznił w swym szkicowniku szczyt zamku w Pęzinie, a w 1875 roku napis ze sklepienia w kościele Mariackim w Stargardzie. Generalnie wśród rysunków z albumu, o którym mowa, dominują przedstawienia średniowiecznego detalu architektonicznego.

4. Wewnętrzna część okładki szkicownika Lutscha z lat 1889–1891 (APS)

W kolejnym szkicowniku z lat 1878–1884 Lutsch uwiecznił między innymi: elewacje prezbiterium i północnej części transeptu cysterskiego opactwa w Chorinie (Brandenburgia, 1878 r.), kościół św. Jerzego w Prenzlau, gotyckie kamienne sakramentarium z kościoła św. Mikołaja w Jüterborgu (Brandenburgia, Wielkanoc 1879 r.), detale stalli z opactwa cysterskiego w Zinna (Saksonia, 1879 r.). Kolejne rysunki pochodzą z 1883 i 1884 roku, a więc już z okresu po ukończeniu przez ich autora studiów architektonicznych. Zmieniła się tematyka. Pojawiły się motywy, które wydawać by się mogło dotąd nie były przedmiotem uwagi młodego architekta. Są to przedstawienia pejzażu okolic Szczecina (Golęcina i Gocławia), rysunki drzew i chyba jedyny motyw marynistyczny – wyobrażenie żaglowca na Odrze w Golęcinie. Szkicowniki

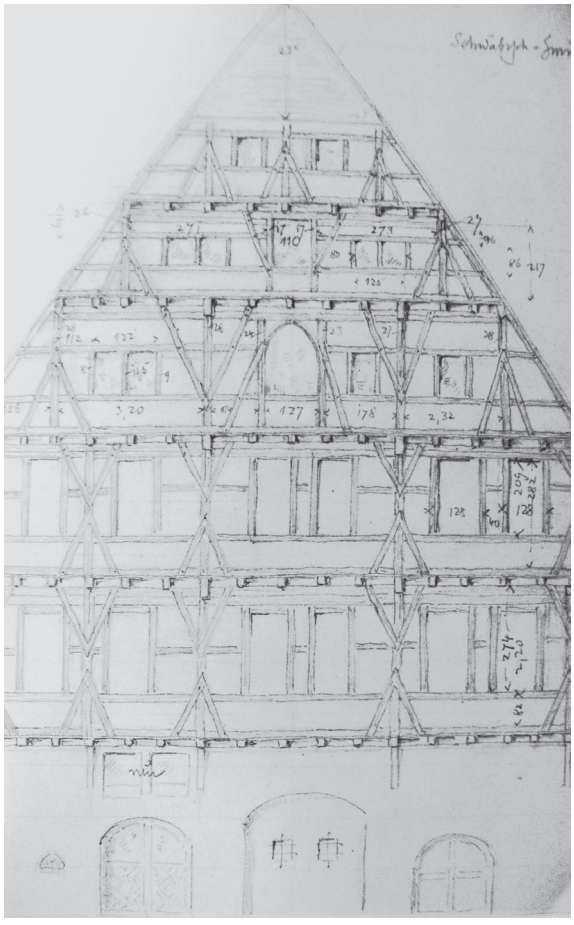
54 Königlich Preußische Messbild-Anstalt został założony w 1885 przez Albrechta Meydenbauera (1834–1921), wynalazcę fotogrametrii. Zadaniem tej instytucji było wykorzystanie fotogrametrii w dokumentacji ochrony zabytków i stworzenie dokumentacji fotograficznej ważniejszych budowli w Niemczech, http://www.fotomarburg.de/bestaende/uebernahm/staatliche_bildstelle/view (dostęp: 3.05.2011).

5. Szkicownik Lutscha, rysunek północnej elewacji klasztoru cysterskiego w Chorinie, 1878 rok (APS)

zapełniane w latach 1885 i 1889–1891[55], a więc w czasie gdy Lutsch sprawował obowiązki konserwatora prowincjonalnego na Śląsku, różnią się nieco od wcześniejszych. Obok, podobnie jak wcześniej, detali architektonicznych pojawił się w nich nowy przedmiot przedstawień – ilustracje przykładów budownictwa ludowego. Odtąd budownictwo ryglowe stało się ważnym przedmiotem jego zainteresowania. W kolejnych szkicownikach nie napotkamy motywów pomorskich, które zdarzały się w tych, z lat wcześniejszych. Znajdowały się w nich motywy uwiecznione podczas podróży po Śląsku, Nadrenii, Bawarii, oraz po północnych Włoszech.

55 APS, SpL, sygn. nr 15, 16.

6. Szkicownik Lutscha, rysunek elewacji domu ryglowego z terenu Szwabii (Schwäbisch Gmünd) (APS)

Inwentaryzacja zabytków

Jednym z pierwszych zadań ochrony zabytków jest ich inwentaryzacja, czyli spis obiektów uznanych za zabytki, a więc posiadających wartości przede wszystkim artystyczne lub historyczne[56]. Działań poprzedzających właściwą inwentaryzację można dopatrywać się już w sporządzaniu zbiorów rycin miast w XVI, XVII i XVIII wieku. Stabilizacja stosunków międzynarodowych w Europie po kongresie wiedeńskim stworzyła sprzyjający klimat dla tego typu działań. Po zagrożeniach wojennych naturalna wydawała się potrzeba zachowania

56 O kształtowaniu się pojęcia zabytek w Prusach na przełomie XVIII i XIX wieku por. maszynopis dysertacji doktorskiej Ochendowska-Grzelak 1998, s. 3–7.

pamiątek, które przetrwały. Prym wiodła tu Francja, gdzie już po rewolucji pojawiła się konieczność sporządzenia bilansu strat. W 1810 roku minister spraw wewnętrznych, hrabia Montalivet, wydał zarządzenie nakazujące prefektom dokonanie spisu zamków i opactw, a w 1837 roku utworzono Komisję do spraw Inwentaryzacji (Comité des arts et monuments). W efekcie w 1862 roku opublikowano inwentarz dla całej Francji, uwzględniający 24 tysiące zabytków.

Jednak pierwsze próby inwentaryzacji w dzisiejszym tego słowa znaczeniu przeprowadzono w królestwie Bawarii[57]. Dążenia do sporządzania spisów zabytków można zaobserwować w analogicznym okresie także w innych państwach niemieckich. W Prusach, pierwszym zadaniem deputacji budowlanych (Schutzdeputationen), których powstanie postulował działający dla króla architekt, tajny radca budowlany, Karl Friedrich Schinkel (1781–1841), miało być wykonanie spisu zabytków, wraz z uwagami na temat stanu ich zachowania[58]. Jednak jego starania pozostały w pierwszej połowie stulecia bezowocne. Korzystniejszy klimat dla spraw sztuki, ochrony zabytków i ich inwentaryzacji pojawił się po objęciu w 1840 roku rządów przez Fryderyka Wilhelma IV. W 1844 roku królewski konserwator zabytków Ferdinand von Quast (1807–1877) przygotował ankiety inwentaryzacyjne. Ich pierwsza wersja ukazała się w na przełomie 1844/1845 roku. W zamyśle adresowane były przede wszystkim do pastorów i nauczycieli, magistratów miast, landratów, jednak wymienieni respondenci nie poradzili sobie z niełatwym dla nich zdaniem wypełnienia ankiet[59]. Dlatego też, ze względu na koszty i niepewny efekt, 10 lat później minister wyznań religijnych oddalił projekt rozesłania podobnych ankiet w całych Prusach. Nie znaczy to jednak, że zaniechano działań w celu dokonania spisu zabytków. Inicjatywy niekoniecznie musiały przecież wychodzić ze strony ministerstwa, czego przykładem może być sytuacja w Księstwie Hesji, w 1866 roku wcielonym do Prus. W XIX wieku podjęto tam wiele inicjatyw, które miały na celu ochronę rodzimych zabytków. W ich efekcie powstał jeden z pierwszych inwentarzy zabytków w krajach niemieckich, który został przez ministerstwo wykorzystany jako wzorzec rozsyłany do innych prowincji. Już

57 Rave 1953, s. 76.

58 O ankietach dotyczących zabytków w Prusach patrz rozdział 1 niniejszego opracowania. Tekst memoriału „Die Denkmalpflege", 3, 1901, s. 6.

59 Dolf-Bonekämper 1985, s. 185. Formularz ankiety składał ze 104 pytań. Odpowiedź na tak dużą ich liczbę wymagała od respondentów niemałej wiedzy. Ujawniła się tu trudność zastosowania takich terminów, które byłyby jednocześnie zrozumiałe dla wszystkich, ale też pozostałyby dobrymi narzędziami opisu. W 1854 roku przeprowadzono je na zlecenie ministerstwa, tytułem próby, w Königsberg i Münster.

w 1834 roku Towarzystwo Historii i Krajoznawstwa Hesji do swoich zadań zaliczyło baczenie na stan zabytków. Indywidualne zainteresowanie tą tematyką wykazywali też członkowie wymienionego towarzystwa, którzy inicjowali działania mające na celu spisanie zabytków. W 1865 roku na generalnym zebraniu Towarzystw Historycznych pojawiła się idea podjęcia prac mających na celu przeprowadzenie inwentaryzacji zabytków[60]. W październiku tego samego roku nadprezydent nowej pruskiej prowincji Eduard von Möller, nakazał przeprowadzenie spisu zabytków architektury i sztuki[61]. Po ich sporządzeniu już w 1867 roku pojawiła się myśl, aby uzupełnić pozyskany materiał i wydać go drukiem w formie inwentarza zabytków. Propozycję opracowania inwentarza dla wcielonej do Prus w 1866 roku rejencji Kassel złożono architektowi z Marburga Wilhelmowi Lotzowi (1829–1879)[62]. W tym celu podjął on współpracę z radcą budowlanym prof. Dehn-Rotfelserem (1825–1885) z Kassel, późniejszym konserwatorem zabytków dla całych Prus[63].

60 Friedrich Lange już wcześniej, bo w 1844 r. opracował pierwszy projekt inwentaryzacji heskich zabytków „Entwurf zu einer historisch-artistischen Darstellung der hessischen Kunstdenkmale". Warto zaznaczyć, że Lange dzieła sztuki pojmował jako źródła pomocne do badania historii. Dolf-Bonekämper 1985, s. 160 i n.

61 Należy zaznaczyć, że tabelaryczne spisy zabytków urzędnicy budowlani sporządzali tu już od 1835 r., Dolf-Bonekämper 1985, s. 181–184.

62 Wilhelm Friedrich Georg Julius Lotz (1829–1879). Studiował w Marburgu i Berlinie matematykę i nauki przyrodnicze. W l. 1851–1852 nauczyciel w szkole rzemiosł w Kassel. Doktor filozofii Uniwersytetu w Heidelbergu. W 1862 r. wydał *Statistik der deutschen Kunst des Mittelalters und des 16. Jahrhunderts*, a w 1863 r. *Kunst-Topographie Deutschlands*. Autor zarówno opracowań monograficznych poświęconych zabytkom (*Die Siftskirche zu Hersfeld*, 1858, *Die Abtei Walkenried*), grupom zabytków (*Über die zweischiffigen Kirchen*, 1859), jak i ich twórcom (*Meister Heinrich v. Hesserode*, 1858). Działał też czynnie jako architekt. Na zlecenie pruskiego Ministerstwa Wyznań i Oświaty, w ramach działalności Heskiego Towarzystwa Historycznego (*Verein für hessische Geschichte*), opracował wraz z profesorem Heinrichem v. Dehn-Rotfelser, wydany w 1870 r. inwentarz *Die Kunstdenkmäler der Provinz Hessen. Inventarium der Baudekmäler im Königreiche Preußen, I. Bd.: Regierungsbezirk Kassel, hrsg. von Heinrich von Dehn-Rotfelser, Baurat und Akademieprofessor, und Dr. Wilhelm Lotz*, Kassel 1870. Od 1871 r. nauczyciel architektury na Akademii Sztuk Pięknych w Düsseldorfie, gdzie prowadził wykłady z historii sztuki. Podczas pobytu w Düsseldorfie zaczął tam zbierać materiały do inwentarza prowincji Nassau. Zdążył przygotować materiały do wydanego już po jego śmierci katalogu rejencji Wiesbaden (*Die Baudenkmäler im Regierungsbezirk Wiesbaden. Bearbeitet von Prof. Dr. Lotz, hrsg. von Friedrich Schneider*, Berlin 1880).

63 Heinrich von Dehn-Rotfelser (1825–1885), radca budowlany, profesor. Po ukończniu studiów w 1847 r. rozpoczął służbę na dworze heskiego elektora Fryderyka Wilhelma I. W 1865 r. podjął pracę jako nauczyciel w Szkole Sztuki (*Kunsthochschule)* w Kassel. W 1866 r. rozpoczął działalność praktyczną, projektując neorenesansowy budynek Galerii Malarstwa w Kassel (1872–1877), kierował też jego budową. W 1878 r. powołany na stanowisko

W 1863 roku Lotz opublikował *Kunst-Topographie Deutschlands*. Podtytuł opracowania *Haus und Reise-Handbuch für Künstler, Gelehrte und Freunde unserer alten Kunst*[64] wskazywał na jego intencjonalne przeznaczenie. W przeciwieństwie do dwóch wcześniejszych, podobnych, opracowań Franza Kuglera: *Pommersche Kunstgeschichte* z 1840 i *Handbuch der Kunstgeschichte* z 1842 roku, w których autor zastosował chronologiczne przedstawienie treści, książka Lotza jest uporządkowana topograficznie. Daje się jednak zauważyć nawiązanie formatem do *Handbuchu*, co wskazuje na podobną filozofię: podręcznego wydawnictwa, które można zabrać w podróż. Badaczka dziejów ochrony zabytków w Hesji, Gabriele Dolf-Bonekämper uznała Lotza za ideowego poprzednika *Handbuchu* Georga Dehia.

Inwentarz zabytków rejencji Kassel stał się wzorcem dla podobnych wydawnictw, których przygotowanie zaczęto podejmować w innych prowincjach pruskich. Warto podkreślić wagę nowej koncepcji opracowania. Pomniejszony format i zwięzłe opisy sprawiły, że inwentarz stał się ważnym instrumentem ochrony. Podtytuł „Inwentarz zabytków architektury dla królestwa Prus" sugeruje, że wyżej wskazany inwentarz miał stanowić pierwsze ogniwo rozpoczynające proces inwentaryzacji i towarzyszących jej wydawnictw w całym Królestwie Pruskim. Wymieniany inwentarz pruskie Ministerstwo Wyznań i Oświaty rozesłało w 1870 roku do władz poszczególnych prowincji, jako wzór. W następnych latach zaczęły powstawać następne, podobne wydawnictwa tego rodzaju. Z czasem największym zmianom uległy przyjęte początkowo granice chronologiczne, które stopniowo rozszerzano. W kolejnych opracowaniach powiększono też zakres rzeczowy, w coraz większej mierze uwzględniano zabytki ruchome. Wkrótce też podobne wydawnictwa zaczęto zaopatrywać w ilustracje.

W 1875 roku pruskie Ministerstwo Wyznań kolejny raz przypomniało nadprezydentom prowincji o potrzebie sporządzania inwentarzy dla wszystkich prowincji królestwa[65]. Było to już po wprowadzeniu odrębnych ustaw dla poszczególnych prowincji (*Provinzialordnung*), które dawały im większą

Regierungs- und Baurat w Poczdamie. W latach 1880–1885 piastował urząd Królewskiego Konserwatora Zabytków Sztuki dla Prus. *Geheimer Regierungsrath* 1885.

64 Cytuję za: Dolf-Bonekämper 1985, s. 176.

65 Ministerstwo wystosowało okólnik (30.06.1875 r.), w którym polecono nadprezydentom prowincji, aby wpłynęli na prowincjonalne związki samorządowe (*Provinzialverbände*), by te podjęły działania mające na celu sporządzenie inwentarzy zabytków. Tym razem odsyłano do opracowania Hectora Wilhelma Heinricha Mithoffa, *Kunstdekmale und Alterthümer in Hannoverschen*, cyt. za Wussow 1885, s. 46. Mithoff w latach 1871–1880 opracował siedem tomów *Kunstdekmale...*, Rave 1953, s. 89.

niż wcześniej samodzielność. Atmosfera budzenia i rozwoju lokalnej tożsamości sprzyjała rozwojowi badań regionalnych. Przejawiało się to między innymi pojawieniem się potrzeby ochrony pamiątek swojej przeszłości. W latach osiemdziesiątych XIX wieku ukazywać zaczęły się kolejne inwentarze. W 1881 roku staraniem Towarzystwa Historii Pomorza i Starożytności wydano pierwszy z pięciu zeszytów (powiat Stralsund) dla Pomorza Przedodrzańskiego[66]. Natomiast w 1884 roku ukazał się pierwszy zeszyt *Pomerellen* dla Prus Zachodnich przygotowany przez J. Heisego[67]. Dla Brandenburgii inwentarz wydano w 1885 roku[68], a dla Nadrenii w roku 1886[69]. W tym samym roku zaczęły wychodzić inwentarze dla Śląska autorstwa Lutscha[70]. Rozwój gospodarczy, i co się z tym wiąże, rozwój nauki, jak również możliwość wykorzystania zdobytych wcześniej doświadczeń, stworzyły solidne podstawy do naukowej inwentaryzacji. W tym celu zaczęto tworzyć komisje składające się z fachowców – w ich skład wchodzili archeolodzy, historycy, historycy sztuki i architekci[71]. Ich zadaniem było przede wszystkim rozpoznanie i wytypowanie zabytków kwalifikujących się do umieszczenia w inwentarzu oraz ich fachowe opisanie, z wykorzystaniem istniejących źródeł, i przygotowanie materiału ikonograficznego. Unikano jednak interpretowania dzieł, jako że jest to zadaniem historii sztuki. Wielką rolę w przedmiocie inwentaryzacji odegrały lokalne towarzystwa starożytnicze i historyczne, które propagowały wiedzę o historii lokalnej[72]. Podejmowały też konkretne działania mające na celu spisanie zabytków, co zwykle było jednym z ich zadań statutowych. Autorzy inwentarzy bardzo

66 *Die Baudenkmäler der Proviz Pommern, hrsg. von der Gellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde, I. Regierungs-Bezirk Stralsud*, 5 Hefte, Stettin 1881–1902.

67 *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreußen, bearb. im Auftrage des Westpreußischen Provinzial-Landtages von Johann Heise, Landbauinspektor*, 14 Hefte, 4 Bde., Danzig 1884–1912.

68 Jest to inwentarz autorstwa R. Bergau, *Inventar der Bau- und Kunstdenkmäler in der Provinz Brandenburg* / im Auftr. des Brandenburgischen Provinzial-Landtages bearb. von R. Bergau, 1885 r.

69 Tytuł podaję za: Rave 1953, s. 90, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Rheinprovinz, beschrieben und zusammengestelt im Auftrage und mit Unterstützung des Provinzial-Verbandes. Regierungs-Bezirks Coblenz von Dr. Paul Lehfeldt, Privatdozent an der Technischen Hochschule Berlin*, Düsseldorf 1886.

70 *Verzeichnis der Kunstdekmäler der Proviz Schlesien im amtlichen Auftrag bearbeitet von Hans Lutsch, Kgl. Reg.-Baumeister*, 5 Bde., Breslau 1886–1903.

71 Rave 1953, s. 82–85.

72 Niedzielska 1993, s. 45.

często wywodzili się z wyżej wspomnianych towarzystw[73]. Zleceniodawcą najczęściej były władze samorządowe. Mógł to być Sejm Krajowy (Landtag), jak miało to miejsce w Brandenburgii oraz w prowincjach Prusy Wschodnie i Prusy Zachodnie (Ost- und Westpreußen)[74]. Od lat dziewięćdziesiątych XIX wieku zadanie inwentaryzacji koordynowały Komisje Prowincjonalne do Badania i Ochrony Zabytków Sztuki, na przykład w prowincji Hanower[75] i w Saksonii[76]. Inwentarze opracowane w ostatniej tercji XIX i w pierwszych latach XX wieku były inwentarzami topograficznymi (*Kunsttopographie*), prezentującymi zabytki w układzie regionalnym. Zaznaczyć należy, że podejmowano też próby rzeczowej systematyzacji obiektów, czego przykładem może być wspomniany już inwentarz dla rejencji Wiesbaden opracowany przez Lotza,

73 Część inwentarzy została wydana staraniem i przy poparciu finansowym towarzystw historycznych. Były to inwentarze opracowane m.in. dla: Wolnego Miasta Bremy – *Denkmale der Geschichte und der Kunst der Freien Hansestadt Bremen. Hrsg. von der Abteilung des Künstler-Vereins für Bremische Geschichte und Altertümer. I. Abteilung: Das Rathaus*, 1870 (2. Auflage); II. *Abt.: Episoden aus der Cultur und Kunstgeschichte Bremens*, 1870; Hesji – *Die Kunstdenkmäler der Provinz Hessen. Inventarium der Baudekmäler* (pełen tytuł patrz przypis 61); Pomorza Przedodrzańskiego – *Die Baudenkmäler der Provinz Pommern* (patrz przypis nr 182); Pomorza Zaodrzańskiego – *Die Baudenkmäler der Provinz Pommern. Regierungs-Bezirk Stettin, hrsg. v. H. Lemcke*, 14 Hefte, 1898–1919, *Regierungs-Bezirk Köslin*, *bearb. von Ludwig Böttger*, 5 Hefte, Stettin 1892–1911; Saksonii –*Beschreibene Darstellung der älteren Bau- und Kunstdenkmäler des Königreiches Sachsen*, 1–41 Heft, Dresden 1882–1923; Westfalii – *Kunst- und Geschichtsdenkmäler von Westfalen, im Auftrage des Westfälischen Provinzial-Vereins f. Wissenschaft und Kunst in Münster, bearb. v. Johann B. Nordhoff,* 2 Stücke, 1880–1886. Pełne zestawienie pruskich towarzystw naukowych, których głównym lub jednym z zadań, pośrednio lub bezpośrednio, była ochrona zabytków podaje Wussow 1885, *Anlagenband*, s. 105–163. Wymienia on 123 takie towarzystwa. Z reguły działalność ta polegała na gromadzeniu i opiece nad zbiorami muzealnymi, które nierzadko towarzystwa posiadały, wygłaszaniu odczytów dotyczących historii i sztuki regionu, organizowaniu objazdów w celu lepszego poznania rodzimych ziem i ich zabytków. Poza przypadkami, gdzie objęcie patronatu przez lokalne towarzystwa nad przygotowaniem inwentarzy zabytków uwzględnione zostało w ich tytule (patrz wyżej), trudno bez przeprowadzenia kwerendy archiwalnej wyrokować o tym, czy autorzy inwentarzy należeli do towarzystw czy też nie.

74 *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen, i. A. d. Ostpreuß. Prov.-Landtages bearb. von. Adolf Boetticher*, 9 Bde., Königsberg 1891–1899; *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreußen, bearb. i. A. d. Westpr. Prov.-Landtages von Johann Heise, Landbauinspektor*, 14 Hefte, 4 Bde., Danzig 1884–1919.

75 *Die Kunstdenkmäler der Provinz Hannover, hrsg. i. A. der Prov.-Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Denkmäler i. d. Provinz Hannover von Landesbaurat Dr. phil. Carl Wolff und andere*, 29 Bde., Hannover 1899–1941.

76 *Die Kunstdenkmale der Provinz Sachsen, i. A. d. Kommission zur Erforschung und zum Schutze der Denkmale der Provinz Sachsen hrsg. von Max Ohle, Provinzial-Konservator*, 4 Bde., Burg 1929–1938.

a wydany już po jego śmierci przez Franza Schneidera. Mimo że pierwszy wzorcowy tom dla rejencji Kassel był pozbawiony ilustracji, w pozostałych, z reguły, już je umieszczano. Przyjęte początkowo granice czasowe ulegały ciągle stopniowemu rozszerzaniu[77]. Inwentarze opracowywali architekci (mistrzowie budowlani – *Baumeister*, *Bauinspektor*), historycy, historycy sztuki, doktorzy, jak i profesorowie uniwersyteccy. Z tego środowiska wywodzili się często konserwatorzy prowincjonalni. Zdecydowanie najwięcej pierwszych inwentarzy, które rozpoczynały całe serie dla danych prowincji, ukazało się w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku. Łatwo to wytłumaczyć, był to jednocześnie czas rozpoczęcia działalności przez nowo powołanych konserwatorów prowincjonalnych, a więc osób najbardziej kompetentnych do koordynowania i przeprowadzenia inwentaryzacji. Należy jednak pamiętać, że wielu z nich wywodziło się i było związanych z lokalnymi towarzystwami starożytniczymi i historycznymi, dlatego naturalnym było korzystanie podczas zbierania materiałów z pomocy innych członków Towarzystwa[78].

Inwentaryzacja zabytków prowincji Pomorze (1881–1883)

Hansa Lutscha należy zaliczyć do pionierów badań architektury i inwentaryzacji zabytków Pomorza. Początki tych badań, wśród których ustalenia Lutscha mają swoje niekwestionowane miejsce, sięgają końca lat 30. XIX wieku. Wiążą się one z inicjatywą podjętą przez istniejące od 1824 roku w Szczecinie Pomorskie Towarzystw Historyczno-Archeologiczne[79] stworzenia zbioru opisów i rysunków najważniejszych zabytków prowincji. Zadania tego podjął się Franz Teodor Kugler (1808–1858), szczecinianin z pochodzenia, honorowy członek Towarzystwa[80]. Jednak z czasem posiadanie opracowania Kugle-

77 Lezius 1908, s. 1–3.

78 W inwentarzu rejencji Kassel (pełen tytuł patrz przypis 62) autorzy podali pełną listę współpracowników, którzy dostarczyli informacji potrzebnych do jego opracowania. Pełnili oni następujące funkcje lub byli reprezentantami następujących zawodów: architekci i urzędnicy budowlani (*Landbaumeister*, *Baumeister*, *Bauführer*, *Baucommissar*, *Hofbauconducteur*), duchowni, nauczyciele, archiwiści, profesorowie (z Marburga i Królewca), urzędnicy miejscy, państwowi i wymiaru sprawiedliwości (*Bürgermeister*, *Staatsrat, Staatsanwalt-Gehilfe, Kreisrichter*) oraz oficerowie, a więc przedstawiciele *Bildungsbürgertum*.

79 Szukała 2000.

80 O Kuglerze patrz rozdział 2.

ra *Pommersche Kunstgeschichte* zamiast stać się impulsem do dalszych badań, dawało możliwość wymówki, że pierwsze rozeznanie już uczyniono. Próby inwentaryzacji zabytków na Pomorzu, podjęte w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych XIX wieku nie powiodły się. W przypadku prowincji Pomorze, idea oparcia się na czynniku społecznym zawiodła. I to zarówno w przypadku osób zainteresowanych tylko pośrednio, jak pastorzy czy władze lokalne, jak i wśród członków Towarzystwa, którzy teoretycznie powinni być otwarci na takie inicjatywy. Niewątpliwie jednak nawet te nieudane przedsięwzięcia odniosły jakiś skutek, ponieważ uzmysławiały potrzebę inwentaryzacji i oswajały z tą ideą. Tego zresztą nikt z wykształconych członków społeczności skupionej w Towarzystwie nie kwestionował, brakowało natomiast zainteresowanych kandydatów dysponujących odpowiednimi kwalifikacjami. Należy zwrócić także uwagę na to, że inicjatywa inwentaryzacji około 1870 roku w państwie pruskim wyszła od ministerstwa, miała więc charakter odgórny, a więc nie wszędzie spotykała się ze zrozumieniem i zainteresowaniem[81].

Ministerstwo w 1875 roku[82] ponownie wystosowało okólnik przedstawiający podjęte działania i ich efekty w poszczególnych prowincjach. Zapytywano też, co można w tej sprawie uczynić na Pomorzu[83]. W zarządzie Towarzystwa przedyskutowano pismo ministra i postanowiono podjąć prace przygotowawcze i opracowanie wydawnictwa. Szczegóły przedsięwzięcia i sposób zdobycia środków pozostawiono późniejszym ustaleniom[84]. Posiedzenie Zarządu w lutym 1876 roku zaszczycił swą obecnością sam von Quast, który został zapoznany z przebiegiem przygotowań do inwentaryzacji, on zaś udzielił wskazówek praktycznych dotyczących przebiegu i organizacji prac[85]. Na pierwsze

81 Pierwszy inwentarz zabytków opracowany przez Lotza i Dehn-Rotfelsera był wynikiem połączenia inicjatywy autorów i prezesa rejencji.

82 W 1875 r. w Prusach weszły w życie nowe regulacje prawne dotyczące finansowania samorządowych związków prowincjonalnych i powiatowych (*Provinzial- und Kreisverbände*), Lezius 1908, s. 18.

83 W 1871 r. ukazał się pierwszy tom inwentarza zabytków prowincji Hanower Wilhelma H. Mithoffa, prace przygotowawcze nad inwentarzem zabytków podjęto na Śląsku, samorząd prowincji nadreńskiej przeznaczył na cel inwentaryzacji 38000 talarów, APS, PTHA, sygn. 100, s. 6 i n.

84 APS, PTHA, sygn. 100, pismo z 12.08.1875 r. Na posiedzeniu zarządu 21.10.1875 r. do prac nad inwentarzem zgłosili się Ziemssen i Meyer ze Szczecina. Na podstawie listu z Kassel, w którym podano koszt tamtejszego katalogu, postanowiono przedstawić prezydium prowincji kosztorys w wysokości 1500 talarów. Skorzystano także z projektu opracowanego przez Śląskie Towarzystwo Historyczne zakładającego udział w pracach swoich członków.

85 APS, PTHA, sygn. 17, s. nlb.

efekty trzeba było jeszcze poczekać. Udało się wydrukować pierwsze zeszyty przed rokiem 1894, a więc przed powołaniem komisji prowincjonalnej i prowincjonalnego konserwatora zabytków. A powołanie tych gremiów nadało wcześniejszym próbom nową rangę, za pierwsze, najważniejsze bowiem ich zadanie, uznano właśnie inwentaryzację[86]. Bardziej aktywni okazali się przedstawiciele oddziału greifswaldzkiego. Dużą rolę odegrał tu Ernst von Haselberg (1827–1905), miejski mistrz budowlany (*Stadtbaumeister*) Stralsundu, sprawujący tę funkcję przez czterdzieści lat. Był pomysłodawcą sporządzenia spisu zabytków architektury regionu jeszcze przed inicjatywami ministerialnymi[87], mógł więc wykorzystać wcześniej już zebrane materiały. Pierwszy zeszyt przygotowanego przez niego inwentarza ukazał się drukiem w 1881 roku, następne cztery ten sam autor opracowywał kolejno do 1902 roku. Logiczna wobec tego była decyzja nowo powołanej komisji, że należy w pierwszym rzędzie opracować kolejne inwentarze dla rejencji stralsundzkiej. Hugo Lemcke, prowincjonalny konserwator zabytków, pisał latem 1895 roku, że towarzyszył Haselbergowi w objeździe Rugii w celu zebrania potrzebnych materiałów. Aby umożliwić ich wydanie drukiem, Lemcke na jakiś czas odłożył opracowany już w manuskrypcie inwentarz dla powiatu Demmin[88]. Podobnie Haselberg, prace nad inwentaryzacją prowadził, wykonując jednocześnie inne służbowe obowiązki. Pięć części inwentarza zabytków wydano w ciągu dwudziestu jeden lat[89]. W opracowaniu nie zawarto materiałów fotograficznych, zostało opatrzone jedynie w rysunki wykonane przez autora. Należy jednak pamiętać, że rozsyłany w 1870 roku wzorcowy tom powiatu Kassel nie był w ogóle ilustrowany[90]. W swych opracowaniach szczególną uwagę zwrócił Haselberg na zabytki średniowieczne, uwzględniał zabytki z XVI i XVII wieku, na zabytkach z początku XVIII wieku kończąc, jednak z im późniejszego były

86 *Die Organisation* 1895, s. 632; SK 1895/1896, s. 237–240.

87 Lemcke 1905; Jahn 1928; Struck 1928a; Struck 1928b; Knuth 2010.

88 SK 1895/1896, s. 237–240.

89 Haselberg 1881–1902.

90 Za inwencję Haselberga można więc uznać dodanie rysunków, które miały czynić tekst bardziej zrozumiałym. A ponieważ metody ulegały ciągłym zmianom i ulepszeniom, zaplanował wydanie osobnego tomu ilustracyjnego, zamierzenia nie udało się jednak zrealizować, rozpoczęte przygotowania przerwała śmierć autora; Schmitt 1930, s. 25–26, pisze o tym także Lemcke 1905, s. 107; por. także zakończenie inwentarza zabytków Stralsundu, Haselberg 1902. W sprawozdaniu za okres 1903–1904 pomorski konserwator zabytków Lemcke podawał, że trwają prace nad przygotowaniem tomu ilustracji dla inwentarzy rejencji stralsundzkiej, SK 1903/1904, s. VI. Prace te trwały jeszcze w 1914, w 1916 r. były już ukończone; SK 1913/1914, s. IX; SK 1915/1916, s. VIII.

okresu, tym mniej miejsca im poświęcał. Kolejnymi inwentarzami, które udało się wydać drukiem, były opracowania Ludwiga Böttgera z lat 1889–1892 dla pięciu powiatów rejencji koszalińskiej[91].

Z różnych przyczyn, których część wyjaśniono wyżej, najpóźniej ukazały się inwentarze dla rejencji szczecińskiej redagowane przez prezesa Towarzystwa Hugona Lemckego[92]. Jak już napisano wyżej, jesienią 1880 roku do realizacji inwentaryzacji zabytków rejencji szczecińskiej wytypowano młodego absolwenta berlińskiej Bauakademie (Akademii Budowlanej) Hansa Lutscha[93]. Na zlecenie Towarzystwa rozpoczął zbieranie materiału do inwentaryzacji zabytków rejencji szczecińskiej. Zaczął od Kamienia Pomorskiego, który był mu znany, ponieważ wcześniej odbywał tu praktyki urzędnika budowlanego, w następnej kolejności zajął się m.in. zabytkami Szczecina, Stargardu, Gryfic, a także innych miast. Prace na Pomorzu przerwał, ponieważ w 1884 roku przyjął propozycję przeprowadzenia inwentaryzacji zabytków Śląska[94]. W latach 1886–1894, a więc w bardzo krótkim czasie opracował on inwentarze dla bogatej w zabytki prowincji Śląsk[95]. Następnie Lutsch chciał ukończyć prace na Pomorzu, ale obowiązki konserwatora prowincjonalnego, a później państwowego uniemożliwiły mu to[96], więc zebrane materiały przekazał prezesowi Towarzystwa, Lemckemu. Najbardziej kompletną część dotyczącą średniowiecznej architektury pomorskiej ogłosił drukiem, publikując w 1890 roku *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns*[97].

91 Böttger 1889–1894. Prace nad opracowaniem zeszytów dla kolejnych powiatów przerwała przedwczesna śmierć autora w 1894 r. W 1911 r. ukazał się zeszyt 5. dla powiatów Bytów i Lębork autorstwa Hugo Lemckego, Lemcke 1911.

92 *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1898–1919.

93 Kohte 1937. W spuściźnie Lutscha w APS nie nie ma materiałów, które dotyczyłyby działalności Lutscha na Pomorzu, prawdopodobie dlatego, że większość zebranych do sporządzenia materiałów przekazał H. Lemckemu.

94 Zdaniem Kohtego (1937, s. 69–70) „zyskał tam stanowisko, które nie byłoby dla niego osiągalne na Pomorzu"; Ochendowska-Grzelak 2013, s. 110.

95 Recenzja inwentarzy zabytków śląskich, patrz Behr 1905.

96 Schmitt 1930, s. 27.

97 Lutsch 1890.

Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns Hansa Lutscha na tle badań niemieckiej XIX-wiecznej historii sztuki nad średniowieczną architekturą ceglaną

Wspomniano już, że nazwisko Lutscha w dużej mierze znane jest dzięki wymienionej publikacji. Czy słusznie zalicza się ją do najważniejszych naukowych dokonań Lutscha? W ramach inwentaryzacji zabytków latem 1882 roku przeprowadził on niezbędne prace terenowe. Zebrany materiał pozwolił na opublikowanie w latach 1883–1890 na łamach pisma „Zeitschrift für Bauwesen" cyklu artykułów o średniowiecznej architekturze ceglanej Pomorza. W 1890 roku wydał je w całości jako osobne opracowanie[98]. Lutsch traktował tę publikację jako kontynuację zapoczątkowanego w 1868 roku wydawnictwa Friedricha Adlera[99]. Znalazło to wyraz m.in. w jej tytule będącym nawiązaniem do opracowania jego nauczyciela. Mimo że zainteresowanie sztuką średniowieczną można zaobserwować w Niemczech już na przełomie XVIII i XIX wieku, to naukowe opracowania jej poświęcone i podejmujące jej dokumentowanie, a do takowych należy zaliczyć publikacje Adlera i Lutscha, zaczęły powstawać znacznie później. W połowie XVIII wieku gotyk odżywa w Anglii, Francji i Niemczech. Na Wyspach Brytyjskich właściwie nigdy nie wygasł, zwłaszcza w architekturze prowincjonalnej. W Niemczech odrodzenie zainteresowania gotykiem możemy obserwować nieco później niż w Anglii. Krytykę smaku opartego na tradycjach klasycznych, propagowanego przez Johanna Joachima Winckelmanna (1717–1768) „ojca naukowej historii sztuki"[100], podjął Johann Gottfried von Herder (1744–1803)[101]. Zanegował sąd Winckelmanna, głoszący najwyższe piękno sztuki antycznej. Teoretyczne wypowiedzi w praktyce poprzedziło wznoszenie małych gotyckich założeń pod wpływem

98 Lutsch 1890.

99 Adler 1862–1898.

100 Waetzoldt 1921, s. 51 i n.

101 Uczynił to w piśmie *Winckelmann über griechische und ägyptische Kunst*, napisanym w 1768 r. i opublikowanym dopiero po jego śmierci. Fragmenty w tłumaczeniu polskim Jolanty Maurin-Białostockiej, w: *Teoretycy, artyści...*, s. 185–191. Poglądy Herdera na sztukę omawia też Waetzoldt 1921, s. 146 i n.

wzorców angielskich[102]. Podłoże ideowe dla ponownego zainteresowania gotykiem stworzył między innymi Johann Wolfgang Goethe. Ogromne znaczenie miała jego wypowiedź o katedrze w Strasburgu z 1770 roku, wydana następnie drukiem w 1772 roku[103].

526 Anzeiger zum Centralblatt der Bauverwaltung. Nr. 19A.

Verlag von **Wilhelm Ernst & Sohn** in **Berlin W.** 41. Wilhelmstrafse 90.

MITTELALTERLICHE BACKSTEINBAUTEN MITTELPOMMERNS
VON DER PEENE BIS ZUR REGA.

IM AUFTRAGE DER GESELLSCHAFT FÜR POMMERSCHE GESCHICHTE UND ALTERTHUMSKUNDE ZU STETTIN
IN WORT UND BILD GESCHILDERT
VON
HANS LUTSCH.

GR.-FOLIO. MIT XV KUPFERTAFELN UND 107 HOLZSCHNITTEN. 36 MARK.

7. H. Lutsch, *Mittelalterliche Backsteinbauten Mitelpommerns von der Peene bis zum Rega* (strona tytułowa)

102 Przykładem może być „dom gotycki" wzniesiony w 1773 r. w parku w Wörlitz, służący początkowo jako mieszkanie ogrodnika księcia Leopolda Friedricha Franza von Anhalt-Dessau, potem przystosowany do użytku dla samego księcia. Por. Qulitzsch, Clare 1997, s. 126–127.

103 Szkic ten ukazał się jako anonimowa broszura pod koniec 1772 r., ale z datą 1773. Stał się ideowo-estetycznym programem preromantyzmu niemieckiego. Tłumaczenie polskie A. Palińska, w: *Teoretycy, artyści...*, 1989.

Zainteresowanie ceglaną architekturą średniowieczną zaowocowało też studiowaniem i stosowaniem jej form w nowo powstających budowlach zarówno świeckich, jak i sakralnych[104]. W 1823 roku, po odnalezieniu średniowiecznych planów, rozpoczęto odbudowę katedry kolońskiej, prace zakończono w 1880 roku – wówczas nastąpiła zmiana statusu katedry – z ruiny przemieniła się w pomnik całego narodu. Inspiracje gotykiem są wyraźnie widoczne w twórczości wybitnych architektów działających w XIX stuleciu w Prusach: Karla Friedricha Schinkla (1781–1841) i jego następcy Augusta Stülera (1800–1865). Ernst Badstübner zauważył, że w rysunkowym i malarskim *œuvre* Schinkla znajdziemy więcej przykładów odniesień do gotyku niż klasycznego antyku[105]. Friedrich Adler w przedmowie do *Mittelalterliche Backstein-Bauwerke des preussischen Staates* wspomniał, że około połowy XIX stulecia, w ciągu około dwudziestu lat (1840–1860), w samym Berlinie wybudowano dziesięć kościołów ceglanych. Przykładem może być neogotycki kościół św. Bartłomieja w Berlinie, zaprojektowany przez Stülera a zrealizowany przez Adlera. Sięganie do średniowiecznych wzorów stwarzało dobry klimat dla ich dokumentacji i badania. Zaczęły powstawać liczne opracowania zarówno o charakterze opisowym, jak i zawierające rysunkowe inwentaryzacje architektury ceglanej. Trudno tu rozstrzygać o zdecydowanym pierwszeństwie czy to dzieł teoretycznych, czy też realizacji architektonicznych. Faktem jest, że opracowania o charakterze inwentaryzacyjnym mogły zarazem pełnić funkcje zbiorów wzorców dla czynnych architektów. Jednymi z pierwszych opisów i przedstawień rysunkowych zabytków architektury średniowiecznej w Marchii Brandenburskiej były opublikowane w 1836 roku przez urzędnika, podróżnika i kolekcjonera sztuki Alexandra Freiherra von Minutoli (1806–1887) *Denkmäler mittelalterlicher Baukunst in den Brandenburgischen Marken.* Zamieścił tam m.in. litografie średniowiecznych zabytków architektury, na przykład średniowiecznego kościoła premonstratensów w Jerichow, obiektu inicjującego rozwój ceglanej architektury w północnych Niemczech[106]. Wiele uwagi średniowiecznej ceglanej architekturze Pomorza poświęcił Franz Kugler (1808–1858) w *Pommersche Kunstgeschichte*[107]. Jego dokonania polegały jednak głównie na opi-

104 Kunst 2004, s. 25–34.

105 Badstübner 2004, s. 21.

106 O Minutolim por. Keller 1996, s. 16–19. Por. także wstęp do Essenwein 1855, s. 1. Trzy lata przed Minutolim rysunkowe przedstawienia przykładów architektury średniowiecza na tym terenie z tekstem F. Kuglera wydali Johann Strack i Friedrich Meyerheim, *Architectonische Denkmäler* 1833.

107 O Kuglerze patrz rozdział 2.

sie przykładów tej sztuki, nakreśleniu ich historii i koncepcji systematyzacji. Jednak z różnych przyczyn w pierwszym wydaniu nie było ilustracji. Architektura będąca przedmiotem naszej uwagi stanowiła tylko jeden z przedstawionych w książce, choć niewątpliwie bardzo ważny, przykład sztuki pomorskiej. Z kolei średniowieczną sztukę Westfalii opisał i zilustrował Wilhelm Lübke (1826–1893)[108]. Jego książka miała podobny charakter, jak wspomniane dzieło Kuglera, i również stanowiła plon podróży autora po ojczystej prowincji *die für Kunstgeschichte terra incognita war...*[109]. Gros miejsca poświecono w niej architekturze średniowiecznej – zwykle na tym terenie w owym czasie kamiennej – mniej malarstwu i plastyce. Autor zastosował tu podobne, jak wcześniej Kugler, kryterium, grupując świątynie pod względem sposobu ukształtowania przestrzeni. Publikacje Kuglera i Lübkego stanowią przykład wczesnych opracowań inwentaryzujących wstępnie zabytki regionu.

Architekturę średniowieczną uwzględnił w przygotowanym przez siebie zestawieniu zabytków Królestwa Prus, Ferdynand von Quast – pierwszy konserwator zabytków w tym państwie[110]. Z kolei Puttrich w latach 1835–1852 badał średniowieczne zabytki architektury w Saksonii, a następnie opublikował wyniki swoich prac[111]. Do wczesnych wydawnictw poświęconych *sensu stricto* ceglanemu budownictwu epoki średniowiecza należy *Norddeutschlands Backsteinbau im Mittelalter* Augusta Ottmara Essenweina (1831–1892). Autor nakreślił krótką genezę europejskiego budownictwa ceglanego, zaakcentował zalety materiału, jakim jest cegła, wskazując zarazem na perspektywy rozwoju architektury z wykorzystaniem tego budulca. Zaznaczył, że swoje opracowanie traktował nie tylko jako dokumentację, lecz przede wszystkim jako źródło dla twórców nowych budowli. Deklarował, że dla niego głównym celem przygotowania książki było rozbudzenie zainteresowania opisywaną architekturą[112]. W obszernej części ilustracyjnej zobrazował przykłady budownictwa ceglanego Pomorza, Brandenburgii i Meklemburgii, od Lubeki do Malborka. Opisał krótko i zamieścił (niezbyt liczne) rysunki kompletnych ważniejszych budowli, tak świeckich (ratusze, kamieniczki, bramy miejskie), jak i sakralnych. Przedstawił też znacznie bogatszy wybór rysunków detali architektonicznych, takich jak: maswerki, blendy, gzymsy, wieże, portale, szczyty, przypory, kominy.

108 Lübke 1853.

109 Lübke 1853, s. V.

110 Por. na przykład Quast 1852–1864.

111 Puttrich 1836–1843. Podaję za: Magirius 1989, s. 50 i 343.

112 Essenwein 1855, *Vorwort*, s. 1.

Ilustracjom tym bliżej do szkiców, niż inwentaryzacyjnych, zwymiarowanych rysunków[113]. Systematyzując materiał, autor kierował się względami typologicznymi, chronologicznymi oraz typograficznymi. Na podkreślenie zasługuje sposób, w jaki Essenwein postrzegał i charakteryzował gotyk: „(...) nie jako system filarowy z wypełnieniami zamykającymi przestrzeń, lecz jako system mas z zaznaczonymi podziałami”[114]. W budowlach ceglanych mniej zajmowała go ich konstrukcja, bardziej ozdoby i dekoracje.

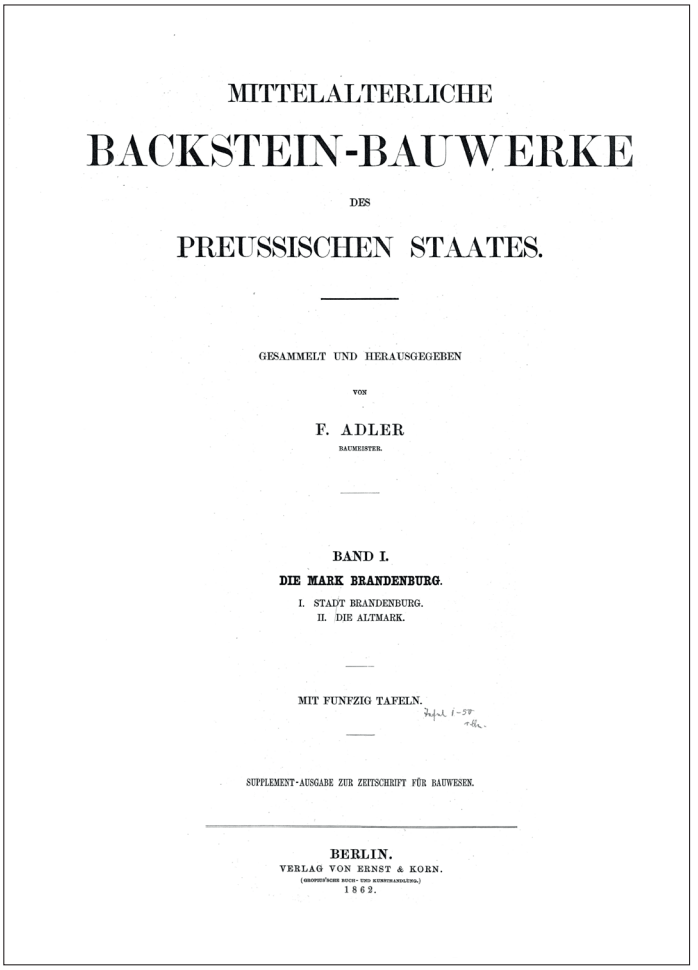
Książka Essenweina to jedno z pierwszych opracowań dotyczących średniowiecznej architektury ceglanej, w którym przedstawiono jej przykłady z rozległego terytorium, niemające charakteru inwentaryzacji szczegółowej, raczej przedstawiające wybór form tego specyficznego budownictwa.

Wykładowca Lutscha w berlińskiej Bauakademie, Friedrich Adler (1827–1908) był uczniem Augusta Stülera, następcy K.F. Schinkla. Jako czynny architekt brał wraz ze Stulerem udział w pracach projektowych i budowlanych Neues Museum w Berlinie. Był też twórcą m.in. projektów kościołów berlińskich (św. Tomasza i Chrystusa). W swych projektach sięgał do wzorców architektury historycznej zarówno antycznej, jak i średniowiecznej. Brał też udział w restauracjach katedr w Merseburgu, Schleswigu, licznych kościołów niemieckich, a także kościoła Chrystusa Zbawiciela w Jerozolimie. W latach 1877–1899 pełnił funkcję radcy do spraw budowy kościołów w Ministerstwie Robót Publicznych. Wykładał również na berlińskich uczelniach – Bauakademie, potem Technische Hochschule. Łączył zainteresowania sztuką i architekturą antyku z fascynacją niemiecką ceglaną architekturą średniowieczną. Bardzo ważny w dorobku Adlera był pomysł opracowania wielotomowego wydawnictwa o ceglanej architekturze państwa pruskiego, zatytułowanego *Mittelalterliche Backstein-Bauwerke des Preussischen Staates.* Pomysłodawcy udało się jednak opracować i wydać drukiem, w dwóch częściach, materiał odnoszący się jedynie do Marchii Brandenburskiej. W części pierwszej, opublikowanej w 1862 roku, przedstawił ceglane budowle miasta Brandenburg i Starej Marchii, w drugiej zaś, wydanej ponad 30 lat później, czterech pozostałych krain Marchii Brandenburskiej: Priegnitz, Marchii Środkowej,

113 Taki sposób ilustrowania architektury ceglanej, oddający ich cechy charakterystyczne, ogólny wyraz form, a nie dokładny wygląd w konkretnej budowli faktycznie odpowiadają określonemu we wstępie przeznaczeniu publikacji: „przydatnej architektom jako inspiracja i miłośnikom architektury średniowiecznej”. Essenwein 1855, *Vorwort*, s. 1.

114 Essenwein 1855, *Vorwort*, s. 1–3.

Uckermark i Nowej Marchii[115]. Tomy traktujące o Śląsku i Pomorzu przewidziane były w następnej kolejności.

MITTELALTERLICHE

BACKSTEIN-BAUWERKE

DES

PREUSSISCHEN STAATES.

GESAMMELT UND HERAUSGEGEBEN

VON

F. ADLER

BAUMEISTER.

BAND I.

DIE MARK BRANDENBURG.

I. STADT BRANDENBURG.
II. DIE ALTMARK.

MIT FUNFZIG TAFELN.

SUPPLEMENT-AUSGABE ZUR ZEITSCHRIFT FÜR BAUWESEN.

BERLIN.
VERLAG VON ERNST & KORN.
(GROPIUSCHE BUCH- UND KUNSTHANDLUNG.)
1862.

8. F. Adler, strona tytułowa *Mittelalterliche Backstein-Bauwerke des preussischen Staates*, t. 1, 1862 r.

Zasadniczym – obok dokumentacji – celem Adlera było ukazanie historycznego znaczenia sztuki budownictwa ceglanego, znajomość tej formy niezbędna była zarówno w pracach renowacyjnych, jak i projektowych. Na ten

115 Adler 1898.

praktyczny aspekt opracowania zwrócił uwagę w przedmowie do *Mittelalterliche Backstein-Bauwerke*.

Pod koniec XIX wieku ceglana architektura neogotycka osiągnęła szczyt popularności. Wymienione wyżej prezentujące ją rozprawy cieszyły się więc dużym zainteresowaniem – nie tylko wśród historyków sztuki, lecz także wśród praktykujących architektów, obficie czerpiących wzorce z przedstawianych tam przykładów. Do tego typu pozycji zaliczyć należy wydaną w 1898 roku publikację autorstwa Otto Stiehla (1860–1940) dotyczącą tego rodzaju budownictwa w północnych Włoszech i północnych Niemczech[116]. Jej autor, podobnie, jak Lutsch, był architektem, uczniem znanego architekta, konserwatora zabytków, propagatora neogotyku Karla Schäfera (1844–1908). Jak wyznał Stiehl, to właśnie Schäfer zainspirował go do napisania dzieła poświęconego ceglanej architekturze średniowiecznej. Stiehl, podobnie jak Lutsch i Essenwein, podniósł problem kompetencji badacza tej architektury. Podkreślił, że „narzędzia filologiczne" przydatne podczas analizy dokumentów historycznych, nie są w tym przypadku wystarczające. Uznał, że optymalne efekty badania dzieła architektury mogłaby przynieść współpraca architektów i archeologów. Stiehl doceniał rolę dokumentów pisanych, ale dopiero po ich weryfikacji na podstawie analizy form. Przyznał jednak, że sam (z braku możliwości) nie korzystał ze współpracy interdyscyplinarnej i zdawał sobie sprawę ze swych ograniczeń w roli teoretyka. Zaznaczył zresztą we wstępie do publikacji, że przygotował ją podczas przerwy w swej działalności praktycznej. Podkreślić należy, że Stiehl skupił się na budownictwie ceglanym okresu romanizmu, podczas gdy w większości publikacji pojawiało się ogólne określenie „ceglana architektura średniowieczna". Korzeni północnoeuropejskiej architektury ceglanej upatrywał on na południu Europy: w północnych Włoszech, Lombardii, Emilii Romanii, od Mediolanu do Bolonii.

Wspomniana tu książka Stiehla zapoczątkowała jego działalność teoretyczną, a dzieła architektury średniowiecznej stały się odtąd przedmiotem jego rozważań, zajmował się bowiem także budownictwem mieszkalnym omawianej epoki. Opisał ratusze niemieckie, a do problemu ogólnych zagadnień budownictwa ceglanego powrócił po dwudziestu latach, koncentrując się na architekturze tego typu w północnych Niemczech i Danii[117]. Zarówno Stiehl, jak i Lutsch podkreślali, że nie można ograniczać badania architektury średniowiecznej do aspektu historycznego, a udział w tych pracach posiadających

116 Stiehl 1898.

117 Stiehl 1923.

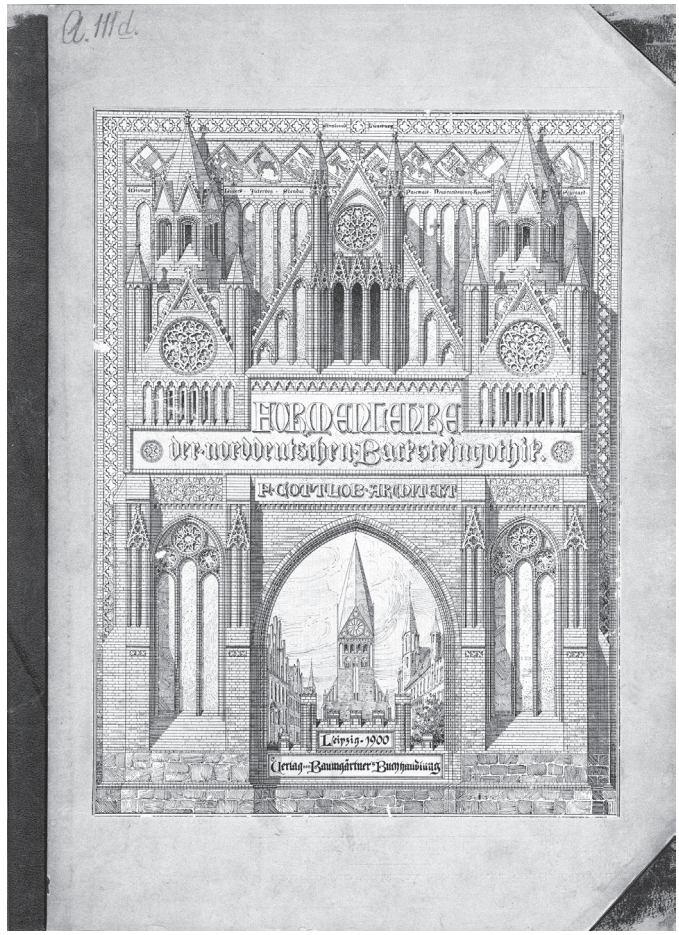
techniczne przygotowanie architektów jest bardzo ważny, gdyż związek techniki i formy estetycznej jest w tym przypadku ważniejszy niż w budownictwie antyku czy renesansu [118]. Ścisłe powiązanie systemu konstrukcyjnego i rozwiązań technicznych z formą architektury średniowiecznej, zwłaszcza gotyckiej, nie było bynajmniej ideą nową. Już francuski architekt, historyk sztuki i konserwator zabytków Eugene Emanuel Violet-le-Duc (1814–1879) postrzegał architekturę gotycką przede wszystkim jako konstrukcję [119]. Nie wypowiadał się wprawdzie na temat relacji architektów i historyków sztuki, jednak jako teoretyk konserwacji zabytków przywiązywał wielką wagę do jej technicznych aspektów. Rolę konstrukcji w architekturze gotyckiej uwypuklał też nauczyciel Stiehla – Carl Schäfer, który zdecydowanie podkreślał, że cechy gotyku determinowane są używanymi w tym stylu konstrukcjami [120].

Zadaniem, jakie postawił przed sobą Lutsch w *Mittelalterliche Backsteibauten Mittelpommerns* było przedstawienie architektury prezentującej wspólne cechy wynikające z użycia ceglanego budulca na terytorium dawnego księstwa Gryfitów, którego ziemie weszły następnie w skład prowincji Pomorze. Stiehl natomiast ukazał ceglane budownictwo obszarów znacznie większych, co pozwoliło dokonać szerszych porównań. Zestawił mianowicie budownictwo ceglane średniowiecznego Mediolanu, Pawii, Cremony, Modeny, Bolonii i Werony z powstałą w analogicznym okresie ceglaną architekturą Niemiec północnych (zwłaszcza Pomorza) i Danii. Stopień dokładności opisu konkretnych budowli – ze względu na szerszy zakres terytorialny opracowania – jest tu oczywiście mniejszy niż u Lutscha. Autor dokonał koniecznych porównań, przedstawiając przy tym typowe detale, profile architektoniczne, wątki murów, choć – jak sam przyznał – nie poznał wszystkich budowli osobiście, posiłkował się więc istniejącymi opracowaniami, między innymi *Mittelalterliche Backsteinbauten...*. Zamieścił w swym opracowaniu liczne rysunki i fotografie.

118 Akcentowanie roli konstrukcji w architekturze gotyckiej i wywodzenie z tej konstrukcji kolejnych cech było charakterystyczne dla nauczyciela Stiehla – Carla Schäfera.

119 Por. Małachowicz 2007, s. 35–36. Por. Viollet-le-Duc 1989.

120 Lutsch był bardziej radykalny od Stiehla, optował bowiem za oddaniem kompetencji architektom, przede wszystkim w działaniach na polu inwentaryzacji zabytków. Stiehl zaś postulował rozwiązanie ugodowe, polegające na wzajemnym uzupełnianiu kompetencji przez architektów i archeologów.

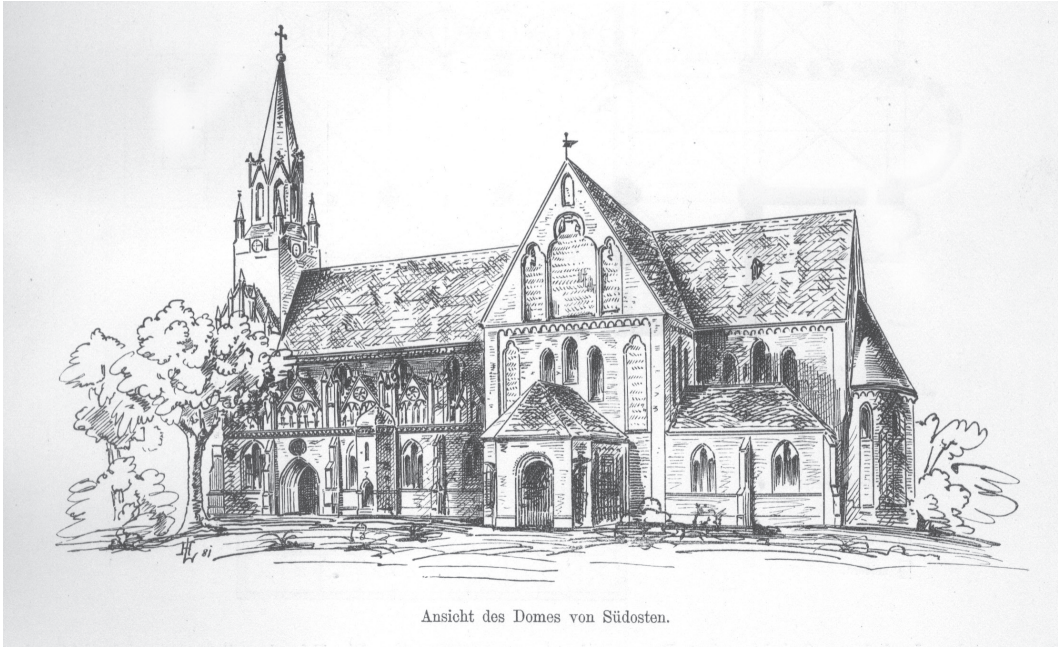

9. F. Gottlob, *Formenlehre der Norddeutschen Backsteingotik* 1900 r. (okładka)

Do klasyki dzieł dokumentujących przykłady architektury ceglanej należy również opublikowana w 1900 roku książka *Formenlehre der Norddeutschen Backsteingotik* autorstwa Fritza Gottloba (1859–1920)[121]. Jej tytuł wskazuje, że chodzi nie tyle o szeroko pojętą architekturę gotyku, lecz jej charakterystyczną

121 Gottlob 1900. Por. także Gottlob 2004. Fritz Gottlob (1859–1920), architekt, absolwent berlińskiej Bauakademie, gdzie uczył się między innymi u Friedricha Adlera (historia architektury) i Johannesa Otzena (historia architektury średniowiecznej). Autor projektów głównie kościołów berlińskich: Apostel Paulus-Kirche (1892–1894), Simeon Kirche (1893–1897) – obydwa we współpracy z biurem Franza Schwechtena. Samodzielne realizacje to kościół św. św. Piotra i Pawła w Lichterfelde (1898–1900), Luther-Kirche w Świnoujściu (1904) oraz Martin-Luther-Kirche w Berlinie (Neukölln, 1808–1809) oraz kolejne kościoły berlińskie Nikodemus-Kirche (1912–1913) i Philip Melanhton (1914–1916). Największą sławę zdobył jednak Gottlob jako autor *Formenlehre...*

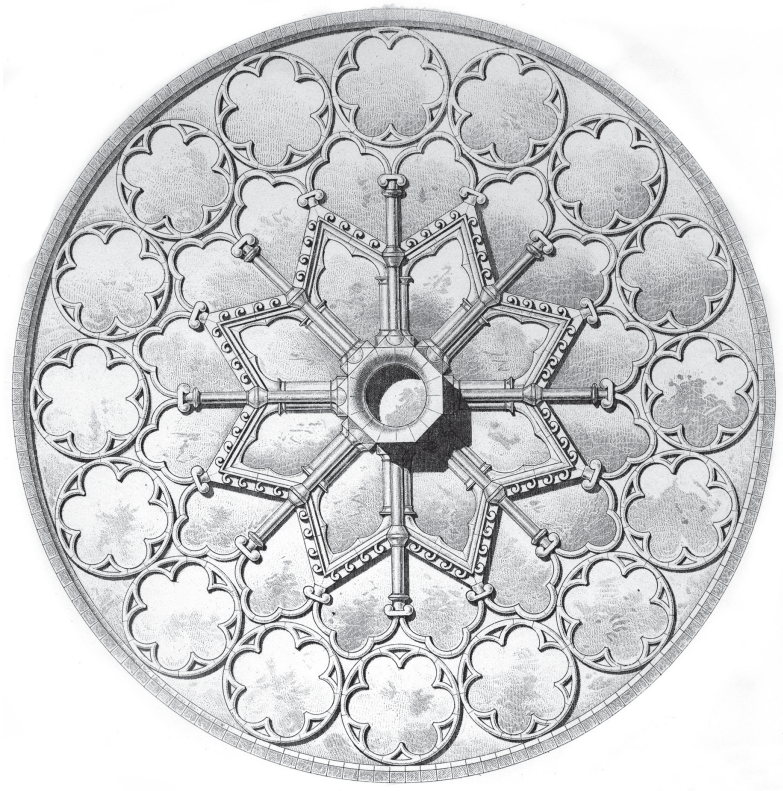
formę z zastosowaniem szczególnego materiału, jakim jest cegła ceramiczna. Stiehl i Gottlob uwzględnili w swych opracowaniach architekturę gotycką całych północnych Niemiec (choć Gottlob poświęcił wiele miejsca przykładom marchijskim). U Stiehla znajdujemy czterdzieści tablic z rysunkami oraz dziewięciostronicowy tekst, podczas gdy Gottlob zamieścił bardzo dużo rysunków opatrzonych znacznie dłuższym wstępem, a przykłady północnoniemieckiej architektury ceglanej zestawił w porządku chronologicznym oraz topograficznym[122]. Dokonał też systematyki typologicznej, przedstawił wątki murów, detale: fryzy, szczyty, gzymsy, maswerki, okna. Podał skalę rysunków, a w przypadku wątków muru – wymiary cegieł. Podobnie jak Essenwein, a przeciwnie niż Adler i Lutsch – nie przedstawił w części ilustracyjnej rzutów i przekrojów budowli. Przyczyną powyższego było zapewne przeznaczenie opracowania jako źródła wzorów dla czynnych architektów, dla których ważniejsze były rozwiązania dotyczące dekoracji, detalu, elementów bryły, natomiast plany dostosowywano do wcześniejszych potrzeb.

10. Kamień Pomorski, katedra, południowe ramię transeptu, elewacja
(H. Lutsch, *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns von der Peene bis zum Rega*)

122 Na ten aspekt zwraca uwagę Jager 1999, s. 128–129.

Prace Adlera i Lutscha należy uznać za prekursorskie. Rozpoczynają bowiem ciąg wydawnictw, które dokumentują ten specyficzny rodzaj niemieckiej architektury średniowiecznej, a poprzez jej udokumentowanie, które jest podstawą *sine qua non* dalszych działań, są z jednej strony komunikatem niosącym przekaz o znaczeniu północnoeuropejskiego budownictwa ceglanego dla historii sztuki, z drugiej zaś, głównie poprzez warstwę ikonograficzną, wzornikiem dla praktykujących architektów.

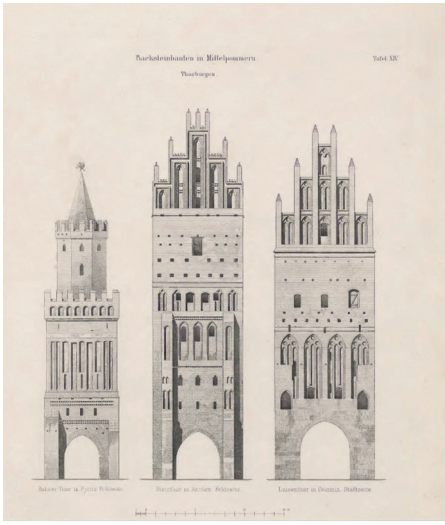

11. Kołbacz, rozeta zachodniego szczytu kościoła cysterskiego (H. Lutsch, *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns von der Peene bis zum Rega*)

Zdecydowanie wyróżniają się jednak wśród podobnych wydawnictw – były bowiem nie tylko źródłem wzorów. Ich autorzy zakładali, że dokładne przedstawienie budowli stanowi punkt wyjścia do badań z zakresu historii sztuki, prace wniosły zatem znaczący wkład w rozwój historii architektury niemieckiej[123]. Lutsch, podobnie jak wcześniej Franz Kugler w *Pommersche Kunstgeschichte*, za najważniejszy dla dziejów sztuki Pomorza uznał okres

123 Adler, Bd. I 1862, *Vorwort*.

średniowiecza. Przedmiotem jego zainteresowania była architektura. Nie opisał, tak jak poprzednik, zabytków całego Pomorza. Skupił swą uwagę na architekturze obszaru, który nazwał *Mittelpommern,* rozciągającego się od rzeki Peene na północnym zachodzie do Regi na wschodzie[124]. Nie opracował jednak materiału w sposób jednorodny, budowle rozpoczynające rozwój architektury ceglanej nie tylko na Pomorzu, ale i w Europie Północnej (katedra w Kamieniu Pomorskim, opactwo cystersów w Kołbaczu) przedstawił bardziej szczegółowo. Wykorzystał źródła historyczne, głównie drukowane, ale zastosował też analizę stylu, wykazując godną podziwu znajomość architektury średniowiecznej. Nadmienić należy, że była to znajomość z autopsji, gdyż dostępność materiałów ikonograficznych była niewystarczająca[125]. Dzięki temu udało mu się ukazać miejsce architektury pomorskiej na tle średniowiecznego budownictwa europejskiego. O ile architekturę sakralną przedstawił dokładniej, to mniej systematycznie – wręcz pobieżnie – potraktował budownictwo świeckie. Niewiele miejsca poświęcił kamienicom mieszczańskim, a przedstawienie zamków i ratuszy zupełnie pominął[126]. Na tym tle wyjątkowo potraktował miejskie budownictwo obronne. Po przedstawieniu rysu systematyki niemieckiej architektury średniowiecznej tego rodzaju, wyróżnił typologię pomorskiego budownictwa obronnego, ukazał specyfikę sztuki miejscowej w szerszym, ogólnoniemieckim kontekście. Lutsch zrealizował w ten sposób wcześniejszy postulat Kuglera, autora pierwszej syntezy sztuki Pomorza, dotyczący ukazywania sztuki regionu w szerszym kontekście[127]. Przy opracowywaniu *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns* pozostał wierny koncepcji inwentaryzacji rysunkowej[128].

12. Zestawienie rysunków bram miejskich (H. Lutsch, *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns*)

124 Ober 2004a, s. 44–45.

125 Należy pamiętać, że możliwości poznania architektury za pomocą fotografii i publikowanych wydawnictw były ze zrozumiałych względów ograniczone.

126 Dla porównania: w wydawnictwie Adlera uwzględniono ratusze, na opisywanym terenie bardzo ozdobne, natomiast pominięto kamienice mieszczańskie. Adler 1862, Bd. I.

127 Kugler 1840.

128 Lutsch, w przeciwieństwie do swego poprzednika, jest autorem rysunków inwentaryzacyjnych zabytków architektury, które uwzględnił w swoim wydawnictwie. Nie wykorzystał, ze względu na wysoki koszt, możliwości fotografii.

Warto nadmienić, że zainteresowanie Lutscha architekturą zakonną, przede wszystkim cysterską, zapoczątkowane prezentacją w *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns* opactwa cysterskiego w Kołbaczu, pozostały w uśpieniu na długie lata, z uwagi na związanie się od 1884 roku ze Śląskiem i objęcie w 1901 roku stanowiska krajowego konserwatora zabytków. Wydaje się, że wrócił do nich dopiero w latach I wojny światowej. Nowatorska koncepcja opracowania Adlera zakładała przedstawienie w kolejnych tomach ceglanej architektury poszczególnych prowincji pruskich. Adler zajęty obowiązkami urzędowymi i udziałem w ekspedycjach archeologicznych nie zrealizował swych planów i ograniczył się do Brandenburgii[129]. Kiedy więc Hans Lutsch, absolwent berlińskiej szkoły budowlanej, uczeń Adlera, postanowił opublikować wyniki swych badań stanowiących pokłosie podróży pomorskiej i początek inwentaryzacji zabytków prowincji, logicznym było nadanie im kształtu nawiązującego do wydawnictwa swego poprzednika i wykładowcy. Sugeruje to tytuł, sposób przygotowania i prezentacji dokumentacji rysunkowej, ogólny układ przedstawionych treści oraz podobny format. Tak też, jako kontynuacje Adlera, potraktowali publikację współcześni odbiorcy[130]. Należy też odnotować, że Lutsch jest autorem recenzji książki Adlera[131]. Ocena i argumenty użyte przez Lutscha mogą uzasadniać nadanie przezeń podobnego kształtu własnemu opracowaniu o architekturze pomorskiej.

Lutsch podjął ważny problem pomorskiej sztuki średniowiecznej. Skupił swą uwagę na jednym z ważniejszych jej przejawów, jakim jest architektura ceglana. Podobnie jak poprzednicy – Kugler i Adler – traktował swoje opracowanie jako część docelowo większej całości prezentującej średniowieczną sztukę niemiecką.

Autor *Mittelalterliche Backsteinbauten...* przywiązywał dużą rolę do systematyzacji pożądanej w badaniach o charakterze naukowym. Ważną część opracowania stanowią tablice chronologiczne, w których zestawił fakty z historii kultury i historii architektury Pomorza. Podobnie jak Kugler, jego poprzednik w badaniach nad sztuką Pomorza, jako pierwszy i najistotniejszy pomorski zabytek przedstawił kościół i klasztor cystersów w Kołbaczu. Krótko naświetlił udokumentowaną historię klasztoru, odwołując się do *Pommersches Urkundenbuch*. Wskazał rok 1174 jako datę przybycia mnichów z duńskiego

129 Adler 1862, Bd. I.

130 Behr 1891. Wykorzystano wycinek wklejony do egzemplarza *Mittelalterliche Backsteinbauten...* w zbiorach biblioteki Archiwum Państwowego w Szczecinie.

131 Lutsch 1898.

Esrom. Lutsch bardzo mocno podkreślał urodę i malownicze walory okolicy, w której wzniesiono zabudowania klasztorne[132]. Wybór miejsca uwarunkowany był oczywiście regułą cystersów, która zalecała zakładanie nowych klasztorów w dolinach, w których naturalne warunki pozwalały na wytrzebienie lasu i zaprowadzenie upraw[133]. Opisując obiekt, Lutsch posłużył się schematem wspólnym dla ważnych budowli – dokonywał dokładnego opisu założenia, z uwzględnieniem rozwarstwień chronologicznych, faz budowy. W przypadku kołbackiego kościoła za najstarszą uznał część wschodnią, czyli chór, który datował na 1210 rok. Jego styl określił jako przejściowy (*Übergangsstil*). Dalej stwierdził, że do roku 1307 ukończono korpus nawowy, a najpóźniej nastąpiło powiększenie chóru tak, że liczy on trzy przęsła i zamknięty jest trzema bokami ośmioboku. Konsekracja po tej przebudowie miała miejsce w roku 1347. Warto zauważyć, że w zasadzie badania, jakie przeprowadzili 80 lat później polscy uczeni potwierdziły wyróżnienie i nakreślenie przez Lutscha etapów budowy. Istotne różnice zdań należy odnotować natomiast w tłumaczeniu proweniencji użytych form oraz pochodzenia zastosowanych wzorców. Franz Kugler, a później badacz duński Jacob Kornerup opowiadali się za wpływami duńskimi. Odwoływali się w tej kwestii do argumentów wynikających z uwarunkowań historycznych oraz analizy form budowli[134]. Z kolei Lutsch położył nacisk na związki z architekturą Meklemburgii. Jego zdaniem, tak w Kołbaczu, jak i w świątyniach meklemburskich zastosowano podobne motywy i rozwiązania – fryzy arkadkowe, sklepienie gwiaździste nad skrzyżowaniem nawy z transeptem, a przede wszystkim sposób rozwiązania fasady zachodniej. Jako analogię dla tej ostatniej przedstawił fasadę meklemburskiego opactwa cysterskiego w Lehnin. Natomiast dla motywu fryzu arkadkowego kołbackiej nawy głównej wskazał analogię w zakonnej architekturze krzyżackiej – podobny fryz na zamku górnym w Malborku. Zarówno w tym,

132 Zgoła odmiennie oceniał położenie opactwa kołbackiego Z. Świechowski: „Średniowiecznej architekturze pomorskiego opactwa cystersów w Kołbaczu brak pięknej oprawy. Próżno by szukać tu spokojnej doliny, malowniczych parowów zarośniętych starodrzewiem, czy szerokich łęgów nadrzecznych, stanowiących tło dla zabudowy wielu klasztorów cysterskich w Europie". Świechowski 1973, s. 21. Być może tak odmienną ocenę krajobrazu okolic Kołbacza tłumaczyć można tym, że dla Lutscha Pomorze było ziemią ojczystą. Nie bez znaczenia jest fakt oddziaływania na Lutscha idei kształtującego się wówczas ruchu *Heimatschutz*.

133 O roli wyboru miejsca podczas zakładania klasztorów cysterskich por. Turek-Kwiatkowska 1995, s. 34–38.

134 Konstatacje Kuglera odnośnie do proweniencji form opactwa w Kołbaczu por. Kugler 1840, s. 11–21.

jak i w przypadku podobnego fryzu kościoła w Lehnin, uważał, że wspólnym pierwowzorem był fryz arkadkowy katedry w Magdeburgu. Lutsch przytoczył wprawdzie opinię Kornerupa o wpływie Duńczyków na kształtowania architektury Kołbacza, ale w pełni się z nią nie zgodził. Twierdził, że odegrali oni rolę jedynie w pierwszym, pionierskim okresie, czyli w XII wieku. Jego zdaniem, w kolejnych latach, w XIII stuleciu na Pomorzu coraz istotniejszy stawał się wpływ kultury niemieckiej. Opinie o kulturotwórczej roli czynnika niemieckiego Lutsch wyrażał niejednokrotnie w różnych kontekstach. Nie była to opinia wolna od zabarwień nacjonalistycznych. Autor *Mittelalterliche Backsteinbauten*... był przekonany o wielkim znaczeniu żywiołu niemieckiego, który napływał na Pomorze od połowy XII wieku i – według niego – zadecydował o rozwoju tych ziem. W XIII stuleciu, jego zdaniem, koloniści niemieccy odgrywali tu zasadniczą rolę kulturotwórczą[135]. Nie może więc dziwić odrzucenie tezy Kornerupa o decydującym duńskim wpływie na kształt Kołbacza oraz twierdzenie, iż poza okresem założycielskim nie było ścisłych związków między macierzystym Esrom a Kołbaczem. W postawie Lutscha widać bardzo zdecydowane wiązanie form jednego z istotniejszych zabytków Pomorza z niemiecką kulturą i sztuką. Nawet w pozornie niezabarwionej „ideologicznie" uwadze o percepcji zespołu kołbackiego, autor zaakcentował tę ideę. Pisał o przyjaznym leśnym krajobrazie witającym podróżnych nadjeżdżających od strony Szczecina Zdrojów i Dąbia, który wprawiał według niego odbiorcę w nastrój „spokoju towarzyszący ciszy zabytku". Ów nastrój miał, jego zdaniem, skłaniać do wspomnienia czasów powstania opactwa i pionierów „niemieckiej kultury osadnictwa". Dalej wyrażał podziw wobec „siły związanej z niemiecką kulturą", a jej ucieleśnienie ujrzał w architekturze klasztoru[136].

Konfrontując ustalenia Lutscha z późniejszymi wynikami badań polskich uczonych, zgodzić się należy ze zdaniem Zygmunta Świechowskiego, że w przypadku Kołbacza nie występują istotne różnice zdań w zakresie datowania etapów budowy. Zarówno dane zapisane w dokumentach, jak i obserwacje architektury pozwalają na dokonanie jednoznacznych ustaleń[137]. Najwięcej niejasności budził pierwotny kształt rozwiązania wschodniej części prezbiterium, później powiększonego i konsekrowanego w 1347 roku. Problem ten referuje w swym artykule Zygmunt Świechowski[138]. Kornerup zakładał, że

135 Lutsch 1890, s. 11.

136 Lutsch 1890, s. 11.

137 Świechowski 1973, s. 21–27.

138 Świechowski 1973, s. 32–38.

płytkie prezbiterium było zamknięte apsydą, natomiast Chmarzyński, Chmielewski i Henri-Paul Eydoux przyjęli, iż zgodnie z często stosowaną cysterską zasadą prezbiterium było zamknięte prostą ścianą[139]. Lutsch nie zajmował stanowiska w tej kwestii, ale pamiętać należy, że nie dysponował wynikami jakichkolwiek badań archeologicznych, bo te zostały przeprowadzone dopiero w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku. Dzięki nim ustalono, że w Kołbaczu odstąpiono w części wschodniej od planu typowego, za którym optowała większość badaczy, wzorcowego kościoła cysterskiego w burgundzkim Clairvaux II i zamknięto prezbiterium apsydą[140]. Świechowski widzi tu wpływ ogólnych dyspozycji rysunkowych, przytacza też opisany w dokumentach przykład podróży architekta z Fryzji do Clairvaux, w celu wykonania kopii macierzystego wzorca. Uznaje też możliwość bezpośredniego oddziaływania powstałych w XIII wieku duńskich budowli cysterskich w Sorø i Ringstedt (por. Kornerup) i marchijskiego opactwa w Lehnin. Natomiast – jak już wyżej wspomniano – Lutsch widział w Lehin analogie dla architektury drugiego etapu budowy kościoła w Kołbaczu, czyli architektury korpusu nawowego. Uważał, że coroczne spotkania kapituły generalnej stwarzały okazję także do przejmowania wzorców architektonicznych. W przypadku Lehnin konsekracja miała miejsce w roku 1262, natomiast konsekracja części nawowej świątyni kołbackiej odbyła się w roku 1347, tak więc budowla marchijska mogła stanowić przykład dla Kołbacza. Podstawą do przyjęcia takiego twierdzenia była dlań analiza form architektury – podobieństwo ukształtowania fasady zachodniej i motyw ostrołukowych okien między blendami w ścianie północnej nawy głównej. Lutsch wskazywał nie tylko te analogie bezpośrednie, opisując poszczególne elementy architektury świątyni kołbackiej sygnalizował też bardziej ogólne podobieństwa rozwiązań kształtu architektury motywów. W tym ostatnim przypadku nie sugerował już jednak bezpośrednich powiązań[141].

Hans Lutsch za jedną z ważniejszych świątyń na Pomorzu Zachodnim, która wywarła wpływ na inne budowle, uznał kościół Mariacki w Stargardzie. Wskazał na proporcje budowli, formę obejścia chóru z wciągniętymi do

139 Chmarzyński 1949, s. 491; Chmielewski 1961, s. 183; Eydoux 1952, s. 54. Ostatnie opracowanie podaję za Świechowski 1973, s. 33.

140 Należy pamiętać, że kościół kołbacki, jak zauważa Świechowski (1973, s. 33–34) wykazuje z wymienioną budowlą szereg cech wspólnych.

141 Lutsch 1890, s. 9–11. Opisując gwiaździste sklepienie skrzyżowania nawy i transeptu w Kołbaczu podał przykłady katedr francuskich w Amiens, Beauvais, Narbonne, Clermont, gdzie również na skrzyżowaniach naw znajdują się sklepienia gwiaździste. Dla ujętych blendami ostrołukowych okien nawy północnej, obok analogii w Lehnin, podał też przykład katedry na Wawelu.

wewnątrz przyporami, dla których upatrywał formalnych analogii w kościele św. Bartłomieja w czeskim Kolinie. Uważał, że budowniczym tego ostatniego był Peter z Gmünd[142]. Uderzające podobieństwo do świątyni Mariackiej widział w formach kościoła św. Katarzyny w Brandenburgu. I to nie tylko ze względu na analogiczne ukształtowanie profili, które wyrysował, ale przede wszystkim z powodu zastosowania, jak określił, podobnych systemów: planu, wciągnięcia do środka przypór naw bocznych oraz sposobu ukształtowania elewacji i detalu[143]. Lutsch tłumaczył tę analogię przenoszeniem form przez architektów i mistrzów budowlanych, w tym przypadku obydwóch ze Szczecina: Henryka Brunsberga i Nicolausa Krafta. Obaj działali najpierw w Stargardzie, potem w Brandenburgu. Pierwszemu z nich – Henrykowi Brunsbergowi – przypisał autorstwo koncepcji kształtu kościoła Mariackiego w Stargardzie. Drugi miał przenieść ze Stargardu do Brandenburga formę umieszczonej na północnej wieży fary stargardzkiej długiej, monumentalnej blendy dzielonej w pionie na cztery części i bogato rozczłonkowanej motywami wimperg, a od góry zakończonej motywem dwóch mniejszych kółek z większym kołem umieszczonym nad nimi i ograniczonym od góry łukiem ostrym. Taką dyspozycję blend powtórzył Kraft w dekoracjach bramy Młyńskiej w Brandenburgu[144]. Autor *Mittelalteriche Backsteinbauten...* oprócz wyżej wymienionych budowli, w architekturze których widział wzajemne związki, wymienił też kolejne świątynie. Uważał, że chociaż nie wiąże ich bezpośrednio osoba jednego twórcy, można jednak wskazać zespół charakterystycznych dla nich cech przejętych z wzorca, jakim był dla niego kościół Mariacki w Stargardzie. Za podstawowy wyróżnik uznał wciągnięcie do wnętrza budowli skarp zewnętrznych, które w ten sposób zyskały nową funkcję ścian dzielących utworzone między nimi kaplice[145]. Do wymienionej grupy zaliczył następujące świątynie: szczecińskie kościoły św. Jakuba i Mariacki (ten ostatni już wówczas nieistniejący, zniszczony wskutek pożaru w 1789 r. i rozebrany ostatecznie w latach 1829/1830), kościoły miejskie w Choszcznie, Maszewie i kościół św. Katarzyny w Goleniowie oraz kościół w Sarbii koło Trzebiatowa. Oprócz wyżej

142 O wzorach dla dekoracji Brunsberga w architekturze południowo- i zachodnioniemieckiej (m.in. kościół św. Ducha w Schwäbisch Gmünd) pisał Zaske 1978, s. 167–201.

143 Lutsch 1890, s. 23.

144 O typie tzw. blendy stargardzkiej patrz Ober 2004b.

145 Jest to element charakterystyczny dla architektury Henryka Brunsberga, ale zastosowanie takiego rozwiązania nie musi świadczyć o jego autorstwie. Lutsch uważał, że taka dyspozycja pozwala ograniczyć zewnętrzne powierzchnie wystawione na działanie warunków atmosferycznych, Lutsch 1890, s. 23.

wymienionej podstawowej analogii, widział też podobieństwa w kształcie filarów, profili portali (kościoły w Maszewie, Policach, Choszcznie) oraz formie sklepień (Goleniów). Stwierdził jednak, że w budowlach tych motywy wzorowane na świątyni stargardzkiej mogą być swobodnie przekształcone. Od końca XVIII wieku zdawano już sobie sprawę z architektonicznej działalności Henryka Brunsberga, co zapewne wynikało z zapisu na tablicy umieszczonej na fasadzie kaplicy Mariackiej kościoła św. Katarzyny w Brandenburgu informującej, że świątynia została zbudowana w roku 1401 przez wyżej wymienionego mistrza. Jednak nie przeprowadzono jeszcze do tego czasu dokładniejszych studiów mających na celu wyodrębnienie jego dzieł, cech twórczości i określenie jej znaczenia[146]. Przed Lutschem o działalności Brunsberga pisał już w 1840 roku Kugler[147]. Można przyjąć, że powszechniejsze „odkrycie" znaczenia działalności Brunsberga miało miejsce krótko przed opublikowaniem opracowania Lutscha na temat średniowiecznej architektury ceglanej. Jednym z pierwszych piszących o działalności Brunsberga był wymieniony już Friedrich Adler. W swoim opracowaniu *Mittelalteriche Backsteinbauten...*wskazywał on na pokrewieństwo kościołów św. Katarzyny i Mariackiego w Chojnie oraz ratuszów w Chojnie i Tangermünde[148]. Wiadomo, że te uwagi znane były Lutschowi, powoływał się on też na ustalenie prezesa Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza, Hugona Lemckego, które ten ostatni przedstawił na wykładzie w 1887 roku[149]. Lemcke rozszerzył *œuvre* Brunsberga o kolejne budowle: chór i nawę południową kościoła św. Jakuba i kościół św. św. Piotra i Pawła w Szczecinie. Próbował też, choć raczej ogólnie, określić cechy jego stylu. Jako jeden z pierwszych zwrócił uwagę nie tylko na bogate dekoracje maswerkowe elewacji zewnętrznych, ale też na ich kontrast ze swego rodzaju surowością wnętrza. Lutsch nie poszedł tak daleko jak Lemcke; omawiając dwie ostatnie świątynie nie wspominał o udziale mistrza w ich tworzeniu. Późniejsze ustalenia historyków sztuki nie są w kwestii atrybucji dzieł przypisywanych Brunsbergowi jednoznaczne, wręcz przeciwnie, można tu wyróżnić

146 Pierwsze szersze studia monograficzne nad Brunsbergiem przeprowadzono dopiero w XX stuleciu. Prowadzili je: Max Säume (1901–1965), Säume 1926; Otto Kletzl (1897–1945), Kletzl 1939; Wolfgang Clasen, Clasen 1952 oraz Nikolaus Zaske (1926–2014), Zaske 1957, Zaske 1978.

147 Kugler 1840.

148 Adler 1862, Bd. I, s. 76. Widział on ścisłe jak sam napisał „stylistyczne" powiązania między wymienionymi budowlami.

149 Lemcke 1887; por. także *Jubiläum* 1887, s. 162; Lutsch 1890, s. 23; Fredrich 1923, s. 2; Säume 1926, s. 220.

dwie krańcowo różne postawy. Pierwsza, prezentowana przez Nikolausa Zaskego[150], została określona jako maksymalistyczna[151]. Przypisuje on bowiem mistrzowi całą grupę dzieł, począwszy od kościoła św. Katarzyny w Brandenburgu i Mariackiego w Chojnie, przez farę w Stargardzie, na kościołach szczecińskich św. św. Piotra i Pawła oraz św. Jakuba skończywszy. Polski badacz architektury średniowiecznej Szczęsny Skibiński widzi problem aktywności mistrza ze Szczecina zupełnie inaczej. Nie podważa jego autorstwa w przypadku dwóch pierwszych świątyń, jednakże o farze w Stargardzie pisze:

> Z kolei sugestia, że kościół w Stargardzie planowany był pierwotnie jako hala, pozwoliła włączyć ten kościół w krąg dzieł Henryka Brunsberga. Słuszne stwierdzenie, że nie ma podstaw do traktowania koncepcji chóru stargardzkiego jako dwufazowej nie spowodowało rewizji poglądu o Brunsbergowskim autorstwie, poszerzyło jedynie jego *œuvre* o wielki kościół bazylikowy. Przypisanie mu chóru kościoła w Stargardzie musiało w końcu doprowadzić do włączenia także i chóru kościoła św. Jakuba w Szczecinie do zespołu dzieł Brunsberga. I w ten sposób legenda o wielkim architekcie Henryku Brunsbergu ze Szczecina zastąpiła rzeczywistość późnogotyckiej historii architektury Pomorza Zachodniego[152].

Opinia ta wskazuje jasno, że skoro współcześni historycy sztuki, mimo postępu badań naukowych, nie są zgodni co do określenia dzieł mistrza, tym bardziej trudno było przed stu laty o jednoznaczny pogląd, w czasie, gdy badania sztuki i architektury Pomorza były jeszcze w powijakach. Stanowisko i przekonania niestrudzonego inwentaryzatora tej sztuki, Hugona Lemckego, oparte na znajomości źródeł, oglądzie i analizie form, i w końcu na intuicji, wydaje się być bliższe Zaskemu. Postawa Lutscha, bardziej powściągliwa, mimo możliwości interpretacji wyników badań architektury, sposobności bliższego porównania zinwentaryzowanych planów i detali, jest w tej kwestii ostrożniejsza, unikał on ferowania ostatecznych wyroków. Przyjąć jednak należy, że w przypadku ustaleń dotyczących twórczości Brunsberga, Lutsch wkraczał na obszar tylko wstępnie rozpoznany. Można więc stwierdzić, że jakkolwiek zauważył problem specyfiki dzieł mistrza i zasygnalizował go, jednak nie rozwinął szerzej tego wątku, ważnego dla badań średniowiecznej architektury pomorskiej. Oczywiście, po części da się takie podejście wytłumaczyć inwentaryzacyjnym

150 Zaske 1957; Zaske 1978.

151 Łopuch 2002, o maksymalizmie Zaskego w kwestii Brunsberga s. 121; szerzej o problemie s. 118–123.

152 Skibiński 1995, s. 122.

i pionierskim charakterem opracowania, którego autor stawiał pewne pytania i wstępnie formułował problemy, natomiast ich rozwinięcie i rozwiązanie pozostawił kolejnym badaczom.

Ważny fragment opracowania Lutscha poświęcony jest budownictwu obronnemu. W poprzedzających go rozdziałach, traktujących o architekturze sakralnej, autor przedstawił opisy wybranych jej przykładów, naświetlił też ich historię. Nie zamieścił natomiast bardziej ogólnego wstępu, wprowadzenia, w którym przybliżyłby problematykę europejskiego, czy choćby północnoniemieckiego budownictwa ceglanego.

Części *Mittelalteriche Backsteinbauten...*poświęconej budownictwu obronnemu nadał inny kształt[153]. Opisy poszczególnych jego przykładów nie są rozbudowane, natomiast ukazane zostały na szerzej zakrojonym, ogólnoniemieckim tle. Lutsch dokonał bowiem historycznego przeglądu rozwoju obwarowań w Europie. Znamienne jest, że autor tym razem podawał przykłady zarówno z terenu Pomorza Zachodniego, Pomorza Gdańskiego, Śląska, jak i innych ziem. Nie można rzecz jasna traktować jego dwunastostronicowej wypowiedzi jako całościowego przedstawienia tematu, należy raczej uznać ten tekst za wstępny rys problematyki pomorskiej architektury militaris. Czy udało się więc Lutschowi wskazać jej specyficzne cechy?

Autor na początku przedstawił umocnienia drewniano-ziemne. Początków pierwszych urządzeń murowanych na terenach osadnictwa niemieckiego upatrywał w XII wieku[154]. Następnie kolejno omówił krótko formy murów, wałów, fos. Scharakteryzował materiał i najczęściej spotykany sposób kształtowania murów, wznoszonych w dolnej partii z kamienia, w wyższych z cegły (do 1/3 wysokości granitowy cokół, wyżej cegła). Opisał także związane z murami urządzenia spotykane na Pomorzu Zachodnim, takie jak ganki wartownicze (*Wächtergang*), występujące w wielu miastach trakty komunikacyjne wzdłuż murów (np. w Stargardzie o szerokości ok. 3 m). Zanalizował rodzaje dodatków i nadbudówek drewnianych do murowanych części umocnień. Tak jak wcześniej, podawał tu przykłady nie tylko z Pomorza Zachodniego, ale też Śląska, ziemi chełmińskiej (Chełmża, Toruń)[155]. Dalej opisał specyficzne sposoby kształtowania murów, przykładowo często łączonych z nasypami ziemnymi, co powodowało konieczność ich oskarpowania (Kamień Pomorski, Demmin,

153 Lutsch 1890, s. 27–39.

154 Lutsch podawał też przykłady z Krakowa, które najprawdopodobniej znał dzięki publikacji: Essenwein 1867.

155 Lutsch 1890, s. 29.

Grudziądz). Połączył też sposoby kształtowania murów ze sposobami osadnictwa. Tutaj z kolei wymienił charakterystyczne przykłady „miast siostrzanych" (Toruń, Berlin-Cöln, Wrocław), organizmów związanych ze sobą, z których jednak każdy posiadał własny system umocnień obronnych. Można stwierdzić, że omawiana część publikacji ma bardziej syntetyczny charakter. Lutsch dokonał w niej ogólnej charakterystyki północnoniemieckiego budownictwa obronnego. Naszkicował, oczywiście, jedynie ogólnikowy jego obraz, mogący stanowić dopiero punkt wyjścia dla dalszych badań i na tym tle przedstawił przykłady tego typu architektury z terenów Pomorza Zachodniego.

XIX stulecie to okres historyzmu. Architekturę tego czasu charakteryzowało sięganie do form występujących we wcześniejszych wiekach, przy założeniu, że wywoływać one będą określone skojarzenia. Wśród różnych nawiązań do form historycznych obserwujemy wyraźne zainteresowanie budownictwem okresu średniowiecza oraz rozwój architektury neogotyku. Nowym realizacjom architektonicznym towarzyszyły badania średniowiecznej architektury ceglanej jako wzorca. Rezultaty tych badań zaprezentowane zostały w przedstawionych wyżej publikacjach Essenweina (1855), Stiehla (1898), Gottloba (1900), Adlera (1862–1898) oraz Lutscha (1890). Wprawdzie łączy je przedmiot badań, prezentują jednak odmienne koncepcje jego przedstawienia, co pozwala podzielić je na dwie grupy. Pierwszą z nich tworzą opracowania bardziej ogólne (Essenwein, Stiehl, Gottlob), dotyczące większego terytorium i zawierające zestawienia form stosowanych w średniowiecznym budownictwie z cegły. Druga grupa publikacji, do której zaliczyć należy opracowania Adlera i Lutscha, oparta jest na szczegółowych badaniach architektury wybranych regionów historyczno-geograficznych. Przedstawiono w nich rezultaty zarówno inwentaryzacji pomiarowych w postaci rysunków, jak i przeprowadzonych w dostępnych źródłach i literaturze kwerend odnoszących się do dziejów poszczególnych obiektów. Pozwalało to na podjęcie prób typologii budownictwa ceglanego na danym terenie (dzieła pierwsze, analogie, naśladownictwa).

Omówione opracowania odegrały znaczącą rolę w dziejach historii sztuki i architektury. W niemieckiej literaturze naukowej kolejne ich edycje pojawiały się głównie w ciągu drugiej połowy XIX wieku. Po roku 1900 ich liczba wyraźnie spada. Mogły się na to złożyć różne okoliczności. Po pierwsze neogotyk jako styl w architekturze przestawał dominować. Ponadto w ostatniej ćwierci XIX wieku, w efekcie ogólnopruskiej akcji inwentaryzacji zabytków, opracowano dużą liczbę inwentarzy skupiających się w tym pierwszym okresie na sztuce średniowiecza. Należy też zwrócić uwagę na fakt, że wielkoformatowe,

wydawane na dobrym papierze wydawnictwa stanowiły artykuł luksusowy, a więc drogi i niedostępny powszechnie.

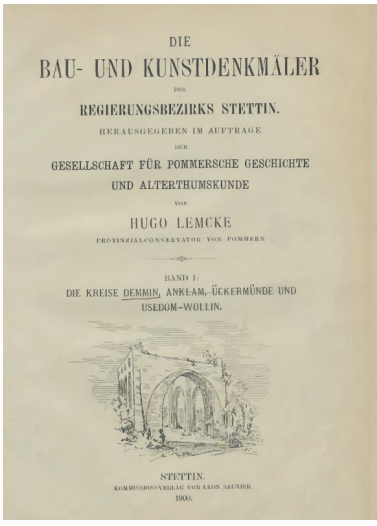
Mittelalterliche Backsteinbauten Mitelpommerns Lutscha nawiązuje do wcześniejszego, podobnego opracowania Adlera dotyczącego ziem o zbliżonym obliczu architektonicznym, bo sąsiadujących z Pomorzem. Obydwa wymienione dzieła zawierają dokumentację północnoniemieckiego średniowiecznego budownictwa ceglanego. Trzeba podkreślić, że książka Lutscha była bezsprzecznie inwentaryzacją pionierską. Z jednej strony zawierała opisy budowli, ich historii, przedstawiała propozycję ich systematyzacji, z drugiej dostarczała bogatego przeglądu ich aktualnej ikonografii rysunkowej, dawała dobry punkt wyjścia do dalszych badań. Ważnym aspektem publikacji Lutscha, i jej podobnych, jest to, że stały się one skarbnicą wzorów dla praktykujących architektów.

Rozdział 4

Hugo Lemcke (1835–1925) i budzenie „miłości do ojczyzny”

Tekst ten jest zmienioną i rozszerzoną wersją artykułu *Hugo Lemcke jako konserwator zabytków* opublikowanym w serii *Monumenta Pomeranorum*. T.1. *Hugo Lemcke 1835–1925. Materiały z polsko-niemieckiego seminarium naukowego w Książnicy Pomorskiej 5 grudnia 2000 roku*. Szczecin 2001.

W 1927 roku Towarzystwo Historii i Starożytności Pomorza i Szczecińskie Towarzystwo Krajoznawcze (*Stettiner Verkehrsverein*) postanowiły ufundować najbardziej zasłużonym dla miasta osobom, działającym w Szczecinie w XIX i XX stuleciu, tablice pamiątkowe – Hugo Lemcke znalazł się wśród siedmiu w ten sposób wyróżnionych. Został uhonorowany za to, że „obudził miłość do ojczyzny w szerokich kręgach”[1]. Wydaje się, że ocena ta do dzisiaj nie straciła na aktualności. Jako nauczyciel, prezes wymienionego wyżej pierwszego z Towarzystw i pierwszy konserwator zabytków prowincji Pomorze, Lemcke poznawał, dokumentował i popularyzował historię i kulturę regionu.

DIE
BAU- UND KUNSTDENKMÄLER
DES
REGIERUNGSBEZIRKS STETTIN.
HERAUSGEGEBEN IM AUFTRAGE
DER
GESELLSCHAFT FÜR POMMERSCHE GESCHICHTE
UND ALTERTHUMSKUNDE
VON
HUGO LEMCKE
PROVINZIALCONSERVATOR VON POMMERN.
BAND I:
DIE KREISE DEMMIN, ANKLAM, ÜCKERMÜNDE UND
USEDOM-WOLLIN.
STETTIN.
KOMMISSIONSVERLAG VON LEON SAUNIER.
1900.

1. Strona tytułowa inwentarza powiatu Demmin, 1898 r. (Książnica Pomorska, Szczecin)

1 Altenburg 1927. Pozostałe postaci, którym ufundowano tablice to: kupiec Gotthilf Friedrich Tilebein, aktor i poeta Christian Friedrich Scherenberg, historyk sztuki Franz Kugler, muzyk Carl Loewe, historyk Ludwig Giesebrecht i poeta Hans Hoffmann.

Zacznijmy od jego działalności w roli pierwszego konserwatora prowincji. Hugo Lemcke pełnił tę funkcję przez pięć sześcioletnich kadencji, czyli przez trzydzieści lat. Urząd swój sprawował, podobnie jak inni członkowie komisji, honorowo. Podstawy instytucjonalnej ochrony zabytków w państwie pruskim zaczęto tworzyć około połowy XIX wieku. W 1843 roku utworzono jednoosobowy urząd królewskiego konserwatora zabytków (*Konservator der Kunstdenkmäler*) – sam jednak nie był on w stanie działać efektywnie. Postanowiono więc powołać w poszczególnych prowincjach komisje do badania i ochrony zabytków sztuki (*Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Denkmäler*). Powstawały one w latach 1891–1896. Komisję pomorską powołano w 1894 roku, a jej podstawowe zadanie zawarto w nazwie. Było to badanie zabytków i dbałość o ich zachowanie poprzez budzenie rozumienia dla ich znaczenia i wartości kulturowych. W jej regulaminie określono środki służące do osiągnięcia tego celu, do których zaliczono: oddziaływanie na właścicieli obiektów zabytkowych, dostrzeganie powstających zagrożeń, informowanie o nich władz i wspieranie zaradczych działań ze strony tychże. Do zadań komisji należało również sporządzanie rocznych planów większych przedsięwzięć badawczych służących zabezpieczeniu zabytków, systematyczne objazdy w celu wizytacji kościołów, sporządzanie dokumentacji ikonograficznej (zdjęcia, rysunki, mapy), zakładanie towarzystw, tworzenie zbiorów dzieł sztuki, wspieranie publikacji naukowych i artystycznych oraz zabezpieczanie środków finansowych na popisaną działalność. Organem wykonawczym i doradczym komisji ustanowiono konserwatora prowincjonalnego.

Hugo Lemcke, absolwent szczecińskiego gimnazjum miejskiego, studiował historię, germanistykę i filologię klasyczną. Po studiach realizował kolejne stopnie kariery nauczycielskiej, zyskując w 1877 roku godność profesora, a w roku 1881 został dyrektorem gimnazjum miejskiego. Relacje przyjaciół i uczniów świadczą o tym, że nauczanie było jego prawdziwą pasją. Zainteresowanie historią i archeologią sprawiło, że został członkiem Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza, któremu od 1873 roku prezesował. Funkcję tę łączył później ze stanowiskiem konserwatora prowincjonalnego, przyjmując odpowiedzialność za realizowaną przez nie od lat 80. XIX wieku inwentaryzację zabytków pomorskich. Działalność tę ułatwiły mu m.in. zamiłowania krajoznawcze – dzięki częstym wędrówkom po prowincji zdobył rozeznanie w stanie tutejszych dóbr kultury.

Lemcke, opublikował w piśmie „Monatsblätter der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde" wydawanym przez Towarzystwo, szereg krótkich artykułów poświęconych pomorskim zabytkom. Teksty publikowane w tym piśmie miały z założenia charakter popularyzatorski,

przyczynkarski – sygnalizowano w nich istnienie określonych dzieł na Pomorzu i wskazywano ich znaczenie dla sztuki i kultury[2]. W latach 80. XIX wieku Lemcke pisał o znaczeniu pomorskich dzwonów, przedstawił też najważniejsze z nich. Wymienił i krótko opisał przede wszystkim dzwony kościołów szczecińskich i katedry kołobrzeskiej[3]. W kolejnym roku w artykule, *O średniowiecznym wyposażeniu kościołów szczecińskich*, dość wybiórczo ograniczył się właściwie do przedstawienia przykładów rzemiosła, skupił się na opisaniu kielicha z kościoła św. Mikołaja znajdującym się w zbiorach utworzonego przez Towarzystwo, któremu prezesował[4], muzeum. W następnych latach podczas zebrań Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza prezentował wykłady o pomorskiej sztuce. Ich tematyka skupiała się wokół zagadnień architektury i rzemiosła i były one ilustrowane „samodzielnie wykonanymi slajdami" (*selbst aufgenommene Lichtbilder*). W „Monatsblätterach..." ukazywały się krótkie relacje z tych wystąpień. Na pewno miały one znaczenie edukacyjne, pozwalały pokazać członkom Towarzystwa charakterystyczne przykłady sztuki na terenie prowincji Pomorze. Lemcke uzmysławiał też swoim czytelnikom ich znaczenie oraz konieczność zachowania i ochrony. Tematyka wystąpień dotyczyła drewnianych wież kościelnych[5], kościołów Szczecina (1901)[6]. W 1902 roku Lemcke wygłosił wykład o historii klasztoru w Kołbaczu, przedstawił podstawowe informacje historyczne, bardzo ogólnie określił styl poszczególnych części budowli. Powiedział też o nielicznych, zachowanych elementach wyposażenia i zdobiących architekturę (płyta Barnima IX (XI), rozeta, kapitele, kielich). W tym czasie książka Kuglera o sztuce Pomorza i opracowanie Lutscha o pomorskiej architekturze średniowiecznej były już wydane drukiem, toteż wykład miał raczej charakter popularyzatorski, raczej nie był prezentacją nowych badań, chociaż prelegent na pewno znał doskonale prezentowane założenie[7].

W 1910 roku Lemcke opublikował artykuł o zbiorze monet księcia Filipa II, oparł się w tym przypadku na drukowanej już, przez Medema w 1834 roku, relacji Hainhofera z 1617 roku[8]. W 1912 roku opublikował w „Monatsblätterach"

2 O artykułach Lemckego w „Monatsblätterach", por. wstęp niniejszego opracowania.

3 Odpowiednio Lemcke 1888, s. 34–41, 49–57, 65–76 i Lemcke 1888, s. 81–87.

4 Lemcke 1889.

5 Lemcke 1898.

6 Lemcke 1901.

7 Kugler 1840; Lutsch 1890.

8 Lemcke 1910; Medem 1834.

artykuł o zatrudnieniu w Szczecinie, z inicjatywy króla Fryderyka Wilhelma I, barokowego architekta Corneliusa von Wallrave[9]. W tym samym roku podczas październikowego zebrania członków Towarzystwa wygłosił wykład o szczecińskim kościele p.w. św. św. Piotra i Pawła, najstarszym zachowanym kościele w mieście. Podczas wystąpienia przypisał autorstwo gotyckich form architektury tej świątyni Henrykowi Brunsbergowi. Przedstawił bliżej jego działalność na Pomorzu i pokazał charakterystyczne cechy przypisywanej mistrzowi architektury[10]. Kugler w *Pommersche Kunstgeschichte* co prawda wspominał o istnieniu tego mistrza, ale nie powiązał wymienionego kościoła z jego działalnością. Można przyjąć, że powszechniejsze „odkrycie" znaczenia twórczości Brunsberga miało miejsce krótko przed opublikowaniem opracowania Lutscha na temat średniowiecznej architektury ceglanej w 1890 roku[11]. Wcześniej szerzej o działalności Brunsberga pisał Friedrich Adler, który w *Mittelalterliche Backstein-Bauwerke...* wskazywał na pokrewieństwo formalne kościołów św. Katarzyny i Mariackiego w Chojnie oraz ratuszów w Chojnie i Tangermünde[12]. Hugo Lemcke podczas wykładu w 1887 roku rozszerzył *œuvre* Brunsberga o kolejne szczecińskie przykłady: chór i nawę południową kościoła św. Jakuba i kościół św. św. Piotra i Pawła[13]. Jako jeden z pierwszych zwrócił uwagę nie tylko na bogate dekoracje maswerkowe elewacji projektowanej przez niego architektury, ale też na ich kontrast ze swego rodzaju surowością wnętrza, wskazując tym samym cechy stylu mistrza[14].

W 1913 roku, z inicjatywy Lemckego, zorganizowano wycieczkę członków Towarzystwa do katedry w Kamieniu Pomorskim, a na zebraniu 21 października tego samego roku prezes przedstawił wykład o świątyni i obiektach podarowanych w ostatnim czasie do jej skarbca[15]. Przedstawione wyżej informacje pozwalają sformułować wniosek o wszechstronnych zainteresowaniach Lemckego różnymi przejawami sztuki pomorskiej, zarówno architekturą, jak i rzeźbą, malarstwem, rzemiosłem artystycznym. Interesujące byłoby dokładniejsze zapoznanie się z treściami wykładów na temat twórczości Brunsberga

9 Lemcke 1912a.

10 Lemcke 1912b.

11 Lutsch 1890.

12 Adler 1862, Bd. I, s. 76. Por. przypis 146 w rozdziale 3.

13 Podaję za: Lutsch 1890, s. 23.

14 Na temat „odkrywania" architektury Brunsberga por. rozdział 3 niniejszego opracowania.

15 Lemcke 1913.

oraz innych, jednak informacje o nich czerpiemy tylko z przekazów[16]. Na pewno znaczną część jego artykułów określić można jako popularyzatorskie teksty badacza regionalisty skupionego na zabytkach Pomorza.

W momencie wyboru na stanowisko konserwatora Lemcke miał więc w swoim dorobku oprócz wymienionych wyżej artykułów o pomorskich dzwonach i drewnianych wieżach kościołów pomorskich, tekst o średniowiecznym wyposażeniu szczecińskich kościołów, w którym tak naprawdę skupił się na sprzętach pozostających w zbiorach muzeum, będącego wówczas pod opieką Towarzystwa. Opublikował też w codziennej prasie szczecińskiej dwa artykuły o zabytkach architektury Szczecina. Pierwszy, napisany w 1875 roku, poświecił szczecińskim bramom, Królewskiej i Berlińskiej (obecnie Portowej)[17], drugi z 1886 roku, traktował o historii zamku szczecińskiego[18]. Tekst o barokowych bramach miał sprawić, żeby władze miejskie zadecydowały o utrzymaniu i zabezpieczeniu tych zabytków. Autor zdecydowanie sprzeciwiał się projektom ich rozbudowy z przeznaczeniem na sklepy. Odrzucał też jeszcze dalej idącą propozycję rozbiórki bram i przeniesienia elementów rzeźbiarskich, aby ozdobić fasadę lub wykorzystać jako portal w planowanym budynku muzeum. Ciekawe może być przypomnienie motywów, dla których postulował zachowanie bram. Przede wszystkim podkreślał ich znaczenie jako fragmentu dawnych obwarowań, czyli pomnika, zabytku. I dlatego według autora ingerencje współczesnych nie powinny wprowadzać większych zmian, lecz ograniczyć się do koniecznych zabezpieczeń. Takie myślenie dowodzi dobrej intuicji autora i umiejętności zalecenia takiego postępowania wobec zabytku, jakie zaakceptowalibyśmy także dzisiaj[19], a miało to miejsce w czasach, kiedy urzędowa ochrona zabytków w prowincji jeszcze nie była zorganizowana. Warto jednak przypomnieć, że jeszcze w 1870 roku Towarzystwo, którego Lemcke był członkiem, nie widziało w swych szeregach odpowiednich kandydatów do przeprowadzenia inicjowanej przez władze centralne w Berlinie inwentaryzacji zabytków. Dopiero objęcie przez Hugona Lemckego urzędu

16 Sprawozdania Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza i sprawozdania konserwatora drukowane corocznie w piśmie „Baltische Studien".

17 Lemcke 1875. Wprawdzie tekst został opublikowany anonimowo, ale Otto Altenburg, autor biografii Lemckego, z różnych względów autorstwo przypisuje jemu, Altenburg 1935, s. 71.

18 Lemcke 1886. Według Altenburga (1935, s. 49) teksty te powstały w 1887 r., a później zostały włączone do wydanego w 1909 r. inwentarza zabytków poświęconego zamkowi szczecińskiemu, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1898–1919, H. 14.

19 O działaniach podejmowanych na początku lat 70. XIX w. na rzecz zachowania obydwu bram zob. także Altenburg 1933.

konserwatora rozpoczęło nowy etap w dziejach ich rozpoznania i dokumentacji. Dzięki swemu uporowi i pracowitości doprowadził on do opublikowania w latach 1898–1914 trzynastu tomów inwentarzy prezentujących zabytki poszczególnych powiatów prowincji i czternastego o szczecińskim zamku. Rolą konserwatora było koordynowanie inwentaryzacji, sam nie byłby w stanie jej przeprowadzić. Rozpoczęto ją od części przedodrzańskiej. Zabytki rejencji stralsundzkiej opisał w latach 1881–1902 miejski mistrz budowlany (*Stadtbaurat*) Ernst von Haselberg. Kolejnymi inwentarzami były opracowania Ludwiga Böttgera z lat 1889–1894 dla pięciu powiatów rejencji koszalińskiej. Natomiast inwentarze dla rejencji szczecińskiej ukazały się najpóźniej. Wprawdzie prace w tym zakresie podjął już w 1881 roku architekt Hans Lutsch, jednak wyjazd na Śląsk, gdzie objął stanowisko konserwatora prowincjonalnego przerwał jego działania. Zebrane materiały przekazał Lemckemu, na którego barkach spoczął ciężar przeprowadzenia tego zadania[20]. W pierwszej kolejności postanowił on opracować zachodnie powiaty rejencji szczecińskiej. Jak już wspomniano, w 1895 roku miał już przygotowany do druku inwentarz powiatu Demmin, którego publikację odłożono, skupiając nie tylko siły, ale i środki na przygotowaniu inwentaryzacji rejencji stralsundzkiej. W tym też czasie Lemcke relacjonował, że miał już gotowe manuskrypty powiatów Anklam, Ueckermünde i Randow[21]. Jednak z tych samych powodów na ich ostateczne opracowanie i wydrukowanie musiano jeszcze trochę poczekać.

W sprawozdaniu komisji z 1902 roku Lemcke stwierdzał, że jest materiał do wydrukowania kolejnego woluminu inwentarza i jeżeli sejm prowincjonalny, który finansował ich wydanie, podwoi sumę przeznaczoną na ten cel, wtedy możliwe będzie wydrukowanie tego i kolejnych zeszytów. Prace opóźniały nie tylko brak środków i przeciążenie innymi obowiązkami, ale i czasami siły wyższe, jak na przykład niesprzyjająca pogoda latem 1903 roku[22], brak zecerów, którzy zostali powołani do wojska[23], czy ograniczone możliwości komunikacyjne[24]. Mimo powyższych utrudnień Lemcke opublikował inwentarze dla następujących powiatów: 1898 – Demmin, 1898 – Anklam, 1900 – Ueckermünde

20 O roli Lutscha w pracach wstępnych pomorskiej inwentaryzacji zabytków por. rozdział 3 niniejszego opracowania.

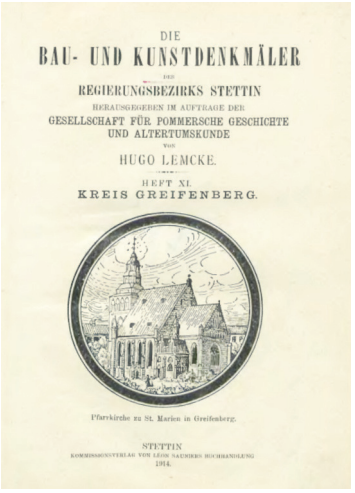
21 Sprawozdanie Komisji do Badania i Ochrony Zabytków Sztuki w Prowincji Pomorze (dalej: SK) 1895/1896, s. 238.

22 SK 1903/1904, s. V.

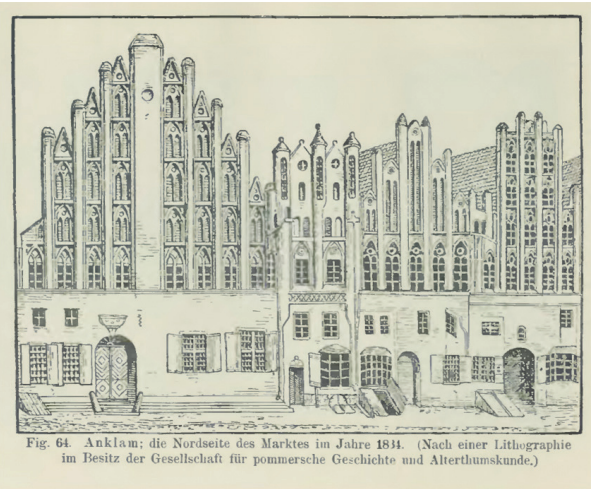
23 SK 1914/1915, s. X.

24 SK 1915/1916, s. VIII.

oraz Uznam-Wolin (Usedom-Wollin), 1901 – Randow, 1902 – Gryfino (Greifenhagen), 1906 – Pyrzyce (Pyritz), 1908 – Stargard (Saatzig), 1909 – zamek w Szczecinie, 1910 – Nowogard (Naugard), 1912 – Resko (Regenwalde), 1914 – Gryfice (Greifenberg)[25].

DIE
BAU- UND KUNSTDENKMÄLER
DER
REGIERUNGSBEZIRKS STETTIN
HERAUSGEGEBEN IM AUFTRAGE DER
GESELLSCHAFT FÜR POMMERSCHE GESCHICHTE
UND ALTERTUMSKUNDE
VON
HUGO LEMCKE.
HEFT XI.
KREIS GREIFENBERG.
Pfarrkirche zu St. Marien in Greifenberg.
STETTIN

2. Strona tytułowa inwentarza powiatu Gryfice, 1914 r. (Książnica Pomorska, Szczecin)

Fig. 64. Anklam; die Nordseite des Marktes im Jahre 1834. (Nach einer Lithographie im Besitz der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Alterthumskunde.)

3. Kamieniczki w Anklam, pierzeja północna rynku, ilustracja z inwentarza powiatu Anklam (Książnica Pomorska, Szczecin)

Nie udało się natomiast Lemckemu wydać osobnego tomu dla Szczecina i Stargardu oraz pełnego inwentarza powiatu kamieńskiego. Długi czas z zamiarem opracowania inwentarzy dla wyżej wymienionych miejscowości nosił się Hans Lutsch, jednak kolejne obowiązki, najpierw konserwatora zabytków prowincjonalnego na Śląsku, a następnie krajowego, nie pozwoliły mu na dokończenie podjętych prac.

Inwentaryzacje, zwłaszcza te, które sporządzone zostały przez Lemckego w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku, zaliczyć należy do pierwszego, często jeszcze pionierskiego etapu inwentaryzacji zabytków w Prusach, zbierania doświadczeń i wypracowywania metod. Należy pamiętać, że kiedy Lemcke podejmował to niełatwe zadanie miał sześćdziesiąt lat, zaś w chwili wydania ostatnich zeszytów dobiegł osiemdziesiątki. Inwentaryzacja nie była prowadzona z jego inicjatywy, lecz inspirowana odgórnie. Sposoby prowadzenia

25 *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1898–1919.

inwentaryzacji i metody opracowania materiału początkowo nie były jasno i jednoznacznie określone. Zalecano jedynie wzorowanie się na inwentarzach rejencji Kassel autorstwa Wilhelma Lotza i Heinricha Dehn-Rotfelsera[26], a następnie prowincji Hanower. W tym czasie nie mogły to być jednak wzorce idealne[27]. Dopiero w 1902 roku, w czasie, gdy urząd konserwatora zabytków dla całych Prus sprawował Hansa Lutsch, wyznaczono wspólne, jednolite dla wszystkich prowincji zasady dotyczące inwentaryzacji zabytków[28]. Określały one granice chronologiczne zabytku (od czasów najwcześniejszych do 1870 r.), sposób zbierania danych, opisu zabytku, dokładne wskazówki dotyczące dokumentacji ikonograficznej, jak i układu gotowych opracowań, ich formatu, układu, rodzaju druku, przyjęcia w tekstach znormalizowanych skrótów itp. W inwentarzach przygotowywanych przez Lemckego, zarówno tych sprzed 1902 roku, jak i tych publikowanych po tej dacie, można zauważyć stosowanie się do większości punktów zawartych w tej instrukcji. Wszystkie opracowane są według podobnych szablonów. We wstępie zawierają skrótowe omówienia odrębności danego regionu artystycznego; miejscowości i ich zabytki prezentowane są w układzie alfabetycznym. Autor podawał patronów kościołów, parafię do której dana świątynia należała – było to istotne przy organizowaniu i finansowaniu restauracji. Opisy zabytków są dość dokładne, oczywiście zawsze można postawić zarzut, że mogłyby być dokładniejsze. Lemcke podawał wymiary zarówno budowli, jak i elementów ich wyposażenia. Starał się też określać podstawowe konstrukcje, materiał, z jakiego wykonano zabytki oraz techniki, jakie zastosowano w procesie tworzenia[29]. Warto podkreślić, że często przywoływał analogie dla opisywanego dzieła, sugerując w ten sposób, że z tej inwentaryzacyjnej mozaiki można stworzyć obraz większej całości. Już podczas publikacji pierwszych zeszytów przykładał dużą wagę do materiałów ilustracyjnych. Dbał o to, by znalazła się jak największa ilość fotografii, które w większości wykonywał jego współpracownik i zarazem konserwator

26 Dehn-Rotfelser, Lotz 1870.

27 Ograniczony był zakres chronologiczny i rzeczowy opracowania. Jego autorzy najwięcej uwagi poświęcili architekturze, przede wszystkim średniowiecznej. Zabytki ruchome uwzględniono w ograniczonym zakresie. Tom nie posiadał ilustracji.

28 Lezius 1908, s. 36–41.

29 Lemcke nie zawsze był tu pewien swoich przypuszczeń. Znany jest jego list do H. Lutscha dotyczący między innymi określenia materiału, z jakiego wykonano rzeźby z Krępcewa, który to problem dyskutował z tym ostatnim „(...) nie jest to stiuk, ani piaskowiec, a więc tak jak sądzisz pomalowany alabaster." APS, SpL, 117.

muzealny Stubbenrauch[30]. Zamieszczał też rysunki, a ponieważ sam ich nie wykonywał, korzystał ze zbiorów registratury, z przekazanych mu rysunków autorstwa Lutscha wykonywanych na potrzeby inwentarzy oraz z przedruków z innych publikacji. Na schematycznych planach budowli zaznaczał ich stylowe rozwarstwienia[31]. Starał się udoskonalać kolejne tomy. Redagowane przez niego inwentarze wydawane w pierwszych latach XX wieku zawierają wycinki z map obrazujące dokładnie położenie danej miejscowości. W większym niż wcześniej stopniu autor uwzględnił też architekturę mieszczańską i ludowe budownictwo wiejskie, co wiązać należy z wejściem w życie ustawy o ochronie krajobrazu i rozwojem ruchu *Heimatschutz*. Przy ich opisie brał pod uwagę nie tylko wygląd, lecz także aspekty konstrukcji. Przykładowo w wydanym w 1899 roku tomie – Anklam – opis budownictwa mieszczańskich kamieniczek w stolicy powiatu zajął 15 stron. Lemcke przedstawił przegląd kamieniczek, począwszy od gotyckich na pochodzących z XVIII stulecia kończąc. Zwrócił uwagę nie tylko na ich wygląd i kształt, ale także materiał (np. cegłę gotycką) i konstrukcję (np. ryglową). Zamieścił rysunkowe zestawienie kotew spinających mury, opisał elementy zdobnicze[32]. Wykazał się umiejętnością datowania i poprawnego opisu tego rodzaju architektury. W kolejnych zeszytach konsekwencja przedstawiania budownictwa mieszczańskiego i wiejskiego pozostawia wiele do życzenia. W zeszycie poświęconym zabytkom powiatu

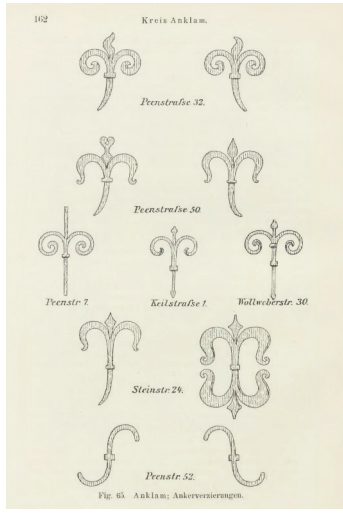

Fig. 65. Anklam; Ankerverzierungen.

4. Ankry wzmacniające mury kamieniczek w Anklam, ilustracja inwentarza powiatu Anklam, 1889 r. (Książnica Pomorska, Szczecin)

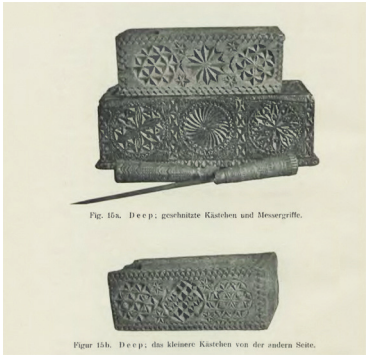

Fig. 9. Deep; Fischerhaus mit Eingang von der Giebelseite.

5. Chałupa rybaka w Deep (Mrzeżyno), inwentarz powiatu Gryfice, 1914 r. (Książnica Pomorska, Szczecin)

30 Lemcke 1922.

31 Można tu dokonać wybiórczego zestawienia statystycznego. W inwentarzu powiatu Randow (1901) Lemcke opisał zabytki z 96 miejscowości, dodał do opisów 114 ilustracji, w tym 60 rysunków. Dla powiatu Gryfice (1914) opisał zabytki z 79 miejscowości. Zilustrował je, zamieszczając 176 ilustracji, w tym 123 fotografie.

32 O uwzględnieniu kamieniczek w inwentarzach Lemckego por. Bock, 2001, s. 178–180.

6. Sprzęty chłopskie ze wsi Mrzeżyno, inwentarz powiatu Gryfice, 1914 r. (Książnica Pomorska, Szczecin)

Uznam-Wolin (1900) sporadycznie uwzględniał budownictwo tego rodzaju[33]. Podobnie w tomie o powiecie Randow (1901) pisze o nim niewiele. Z kolei w wydanym trzynaście lat później opracowaniu dotyczącym powiatu Gryfice (1914), poświęcił miejsce opisaniu rybackiej osady w Mrzeżynie. Zauważył, że istotne było utrwalenie, chociażby za pomocą fotografii, obrazu miejscowości zagrożonej zmianami cywilizacyjnymi[34]. Przedstawił krajobraz osady, opisał formy domów i niektóre przykłady charakterystycznych sprzętów używanych przez mieszkańców[35].

Inwentarze opracowane ostatecznie przez Lemckego są przygotowane skrupulatnie i reprezentują dobry, solidny poziom. Wprawdzie współcześni zarzucają im niedokładność czy też niewystarczającą ilość ilustracji, trudno jednak, opracowując tak ogromny materiał, zachować jednakową dokładność. Ograniczone były też środki na przygotowanie wydawnictwa. Jeżeli chodzi o rysunki i plany to zaznaczyć trzeba, że nawet katalogi Lutscha dla Śląska początkowo ukazały się bez ilustracji i dopiero parę lat po zakończeniu edycji, w 1903 roku, ukazał się dodatkowy tom zawierający bogaty materiał ikonograficzny. Należy tu uwzględnić, że Lemcke przygotowywał i redagował inwentarze samodzielnie, miał do pomocy jedynie fotografa, a finanse, jak już wspomniano, były niewystarczające[36]. Autor twierdził

33 Na przykład w mieście Usedom wymienił tylko jeden dom ryglowy przy Anklamer Str. 140, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1898–1919, H. 4 (1900), s. 399.

34 „Deshalb war es goboten, in Abbildungen wenigstens diese Teile des Ortsbildes für die Zukunft durch Bilder zu retten, die von jetzigen Stande eine Anschaung zu geben vermögen" (Dlatego pożądane było uratować dla przyszłości w postaci obrazów przynajmniej te części panoramy miejsca, które mogą dać wyobrażenie o jej obecnym stanie), *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1898–1919, H. 11 (1914), s. 41. Na pewno na taki sposób widzenia wpłynęły powszechne już w tym czasie idee ruchu Heimatschutz oraz opracowania o budownictwie ludowym. Lemcke przytoczył dwa z nich: B. Schmida (1906) i H. Lutscha (1888).

35 *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1898–1919, H. 11 (1914), s. 31–47.

36 SK 1904/1905, s. VI. Lemckemu towarzyszył w wyjazdach w teren konserwator zbiorów muzealnych, Adolf Stubenrauch. Wykonywał on fotografie dzieł sztuki, a gdy nie było to możliwe, ich rysunki. „Gern wiederholte ich an dieser Stelle den Dank, den ich Herrn Baurath Hans Lutsch (Berlin) schulde für die Bereitwilligkeit (...), sowie Herrn Konservator A. Stubenrauch (Stettin), der die Photograme für die Autotypien und, wo diese nicht angängich waren, vortreffliche Handzeichnungen geliefert hat und mir auch sonst bei Aufnahme

wielokrotnie w swych sprawozdaniach, że osobiście, na miejscu w terenie dokonywał lustracji wszystkich zabytków, o których pisał[37].

Można na pewno wskazać bardzo dobrze opracowane inwentarze powstałe w tym samym czasie, kiedy Lemcke realizował swe zadanie, np. śląskie Hansa Lutscha, Johannesa Heisego (1850–1899) w prowincji Prusy Zachodnie, czy Meklemburgia-Schwerin autorstwa Friedricha Schlie (1839–1902). Powstawały też inwentarze, które należałoby ocenić jako mniej staranne opracowane, na przykład autorstwa Böttgera.

Oceny inwentarzy Lemckego przez jego następców na urzędzie i przyszłych badaczy były bardzo różne. Jego bezpośredni następca, Julius Kohte (1861–1845), wystawił im wysoką notę, podkreślając, że choć Lemcke nie był historykiem sztuki ani architektem, dobrze poradził sobie z tym trudnym zadaniem[38]. Natomiast pracownik zreorganizowanego w 1931 roku urzędu konserwatora, historyk sztuki Gerhard Bronisch (1905–1945), dokonał w 1934 roku bardziej krytycznego podsumowania dotychczasowych efektów inwentaryzacji zabytków pomorskich. Wykazał, że działania inwentaryzacyjne powinny były objąć 7 okręgów miejskich i 26 powiatów ziemskich, liczących 66 miast i 2405 gmin. Zauważył, że w ogóle nie opracowano dwóch, niezwykle istotnych, okręgów miejskich: Szczecina i Stargardu oraz powiatu Kamień Pomorski obejmującego dwa miasta i 119 gmin wiejskich[39]. Bronisch ocenił istniejące

zur Hand gegangen ist (...)". Z przedmowy do *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1898–1919, H. 5 (1901), s. XV.

37 Lemcke wraz ze Stubenrauchem jako środek lokomocji wykorzystywali kolej. Ponieważ jednak linie kolejowe nie były wówczas zbyt rozbudowane, wynajmowali również pojazdy konne. Ułatwioną sytuację mieli w powiecie Pyrzyce, gdzie Stubenrauch był uprzednio inspektorem dóbr. Napisał on w swoim pamiętniku, że wożono ich tam nieodpłatnie, gdzie chcieli, Passarge, Eggers, 1965, s. 135. Niewątpliwie przeprowadzenie inwentaryzacji zabytków byłoby bardzo trudne i trwałoby znacznie dłużej przed uruchomieniem kolei żelaznej.

38 Pierwsza recenzja pozytywna inwentarza powiatu Demmin redagowanego przez Lemckego ukazała się w 1899 r. Kohte, 1899, s. 36. Kolejną ocenę inwentarzy wyraził Kohte w 1926 r. w nekrologu Lemckego: „Ohne als Kunsthistoriker oder Architekt gebildet zu sein, hat Lemcke verstanden, diese schwierige Aufgabe zu meistern und eine sichere Grundlage für die Pflege der Denkmäler zu schaffen, möchte man auch eine bessere künstlerische Aufmachung des reichhaltiges Stoffes wünschen, so ist doch die warme Hingabe anzuerkennen, welche diesen an allen Orten und in allen Teilen bis zu den geringsten Werken herab durchdringt", Kohte 1926.

39 Wprawdzie w 1919 r. ukazał się w opracowaniu Lemckego inwentarz zabytków powiatu Kamień Pomorski, ale z nieznanych przyczyn obejmował tylko 16 miejscowości (litery B–J) i początek opisu zabytków miasta Kamień Pomorski, zawierający jedynie wiadomości dotyczące jego historii, *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1898–1919, H. 12 (1919); zob. także Bronisch, Ohle 1939, s. 14.

inwentarze, nieomal w 50% opracowane jeszcze w XIX wieku, jako „całkiem przestarzałe”[40]. Jego zdaniem współczesnym mu wymaganiom nie odpowiadał też materiał ilustracyjny, zamieszczane rysunki nie zawsze dotyczyły najważniejszych obiektów, często nie były utrzymane w skali. Liczba zdjęć, według współczesnych wymogów, była niewystarczająca[41]. Zauważył też, że nie wymieniono w nich 44% gmin, a jego zdaniem niemożliwe było, aby w 1055 pominiętych miejscowościach nie było nic godnego do ujęcia w inwentarzu[42]. Przyczyn tego upatrywał w ewentualnym przemieszczaniu zabytków, co jednak nie mogło przybrać tak szerokiego zasięgu, ostatecznie więc miejsca te uznał za w większości niezbadane. Należy w tym miejscu uwzględnić okoliczności wydania tak ostrej, acz niepozbawionej podstaw opinii. Bronisch dokonał jej ze współczesnego sobie punktu widzenia, kiedy wymagania i kryteria stawiane inwentarzom zabytków uległy znacznym zmianom. W swej wypowiedzi chciał też wykazać konieczność ponownej inwentaryzacji, którą zresztą niebawem podjęto. Myślę, że aby obiektywnie ocenić inwentarze Lemckego należy uwzględnić czas i warunki, w jakich powstawały. I najlepszym podsumowaniem niech tu będzie wypowiedź ich redaktora, „że wydawnictwo naukowe to nie powieść i zawsze można udoskonalić kolejne wydania, a lepszy jest inwentarz z lukami i niepełny niż żaden”[43]. Lemcke zdawał sobie z tego sprawę i przyznawał, że brak mu wykształcenia architektonicznego. A idealny inwentaryzator powinien łączyć zarówno rysunkowe umiejętności architekta, jak i wiedzę historyczną oraz znajomość form artystycznych[44]. Opanowanie tych wszystkich umiejętności było jednak bardzo trudne. Dlatego kolejnym etapem prac podjętych w latach trzydziestych XX wieku była kontynuacja zadania inwentaryzacji prowadzona przez grupę fachowców.

40 „Die vorhandenen Inventare (...), sind in der Anlage und Materialsammlung so dürftig und lückenhaft, daß sie als völlig veraltet bezeichnet werden müssen”. Fragment pisma G. Bronischa z 25.07.1934 r., LAG, Rep. 60g, Nr. 819, s. 7.

41 Opinię tę autor odniósł także do inwentarza autorstwa J. Kohtego dla 5 powiatów rejencji koszalińskiej z 1934 r. (*Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1889–1911, 1934, Bd. III). Jako wymagający poprawek uznał też opracowany w manuskrypcie inwentarz dla Rugii, LAG, Rep. 60g, Nr. 819, s. 7–8.

42 Nieuwzględnienie niektórych miejscowości po części można próbować tłumaczyć faktem ciągłego rozszerzania pojęcia zabytek. Wiele obiektów, których nie uważano w końcu XIX w. za zabytki, w latach 30. XX w. postrzegano zgoła inaczej. Oczywiście nie może to być wytłumaczeniem dla całości zjawiska, o którym pisał Bronisch.

43 *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1898–1919, H. 1 (1898), s. X.

44 Por. wypowiedź H. Lutscha, który uważał, że architekci, a nie historycy sztuki są predestynowani do prac przy inwentaryzacji zabytków, por. Lutsch 1896.

Oprócz przeprowadzenia inwentaryzacji drugim podstawowym zadaniem konserwatora było zabezpieczanie, utrzymanie i inicjowanie restauracji zabytków. Należy tu podkreślić, że Lemcke sam nie projektował i nie przeprowadzał restauracji. Jego rola ograniczała się do inicjowania, opiniowania, zabieganie o niezbędne środki finansowe i nadzorowania przeprowadzanych prac. W niektórych przypadkach właśnie inicjatywy Lemckego przyczyniły się do zapobiegnięcia zniszczeniom lub nawet do zachowania obiektu. Tak było w przypadku szczecińskiego kościoła pofranciszkańskiego – jego zasługi, mające na celu ocalenie przed zburzeniem kościoła św. Jana, są nie do przecenienia. Zwrócił on powszechną uwagę na wartość artystyczną i historyczną pofranciszkańskiego kościoła, jednego z ważniejszych zakonnych kościołów gotyckich na Pomorzu. Osiągnął to przez działania popularyzatorskie, takie jak wystąpienia publiczne i artykuły oraz zainteresowanie władz miasta, prowincji i urzędników ministerialnych. Jednak poważniejsze prace zabezpieczające podjęto dopiero jakiś czas po jego śmierci, w 1929 roku[45]. Dzięki staraniom Lemckego przetrwały pozostałości klasztoru pofranciszkańskiego w Pyrzycach. W inwentarzu wydanym w 1906 roku, pisał on, że pozostałe fragmenty gotyckiej budowli mają nie tylko wartość architektoniczną, ale także historyczną. Dalej tłumaczył, że w pamięci powszechnej Pyrzyce zapisały się jako miejsce, gdzie dokonano chrztu Pomorza, tymczasem w opisywanym klasztorze mieszkał Johannes Knipstrow, który już w 1518 roku głosił i rozpowszechniał nauki Lutra[46]. Ta argumentacja pokazuje, jakie wartości przypisywane zabytkom były postrzegane za ważne. W tym przypadku były to wartość artystyczna i historyczna.

Nie sposób tu wymienić wszystkich restauracji prowadzonych z inicjatywy czy też pod nadzorem pierwszego konserwatora prowincji Pomorze, dlatego przedstawione zostaną jego najważniejsze dokonania. Lemcke, jeszcze zanim objął urząd konserwatora, inicjował restaurację kościoła św. Jakuba w Szczecinie[47]. W drugiej połowie XIX wieku świątynia pozostawała, zdaniem H. Lemckego, zwłaszcza na zewnątrz – mimo odbudowy w latach 90. XVII wieku

45 Ochendowska-Grzelak 1999, s. 119–128.

46 SK 1900/1901, s. IX; SK 1901/1902, s. VII; por. także *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1898–1919, H. 7 (1906), s. 451, „Das Kloster der grauen Mönche von Pyritz hat aber außer dem baulichen auch einen besonderen historischen Denkmalwert; denn wie Pyritz der Ort ist, an dem zuerst das Christentum durch Otto von Bamberg in Pommern Eingang gefunden hat, so ist das Frenziskanerkloster in Pyritz die Stätte, wo Johannes Knipstrow lebte und wirkte, der als der erste in Pommern schon 1518 die Lehre Luthers gepredigt und verbreitet hat".

47 O restauracji kościoła św. Jakuba por. Ochendowska-Grzelak 1995.

7. Kościół św. Jakuba w Szczecinie 1887 r. Stan przed restauracją przeprowadzoną w latach 1888–1899 (encyklopedia.szczecin.pl)

ze zniszczeń (po oblężeniu w 1677 r.) – ruiną[48]. Stan zewnętrza stał bowiem w wyraźnej dysproporcji do wyglądu wnętrza, posiadającego bogate barokowe wyposażenie. Impulsem dla podjęcia restauracji kościoła był jubileusz jego 700-lecia, obchodzony w 1887 roku. Właśnie Hugo Lemcke, późniejszy prowincjonalny konserwator zabytków, należał do grona osób, które wystąpiły z inicjatywą podjęcia tych działań. W ramach obchodów rocznicowych wygłosił referat o historii i roli kościoła jako dzieła średniowiecznej architektury. Tym samym zaakcentował znaczenie historyczne i artystyczne szczecińskiej świątyni[49]. Rozpoczęcie restauracji umożliwiły przeprowadzone kolekty, przede wszystkim darowizny kupca Karla Gerbera, który zainteresowany był głównie odbudową wieży kościoła[50]. Od niej właśnie rozpoczęto prace restauracyjne. Projekt restauracji, za radą Persiusa, ówczesnego konserwatora zabytków dla całych Prus, sporządził radca budowlany (*Baurat*) Oskar Hoßfeld z Berlina[51]. Nie wszystkie prace przeprowadzono zgodnie z wolą Lemckego. Wbrew jego zaleceniom portale zachodniej, wejściowej elewacji wieży, zaopatrzono w nowe profilowania, nie zawsze zgodne z zachowanymi, oryginalnymi

48 Lemcke 1902, s. XVIII. Zły stan techniczny zewnętrza kościoła potwierdzają informacje z lat 1882, 1883 i 1887 znajdujące się w jego aktach budowlanych, APS, Akta miasta Szczecina. Policja Budowlana (Magistrat Stettin. Baupolizei, cyt. dalej Policja Budowlana Szczecin), poszyt: Das Grundstück Jacobi-Kirchhof, Jacobi-Kirche, 1882–1943, b. sygn.

49 Tekst referatu ukazał się drukiem w formie broszury, Lemcke 1887.

50 Karl Gerber ofiarował na odbudowę wieży 51 400 marek, co stanowiło 56% całości funduszu zebranego do czasu rozpoczęcia restauracji, Hoßfeld 1902, s. 13.

51 Lemcke 1902, s. XIX.

formami. Do naprawy szczytu południowego dachu pulpitowego, który po zniszczeniach 1677 roku otrzymał tymczasowe formy, użyto cegły wytwarzanej maszynowo, która znacząco odbiegała wyglądem i właściwościami od cegły wyrabianej ręcznie[52]. Przykłady powyższe pokazują, że uprawnienia konserwatora nie były wówczas zbyt duże i miał on ograniczony wpływ na przeprowadzane restauracje. Podczas renowacji strony zewnętrznej prezbiterium i elewacji południowej uzupełniono jej dolną część. Mocno uszkodzone były jej glazurowane zdobienia. Lemcke relacjonował, że mimo jego starań nie udało się przeszkodzić rzemieślnikom, którzy podobnie jak w przypadku portali zachodnich, także i tu usunęli, jego zdaniem, dobrze zachowane fragmenty oryginalne[53]. Zamurowano też, mimo wyraźnego zakazu, oryginalne, średniowieczne otwory służące do wprowadzania rusztowań. Restaurację elewacji zakończono jesienią 1899 roku, co upamiętniono tablicą pamiątkową z inskrypcją, którą umieszczono obok środkowego portalu na ścianie zachodniej[54]. Przedstawione wyżej uwagi Lemckego należy uznać za jak najbardziej uzasadnione. Pozwalają stwierdzić, że znał najnowsze zasady konserwacji, które zostały określone właśnie na przełomie XIX i XX wieku, w czasach mu współczesnych.

8. Kościół św. Jakuba w Szczecinie 1887 r. Stan po restauracji (1888–1899). Kartka pocztowa z lat 20. XX w.

52 Jej użycie spowodowało zdaniem Lemckego to, że „das Gebäude sehr buntscheckig gemacht haben und es noch lange Zeit machen werden", Lemcke 1902, s. XX.

53 H. Lemcke mocno powątpiewał, czy nowo użyte materiały wytrzymają tak długo jak dotychczas nienaruszone 500-letnie elementy glazurowane, Lemcke 1902, s. XXII.

54 Tablica o wymiarach 51 x 147 cm wykonana została ze szwedzkiego wapienia przez szczecińskiego rzeźbiarza Heppa według projektu O. Hoßfelda, który wzorował się na tablicy z 1408 r. z kościoła św. Jana w Stargardzie, SK 1900/1901, s. IV; Lemcke 1902, s. XXII. Fotografia tablicy: Hoßfeld 1902, s. 14 i *Bauinschrift* 1904.

9. Wnętrze kościoła Mariackiego w Stargardzie po restauracji ukończonej w 1911 roku. Kartka pocztowa

Konserwator Lemcke wielokrotnie postulował konieczność restauracji kościoła Mariackiego w Stargardzie, którą to ostatecznie przeprowadzono w latach 1902–1911. W przypadku tej realizacji pojawiły się pewne problemy dotyczące decyzji odnośnie do wyglądu wnętrza budowli. W trakcie prac odkryto bowiem barokowe polichromie, a pod nimi fragmenty malowideł gotyckich. Komisja ministerialna, w skład której wchodził konserwator krajowy H. Lutsch i konsultant do spraw kościołów w Ministerstwie Robót Publicznych, O. Hoßfeld, zadecydowała, aby nie niszczyć a wręcz wyeksponować dekoracje barokowe. Z tym postanowieniem Lemcke nie zgadzał się. Jego zdaniem barokowe malowidła w gotyckim kościele stwarzały wrażenie dwoistości i aby zachować historyczną wierność należało powrócić do form gotyckich. Wypowiedzi Lemckego pozwalają na sformułowanie wniosku, że w tym przypadku opowiadał się za anachroniczną już wówczas zasadą, bliską założeniom puryzmu „utrzymania jedności stylu". Odnosiło się to jednak tylko do polichromii, bo nie występował przecież przeciwko rezygnacji z istniejącego już dziewiętnastowiecznego, neogotyckiego wyposażenia projektu Schinkla i powtórnemu ustawieniu barokowego ołtarza i ambony. Być może inna byłaby jego reakcja, gdyby dekoracje barokowe pozostawały niezamalowane w czasach Schinkla. Nie zadziałałby element zaskoczenia powiązany z koniecznością szybkiego podjęcia decyzji. Jednak z dzisiejszej perspektywy przyznajemy rację przedstawicielom wyższych władz budowlanych, opowiadających się za zachowaniem nawarstwień historycznych.

Podobną chęć osiągnięcia efektu jedności stylowej architektury możemy zaobserwować, analizując decyzje podejmowane w pierwszym dziesięcioleciu XX wieku w odniesieniu do szczecińskiej kaplicy zamkowej. Zrezygnowano wtedy z nałożonych na sklepienia w 1863 roku żeber, gdyż potraktowano je jako nieuzasadnioną i na dodatek niezbyt szczęśliwą ingerencję w piękno renesansowej architektury. Jak pisał Lemcke, chodziło mu o przywrócenie „oddziaływania przestrzeni znakomitej budowli renesansowej"[55]. Aby osiągnąć ten cel, w latach 1908–1909 w kaplicy wykonano dodatkowo neorenesansowe polichromie autorstwa Maxa Kutschmanna (1871–1943) z Berlina[56]. Podobną zasadę dostosowania form neostylowych,

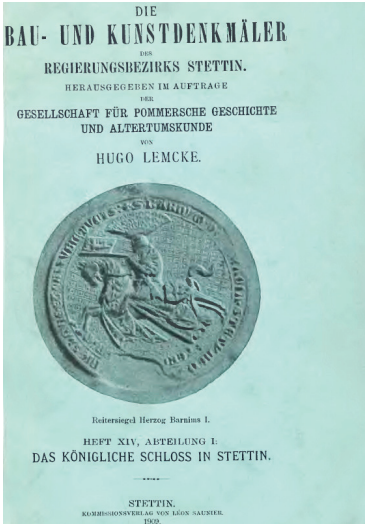

10. Kościół zamkowy św. Ottona, wnętrze po ukończonej w 1909 r. restauracji (encyklopedia.szczecin.pl)

55 SK 1908/1909, s. III.

56 *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1898–1919, H. 14 (1909), s. 63, 122, il. 73 i 74.

dostosowanych do stylu budowli, zastosowano podczas restauracji gotyckiej, dość zniszczonej wcześniej, kaplicy św. Ducha w Trzebiatowie. Podczas prac konserwatorskich przeprowadzonych tam w latach 1902–1914, założono sklepienia kolebkowe z lunetami i pokryto je neogotyckimi polichromiami „pasującymi do nowej funkcji auli” [57], którą odtąd pełniła w szkole dla dziewcząt.

DIE
BAU- UND KUNSTDENKMÄLER
DES
REGIERUNGSBEZIRKS STETTIN.
HERAUSGEGEBEN IM AUFTRAGE
DER
GESELLSCHAFT FÜR POMMERSCHE GESCHICHTE
UND ALTERTUMSKUNDE
VON
HUGO LEMCKE.
Reitersiegel Herzog Barnims I.
HEFT XIV, ABTEILUNG I.
DAS KÖNIGLICHE SCHLOSS IN STETTIN.
STETTIN.
KOMMISSIONSVERLAG VON LEON SAUNIER.
1909.

11. Strona tytułowa inwentarza zamku książęcego w Szczecinie 1909 r. (Dolnośląska Biblioteka Cyfrowa)

Takie postępowanie odbiegało od postulowanych w tym czasie przez Aloisa Riegla (1858–1905) czy Georga Dehio (1850–1932) zasad traktowania zabytku jako świadectwa historii, którego nie należy ulepszać[58]. Mówiąc o szczecińskim zamku, należy przypomnieć, że dzięki staraniu Lemckego wydano „poza kolejnością” tom inwentarza poświęconego tej budowli. Było to wynikiem słusznego założenia, że należy udokumentować istniejący stan przed planowanymi pracami konserwatorskimi. Jednak postawa konserwatora, w związku z wykonywaniem dokumentacji fotograficznej, nie była konsekwentna. Zdawał sobie sprawę z potrzeby wykonywania i gromadzenia archiwum ikonograficznego, ale początkowo negatywy i rysunki przechowywane były w jego mieszkaniu prywatnym. Nie były też porządkowane, co można wytłumaczyć znacznymi obciążeniami zawodowymi Lemckego – nauczyciela, prezesa Towarzystwa, konserwatora zabytków.

Jednym z pierwszych wniosków następcy Lemckego na urzędzie, J. Kohtego – mianowanego w 1924 roku konserwatorem zabytków prowincji Pomorze – było uaktualnienie fotograficznej inwentaryzacji zabytków. Zbiory te, jak pisał Kohte, od rozpoczęcia pierwszych interwencji rosły bez uporządkowania. Według nowego konserwatora jego poprzednik nie wykazał należytej troski o odpowiednią organizację archiwum ikonograficznego. Jako przykład wcześniejszego niewłaściwego postępowania Kohte przywołał restaurację kościoła w Bergen na Rugii, przeprowadzoną w latach 1896–1902. Odkryto tam wtedy romańskie malowidła, które odnowiono i uzupełniono.

57 W tym przypadku malowidła wprowadzono na elementach dodanych w budowli. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1898–1919, H. 11 (1914), s. 214–215.

58 Riegl 1903. Praca powinna być znana Lemckemu, gdyż na łamach „Die Denkmalpflege” ukazało się krótkie jej omówienie autorstwa E. Bluncka, Blunck 1904. O teorii G. Dehio por. Kasperowicz 2011, s. 9–26.

12. Kościół w Bergen na Rugii, malowidła, 2022 r. (fot. B. Ochendowska-Grzelak)

Jednak wówczas Lemcke nie zalecił udokumentowania poszczególnych etapów ani fotograficznie, ani rysunkowo. Zrobili to natomiast z własnej inicjatywy prof. A. Oetken z Berlina i jego współpracownik E. Kistenmacher[59].

Jednak to niedociągnięcie wynikające z przeciążenia działającego samotnie konserwatora nie może przesłonić jego zasług. Z wielkim zaangażowaniem występował w obronie zagrożonych, zwłaszcza w drugiej połowie XIX i w początkach XX wieku, murów miejskich. Dynamiczny rozwój miast w tym okresie powodował konieczność zdobywania nowych terenów pod rozbudowę i wymagał nowych rozwiązań komunikacyjnych. Co interesujące, jeden z pierwszych aktów prawnych zakazujących niszczenia murów wydał już król Fryderyk Wilhelm III w 1830 roku[60].

Wszelkie zmiany przeprowadzane przy murach miejskich wymagały zezwolenia władz rejencyjnych, które zasięgały opinii konserwatora, jednak zarządy miast prawo to często bezkarnie łamały. W swych sprawozdaniach konserwator właściwie co roku donosił o staraniach, jakie podejmował, aby zachować mury i bramy miejskie. Walka konserwatora z lobby zarządów miast nie była wolna od porażek, ale przynosiła również sukcesy. Co prawda zaczynano dostrzegać

59 Impuls do organizacji archiwów ikonograficznych dał profesor E. Wolff, twórca pierwszego w Niemczech, działającego od 1901 r., tego typu archiwum w Strasburgu, który na zjeździe konserwatorów zabytków w Dreźnie we wrześniu 1913 r. wygłosił na ten temat referat. Lemcke potwierdził pilną potrzebę zorganizowania takiego instytucjonalnego archiwum w prowincji pomorskiej. Dotąd negatywy, rysunki przechowywane były w jego mieszkaniu. Po przyznaniu środków z ministerstwa wydzielono w tym celu osobne pomieszczenie przy mieszkaniu konserwatora.

60 Gesetz-Sammlung 1806–1883, s. 113, Lezius 1908, s. 50, 56.

historyczne i artystyczne wartości architektury obronnej, ale w owym czasie ograniczano je do wyróżniających się elementów tej architektury, takich jak bramy i baszty. Tam, gdzie było to niezbędne zgody uzyskiwano przy zastrzeżeniu, żeby nie niszczyć więcej niż to naprawdę konieczne. Takie zgody wydano władzom Gryfina, Goleniowa czy Nowogardu. Zaledwie ćwierć wieku wcześniej, w 1874 roku rozebrano, za przyzwoleniem rejencji, średniowieczne mury Dąbia. Opinie konserwatora miały duże znaczenie, uzmysławiały konieczność chronienia przynajmniej tych obiektów, na temat których się wypowiadał, a także im podobnych. W czasie urzędowania konserwatora zdarzały się też głośne przypadki sporne. W 1904 roku w Demmin, niefachowo wyremontowano średniowieczną wieżę, dodając nową platformę i krenelaż. Lemcke polecił więc je zdemontować. Ponieważ miasto nie zastosowało się do wskazówek konserwatora i nie chciało przeprowadzić wskazanych prac, rejencja zaleciła przymusowe wydzielenie funduszy miejskich na ten cel, co oprotestowali rajcy[61]. W innych ośrodkach nie było wiele lepiej. W 1907 roku w Słupsku „zapomniano" uzyskać zezwolenie na największe w mieście prace budowlane, czyli rozbiórkę murów, a w innym ośrodku 200 m muru rozebrali „niemożliwi do wykrycia sprawcy"[62].

Fakt wyczulenia konserwatora na problem zachowania historycznych obwarowań przynosił też pozytywne efekty. Czasami oczekiwany rezultat można było uzyskać za pomocą bardzo prostych środków, jak to miało miejsce w Drawsku. Z dwóch propozycji zabezpieczenia fragmentu murów wykonanych przez urzędnika Królewskiego Urzędu Budowlanego, Lemcke wybrał tańszy i łatwiejszy w realizacji, a jednocześnie bardziej odpowiadający ówczesnym oraz dzisiejszym zasadom konserwacji. Zrezygnował z nieuzasadnionej rekonstrukcji i nadbudowy muru oraz jego zadaszenia i dobudowania ganku, na rzecz zabezpieczenia i uporządkowania stanu istniejącego bez zbędnych ingerencji. Trudno jednoznacznie ocenić czy decyzja ta wynikała z charakterystycznego dla Lemckego praktycyzmu, czy ze znajomości i chęci przestrzegania określonych już wówczas zasad konserwacji. Tak czy inaczej jego decyzję należy ocenić pozytywnie. Konserwator interweniował, gdy chodziło o zachowanie całych zespołów obwarowań, np. w Pyrzycach[63], czy też ich fragmentów, w postaci bram miejskich, np. Bramy Młyńskiej (1908) i Koszalińskiej (1912)

61 SK 1904/1905, s. IV–V.

62 SK 1906/1907, s. VI.

63 M.in.: SK 1904/1905, s. V; SK 1910/1911, s. IX; SK 1911/1912, s. VI; SK 1912/1913, s. VI; SK 1914/1915, s. V, VII.

w Słupsku, Kamiennej w Anklam (1908)[64], Wysokiej w Białogardzie (1912)[65], Wałowej w Stargardzie (1912)[66]. Przynosiło to wymierne korzyści nie tylko konkretnym obiektom, ale też przyczyniało się do ugruntowywania w świadomości społecznej roli, znaczenia i potrzeby zachowania obwarowań miejskich, które jeszcze wówczas były częstym elementem krajobrazu[67]. Szczególnie godna podkreślenia jest nieubłagana postawa Lemckego w przypadku Pyrzyc – oprotestował on przyjęty przez magistrat i rejencję statut lokalny, gdyż jego zdaniem nie chronił on murów jako całości, jako zespołu, kompleksu. Wykazał tu wyczucie dla nowoczesnego, szerszego postrzegania zabytku jako grupy obiektów. W walce z magistratami miast pomorskich o zachowanie murów, konserwator miał niewielkie możliwości egzekwowania swoich decyzji. Takie uprawnienia miały natomiast władze rejencyjne, które reagowały na doniesienia konserwatora, przywołując rajców do przestrzegania prawa.

Obok powyższych interwencji, konserwator wydawał setki opinii dotyczących przede wszystkim kościołów wiejskich. Wśród najczęściej sygnalizowanych problemów można wymienić tynkowanie granitowych kościółków romańskich, co Lemcke słusznie potępiał[68]. Również jego rady z ok. 1913 roku, aby w związku z zakładaniem oświetlenia elektrycznego nie wyrzucać z wnętrz starych świeczników korpusowych, należy ocenić pozytywnie[69]. Apelował także o konsultowanie z nim wszelkich prac przy budowlach kościelnych, które mogłyby ingerować w ich substancję, takich jak malowanie czy zakładanie ogrzewania. Przykładowo w 1913 roku sformułował w tej ostatniej sprawie dziewięć opinii, ale żalił się jednocześnie, że przeprowadzono znacznie więcej prac bez konsultacji. Polecał instalację ogrzewania parowego, jako najkorzystniejszego dla historycznych budowli[70].

64 SK 1908/1909, s. VIII; SK 1911/1912, s. VI.

65 SK 1911/1912, s. VI.

66 SK 1911/1912, s. VI.

67 Było to o tyle ważne, że Lemcke działania władz miejskich skierowane wówczas przeciwko świadectwom ich własnej obronności w minionych wiekach nazwał „szturmem" (niem. *das Sturmlaufen*), SK 1915/1916, s. V.

68 O problemie tym pisał Lemcke wielokrotnie, na przykład SK 1898/1899, s. IV.

69 M.in. SK 1914/1915, s. IX–X; SK 1915/1916, s. VII; SK 1918/1919, s. VII.

70 Na temat konsultacji podczas zakładania ogrzewania w kościołach wypowiadał się Lemcke wielokrotnie w latach 1899–1919, m.in.: SK 1896/1897, s. 308–310; SK 1898/1899, s. V–VI; SK 1899/1900, s. VII–VIII; SK 1910/1911, s. VI–VII; SK 1913/1914, s. VI; SK 1918/1919, s. VI.

Lemcke wyznawał słuszny generalnie pogląd, że dzieła sztuki powinny pozostawać w miejscu pierwotnego przeznaczenia. Tylko w 1910 roku nakazał anulowanie sprzedaży dwóch epitafiów z kościoła w Rossin (pow. Anklam) do muzeum w Szczecinie oraz sprzedaż gotyckich rzeźb z kościoła w Koszalinie[71]. Takie interwencje były możliwe, o ile istniały podstawy prawne, na które mógł się powołać. Wielokrotnie jednak wskazywał on na brak ustawy o ochronie zabytków, która dałaby mu znacznie większe możliwości oddziaływania. Uchwalenie w 1902 i w 1907 roku ustaw o ochronie krajobrazu dało pewne możliwości, jednak nie rozwiązało problemu. W aktach konserwatora prowincjonalnego zachowały się dziesiątki opinii Lemckego dotyczących zabytkowych budowli. Najczęściej poprzedzone były one wizjami lokalnymi. Dużym problemem w omawianym okresie było rozbudowywanie i przebudowy średniowiecznych kościółków wiejskich. Z jednej strony gminy dążyły do rozszerzenia przestrzeni świątyń, które okazywały się za małe, by pomieścić wiernych, z drugiej powodowane to było ambicjami wywołanymi zmieniającymi się potrzebami estetycznymi. Lemcke zauważał ten problem i pisał o trudnościach w ochronie konserwatorskiej wspomnianych kościółków. Słusznie twierdził, że ich rozbudowa niszczy proporcje architektury, jej formy dekoracyjne (wieże, szczyty) oraz koliduje ze starym autentycznym wystrojem. Ograniczę się do przytoczenia jednej tylko opinii dotyczącej kościoła w Wierzbnie (pow. Pyrzyce). Jesienią 1905 roku tutejsza gmina kościelna postanowiła rozbudować późnośredniowieczny budynek kościoła i założyć w nim ogrzewanie. W swej opinii konserwator podkreślił wagę niedocenianego przez użytkowników jednolitego barokowego wystroju świątyni z 1738 roku z pięknym malowanym sklepieniem, wyróżniającym kościół spośród innych. Zaproponował więc inne rozwiązanie. Słusznie zauważył, że każda zmiana zepsułaby harmonię wnętrza. Prostymi środkami, poprzez zamianę wejścia w dłuższej ścianie na wejście przez wieżę można było zwiększyć liczbę miejsc siedzących. Wykazał też należną troskę o wymienione wyżej wyposażenie, nie zalecając ustawienia pieca we wnętrzu kościoła. Jednocześnie wskazał na możliwość instalacji centralnego ogrzewania z kotłownią znajdującą się na zewnątrz budynku[72]. Dzięki temu możemy do dnia dzisiejszego podziwiać ten piękny przykład protestanckiego wystroju w niezmienionej i niezepsutej postaci.

W trudnych dla zabytków czasach, kiedy zrozumienie i akceptacja społeczna dla nich dopiero się budziły, konserwator musiał się też pogodzić z porażkami.

71 SK 1909/1910, s. VII–VIII.

72 LAG, Rep. 54/3 Nr. 167, s. 10–11.

Najbardziej znaczący jest tu fakt zburzenia, mimo jego zdecydowanych sprzeciwów, szczecińskiego kościoła cystersek, pochodzącego z początku XIII wieku[73]. Po wprowadzeniu reformacji zamieniono go na spichlerz, później służył jako arsenał. Nie dziwi, że Lemcke przegrał batalię o zachowanie tej należącej wówczas do państwa (fiskusa) świątyni, skoro trzydzieści lat wcześniej nie przyniosła efektów w tej sprawie interwencja królewskiego konserwatora zabytków, Ferdinanda von Quasta. Dokonał on oględzin budowli, ocenił go jako dobry i opowiedział się za powrotem kościoła do pełnienia dawnych funkcji liturgicznych[74]. Niestety, zarówno wówczas, jak i trzydzieści lat później, władze powątpiewały w sens odbudowy świątyni i nie były skłonne do wydatkowania środków ten cel.

Sytuacji takich jak przedstawiona wyżej, w których konserwator mógł jedynie wyrażać potrzebę zabezpieczenia, konserwacji, czy tylko pozostawienia i nie niszczenia zabytku, było niestety więcej. Podstawowe trudności ograniczające efektywność jego działań, to brak w państwie pruskim ustawy o ochronie zabytków. Lemcke wielokrotnie podkreślał potrzebę przyjęcia takiego aktu prawnego[75]. Pojedyncze przepisy nie dawały mu bowiem możliwości skutecznego postepowania w obronie zabytków. Kolejnym utrudnieniem było to, że urząd konserwatora był urzędem jednoosobowym, sprawowanym honorowo. Natomiast obszar działania – cała prowincja – był bardzo rozległy, a możliwości komunikacji i przekazywania informacji mniejsze niż dziś. Komisja, której konserwator był organem wykonawczym, była ciałem społecznym. Środki, jakimi dysponował, przeznaczone na konkretne cele, pochodziły z różnych źródeł, przyznawały je władze państwowe (ministerstwo), samorządowe (prowincji i miast), a także gminy kościelne i osoby prywatne. Z reguły nie były to sumy wystarczające na pokrycie potrzeb. Świadomość społeczeństwa dotycząca zabytków dopiero się kształtowała, dlatego duże znaczenie miała działalność popularyzatorska. Należy pamiętać też o jeszcze jednym uwarunkowaniu efektywności poczynań Lemckego jako konserwatora prowincjonalnego zabytków. Jak już wspomniano, w chwili wyboru na ten urząd miał on sześćdziesiąt lat, gdy wydawał ostatnie inwentarze dobiegał osiemdziesiątki, kiedy składał urząd liczył osiemdziesiąt dziewięć lat[76], nawet uwzględniając

73 O datowaniu kościoła patrz Kalita-Skwirzyńska 1995, s. 138–139.

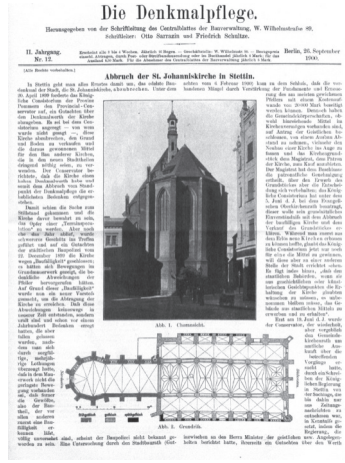
74 Opinia von Quasta APS, RS WP, 8601, s. 109.

75 M.in. SK, 1900/1901, s. X–XII; SK 1902/1903, s. III–IV; SK 1903/1904, s. V, VII–XI.

76 W 1906 r. Lemcke zrezygnował ze stanowiska dyrektora gimnazjum miejskiego w Szczecinie z powodu problemów ze wzrokiem. *Jahresbericht* 1907, s. 21.

jego ogromną żywotność i pracowitość trudno uwierzyć, aby tak zaawansowany wiek nie utrudniał mu sprawowania funkcji wymagającej częstych wyjazdów, odbywanych w bardzo różnych warunkach, a także śledzenia wydarzeń oraz szybkiego reagowania i podejmowania decyzji. Wprawdzie w 1914 roku minister Wyznań Religijnych, Spraw Oświatowych i Medycznych (Minister der geistlichen, Unterrichts- und Medizinalangelegenheiten, Kultusministerium) liczył się z jego rezygnacją i proponował samorządowi prowincjonalnemu przekształcenie urzędu w przypadku wybrania nowego konserwatora z honorowego na płatny. Jednak władze prowincjonalne nie przyjęły propozycji i opowiedziały się za utrzymaniem *status quo*[77].

Podsumowując, należy jednak podkreślić i docenić „pozytywistyczną" pracowitość pierwszego konserwatora zabytków, jego wytrwałość i doskonałą znajomość lokalnych zabytków wypływającą z autentycznego umiłowania regionu. Wykłady i liczne artykuły Lemckego niewątpliwie wpływały na wzrost świadomości i docenienie wartości przedstawianych dzieł. Bez względu na to czy efekty przeprowadzonej przez niego inwentaryzacji zabytków ocenimy lepiej, czy gorzej, bezsprzeczną i niepodważalną zasługą Lemckego jest jej przeprowadzenie, a efekty tej pracy są wykorzystywane do chwili obecnej. W działalności konserwatorskiej Lemckego wielokrotnie uwidaczniał się jego zmysł praktyczny. Doskonale można to prześledzić, analizując wydawane przez niego opinie. Natomiast mniejsze było jego zacięcie teoretyczne. Nie miał ambicji do tworzenia własnych teorii konserwatorskich, raczej nie brał udziału w corocznych konferencjach osób zajmujących się ochrony zabytków (*Tag für Denkmalpflege*), które odbywały się od 1900 roku. Zjazdy te były forum wymiany myśli teoretycznej, jednak Lemcke nigdy nie przedstawiał tam swych rozważań ani problemów związanych z realizacjami pomorskimi. Śledził natomiast wychodzące od 1899 roku pismo „Die Denkmalpflege", dzięki któremu mógł zapoznać się z relacjami z wyżej wspomnianych zjazdów, artykułami dotyczącymi teorii i praktyki konserwatorskiej.

Die Denkmalpflege.

Abbruch der St. Johanniskirche in Stettin.

13. Fragment artykułu o kościele św. Jana autorstwa H. Lemckego opublikowanego w piśmie „Die Denkmalpflege"

77 Grzelak 1990, s. 58.

Sam na jego łamach publikował tylko raz – był to artykuł poświęcony kościołowi św. Jana w Szczecinie[78].

Niewątpliwie dzięki jego wysiłkom Szczecin nadal może się pochwalić zabytkiem tej klasy, jakim jest pofranciszkański kościół św. Jana. Wiele energii poświęcił Lemcke popularyzacji roli zabytków, ukazania ich wartości historycznych i artystycznych. Istniejące do dzisiaj średniowieczne fragmenty murów miejskich w wielu miastach dawnej prowincji Pomorze zachowały się dzięki jego zaangażowaniu. Nie sposób, podejmując się pionierskiej działalności, ustrzec się od popełniania błędów. Zdecydowanie jest ich jednak znacznie mniej niż zasług.

Należy mieć świadomość, że możliwości oceny działalności Lemckego byłyby większe, gdyby zachowała się jego spuścizna. Śmiało więc możemy podtrzymać stwierdzenie, że położył on fundamenty pod ochronę zabytków na Pomorzu, solidne podstawy, na których można dalej budować. Na koniec przytoczę słowa jego następcy, J. Kohtego: „Uczynił urząd konserwatora prowincjonalnego instytucją na trwałe związaną z krajobrazem prowincji, a jej istnienie wprowadził do świadomości szerokich kręgów. Tylko w niektórych prowincjach udało się uczynić podobnie”[79].

78 Artykuł jest sygnowany tylko inicjałami H.L., co interpretuję jako Hugo Lemcke.

79 Kohte 1926.

Wykaz skrótów

ABLSP	Archiv und Bibliothek der Landesschule Pforta
APS	Archiwum Państwowe w Szczecinie
GStA PK	Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem
HA	Hauptabteilung
LAG	Landesarchiv Greifswald
PTHA	Pomorskie Towarzystwo Historyczno-Archeologiczne
RS WP	Rejencja Szczecińska, Wydział Prezydialny
SK	Sprawozdanie Komisji do Badania i Ochrony Zabytków Sztuki w Prowincji Pomorze
SpL	Spuścizna Hansa Lutscha
b.p.	brak paginacji
ZBC	Zachodniopomorska Biblioteka Cyfrowa

Bibliografia

Wydawnictwa ciągłe

„Die Denkmalpflege" 1899–1922

Gesetzsammlung

Gesetzsammlung für die Königlichen Preussischen Staaten 1806–1883

„Baltische Studien" 1832–1896

„Baltische Studien", Neue Folge (N.F.) 1897– (do dzisiaj)

„Monatsblätter der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde" 1887–1942 (cyt. „Monatsblätter")

„Neue Pommmersche Provinzialblätter" 1826–1829

„Pommersche Provinzial-Blätter für Stadt und Land" 1820–1825

Źródła drukowane

Jahresbericht 1907

Jahresbericht 1906/7 des Stettiner Stadtgymnasiums ehemaligen Ratslyceums, Stettin 1907.

1. Jahresbericht

Erster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. Vorgelegt am Stiftungstage des Vereins, den 15. Junius 1826. Bericht des Stettiner Ausschusses, „Neue Pommersche Provinzialblätter", 1, 1826, s. 1–81.

2. Jahresbericht

Zweiter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. Vorgelegt am 15. Junius 1827. Bericht des Stettiner Ausschusses, „Neue Pommersche Provinzialblätter", 2, 1827, s. 259–260.

6. Jahresbericht

Sechster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde, [vom 15. Juni 1830 bis dahin 1831], „Baltische Studien", 2, 1833/1834, H. 1, s. 177–225.

7. Jahresbericht

Siebenter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde über das Jahr vom 15ten Juni 1831 bis dahin 1832, „Baltische Studien", 3, 1835/1836, H. 2, s. 113–179.

10./11. Jahresbericht

Zehnter und Eilfter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde über die beiden Jahre vom 15. Juni 1834 bis dahin 1836, „Baltische Studien", 4, 1837, H. 1, s. 180–201.

14. Jahresbericht

Vierzehnter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde vorgetragen am 22sten Juni 1839, „Baltische Studien", 7, 1840/1841, H. 1, s. 218–292.

15. Jahresbericht

Funfzehnter [sic!] Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde vorgetragen am 27sten Juni 1840, „Baltische Studien", 7, 1840/1841, H. 2, s. 123–158.

17. Jahresbericht

Siebzehnter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde, vorgetragen am 18. Juni 1842. Bericht des Stettiner Ausschusses, „Baltische Studien", 9, 1842/1843, H. 1, s. 247–273.

19. Jahresbericht

Neunzehnter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde für das Jahr 1843/4. 1. Bericht des Stettiner Ausschusses, „Baltische Studien", 10, 1844, H. 1, s. 179–226.

20. Jahresbericht

Zwanzigster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde, „Baltische Studien", 11, 1845, H. 1, s. 93–146.

28. Jahresbericht

Acht und zwanzigster Jahresbericht [der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde für das Jahr 1854.] I. Bericht des Stettiner Ausschusses, „Baltische Studien", 16, 1856/1857, H. 2, s. 1–40.

34. Jahresbericht (III, IV)

Dreiundvierzigster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. III. IV., „Baltische Studien", 31, 1881, H. 3, s. 231–258.

58. Jahresbericht

Achtundfünfzigster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. April 1895 – April 1896, „Baltische Studien", 46, 1896, H. 3, s. 224–232.

Jahresberichte 1866–1869

Jahresberichte des Greifswalder Abtheilung der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde für die Jahre 1866–1869, „Baltische Studien", 23, 1869, s. 33–76.

Die Organisation 1895

Die Organisation der Denkmalspflege in Pommern, „Baltische Studien", 45, 1895, s. 622–634.

Sprawozdanie Komisji do Badania i Ochrony Zabytków Sztuki w Prowincji Pomorze (*Jahresbericht der Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Denkmäler in der Provinz Pommern*, cyt. SK) publikowane w „Baltische Studien" w serii starej (do 1896 r.) i w serii nowej (*Neue Folge*, od 1897 r.) za lata:

SK 1895/1896: 1.04.1895 – 31.03.1896, Bd. XLVI, 1896, s. 233–241.

SK 1896/1897: 1.04.1896 – 31.03.1897, N.F., Bd. I, 1897, s. 305–317.

SK 1898/1899: 1.04.1898 – 31.03.1899, N.F., Bd. III, 1899, s. I–XII.

SK 1899/1900: 1.04.1899 – 31.03.1900, N.F., Bd. IV, 1900, s. I–XVI + 4 tabl.

SK 1900/1901: 1.04.1900 – 31.03.1901, N.F., Bd. V, 1901, s. I–XIV.

SK 1901/1902: 1.04.1901 – 31.03.1902, N.F., Bd. VI, 1902, s. I–XIV.

SK 1902/1903: 1.04.1902 – 31.03.1903, N.F., Bd. VII, 1903, s. I–XII.

SK 1903/1904: 1.04.1903 – 31.03.1904, N.F., Bd. VIII, 1904, s. I–XIV + 8 tabl.

SK 1904/1905: 1.04.1904 – 30.09.1905, N.F., Bd. IX, 1905, s. I–VII.

SK 1906/1907: 1.10.1906 – 30.09.1907, N.F., Bd. XI, 1907, s. I–XVII + 4 fotografie.

SK 1908/1909: 1.10.1908 – 30.09.1909, N.F., Bd. XIII, 1909, s. I–XII + 8 fotografii.

SK 1909/1910: 1.10.1909 – 30.09.1910, N.F., Bd. XIV, 1910, s. I–XIV + 16 fotografii.

SK 1910/1911: 1.10.1910 – 30.09.1911, N.F., Bd. XV, 1911, s. I–XIV + 7 fotografii.

SK 1911/1912: 1.10.1911 – 30.09.1912, N.F., Bd. XVI, 1912, s. I–XIII + 6 fotografii.

SK 1912/1913: 1.10.1912 – 30.09.1913, N.F., Bd. XVII, 1913, s. I–XVI + 12 fotografii.

SK 1913/1914: 1.10.1913 – 30.09.1914, N.F., Bd. XVIII, 1914, s. I–XIII + 8 tabl.

SK 1914/1915: 1.10.1914 – 30.09.1915, N.F., Bd. XIX, 1916, s. I–XIII + 3 tabl. i 15 fotografii.

SK 1915/1916: 1.10.1915 – 30.09.1916, N.F., Bd. XX, 1917, s. I–XVII.

SK 1918/1919: 1.10.1918 – 30.09.1919, N.F., Bd. XXIII, 1920, s. I–XIV.

Statut 1824/1826

Statut der Gesellschaft [für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde], „Neue Pommersche Provinzialblätter", 1, 1826, s. 69–74.

Opracowania

Adler 1862–1898

Adler Friedrich, *Mittelalterliche Backstein-Bauwerke des preußischen Staates. Gesammelt und herausgegeben von F[riedrich] Adler.* Band I. Die Mark Brandenburg: I. Stadt Brandenburg. II. Die Altmark. Mit funfzig [sic!] Tafeln. Supplement-Ausgabe zur Zeitschrift für Bauwesen, Berlin 1862; Band II. Die Mark Brandenburg: III. Die Prignitz. IV. Die Mittelmark. V. Die Ukermark. VI. Die Neumark. Mit siebenzig Tafeln, Berlin 1898.

Ahrens 2017

Ahrens Anna, *Der Pionier. Wie Louis Sachse in Berlin den Kunstmarkt erfand*, Köln–Weimar–Wien 2017.

Altenburg 1927

Altenburg Otto, *Ehrung berühmter Stettiner durch Gedenktafeln*, „Pommersche Tagespost", 1927, 20.06.

Altenburg 1933

Altenburg Otto, *Der Anteil des Kronprinzen Friedrich Wilhelm an der Erhaltung der beiden Stettiner Prunktore*, „Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde", 47, 1933, Nr. 8, s. 125–126.

Altenburg 1935

Altenburg Otto, *Hugo Lemcke. Ein Leben der Arbeit und des Erfolges*, Stettin 1935.

Altenburg 1939

Altenburg Otto, *Aus Franz Kuglers Frühzeit*, „Monatsblätter der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde", 53, 1939, H. 5, s. 103–109.

Alvermann 2000

Alvermann Dirk, *Hugo Lemcke als Reorganisator der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde. Im Spiegel seiner Briefe an Karl Theodor Pyl (1874–1885)*, „Baltische Studien", N.F., 86, 2000, s. 52–70.

Anonim 1833

Das Kloster Belbog bey Treptow an der Rega, „Baltische Studien", 2, 1833/1834, H. 1, s. 3–78.

***Architectonische Denkmäler* 1833**

Architectonische Denkmäler der Altmark Brandenburg. In malerischen Ansichten aufgenommen von J.H. Strack, Architect, und F.E. Meyerheim, Maler und lithographiert von F.E. Meyerheim mit erläuterndem Text von Dr. Franz Kugler, Berlin, L. Sachse & Co., Kunsthändler und Besitzer des lithographischen Instituts in Berlin, Berlin 1833.

Arszyński 2007

Arszyński Marian, *Idea. Pamięć. Troska. Rola zabytków w przestrzeni społecznej i formy działań na rzecz ich zachowania. Od starożytności do połowy XX wieku*, Malbork 2007.

***Aufnahmebericht* 1612/1885**

Aufnahmebericht Lubins, „Jahresbericht des Vereins für Erdkunde zu Stettin 1883–1885", Stettin 1885, s. 20–44.

Badstübner 2004

Badstübner Ernst, *Zu Karl Friedrich Schinkel*, w: *Schinkel und seine Schüler. Auf den Spuren großer Architektur in Mecklenburg und Vorpommern*, red. Melanie Ehler, Mattias Müller, Schwerin 2004, s. 21–24.

Bałus 2012

Bałus Wojciech, *Manieryzm w sieci, czyli problem z normą klasyczną*, w: *Maniera, manieryzm, manieryczność*. Materiały z LX Ogólnopolskiej Sesji Naukowej Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Gdańsk, 24–25 listopada 2011, red. Jacek Friedrich, Warszawa 2012, s. 11–25.

Barthold 1839–1845

Barthold Friedrich Wilhelm, *Geschichte von Pommern und Rügen*. Verfaßt durch F.W. Barthold. Erster Theil. Von den ältesten Zeiten bis auf den Untergang des Heidenthums, Hamburg 1839; Zweiter Theil. *Von der Belehrung Pommerns zum Christenthume bis zum Tode Barnims I. i. J. 1278*, Hamburg 1840; Dritter Theil. *Vom Tode Barnims I. (1278) bis zum Auftreten der Hohenzollern in der Mark Brandenburg (1411)*, Hamburg 1842; Vierter Teil, Erster Band. *Vom Auftreten der Hohenzollern in der Mark Brandenburg (1411) bis zur Rückkehr Bogislavs X. vom h[eiligen] Grabe (1498)*, Hamburg 1843; Vierter Theil. Zweiter Band. *Von der Rückkehr Bogislavs X. vom h[eiligen] Grabe (1498) bis zum Tode des letzten Herzogs von Pommern, J[ahr] 1637*, Hamburg 1845.

***Bauinschrift* 1904**

Bauinschrift nach mittelalterlichen Muster, „Baltische Studien", N.F., 8, 1904, s. XI.

Behr 1891

Behr Anton von, [omówienie] *Mittelalterliche Backsteinbauten... von Hans Lutsch*, „Blätter für Architektur und Kunsthandwerk", 4, 1891, Nr. 1, s. 6.

Behr 1905

Behr Anton von, *Die Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien,* „Die Denkmalpflege", 7, 1905, Nr. 2, s. 12–14; Nr. 3, s. 17–19.

Betthausen 2007

Betthausen Peter, *Kugler, Franz Theodor*, w: *Metzler Kunsthistoriker Lexikon. 210 Porträts deutschschprachiger Autoren aus vier Jahrhunderten. Von Peter Betthausen, Peter H. Feist und Christiane Fork unter Mitarbeit von Karin Rührdanz und Jürgen Zimmer. 2., aktualisierte und erweiterte Auflage*, Stuttgart–Weimar 2007, s. 247–249.

Białostocki 1980

Białostocki Jan, *Historia sztuki wśród nauk humanistycznych*, Wrocław 1980.

Bickendorf 2007

Bickendorf Gabriele, *„Die „Berliner Schule": Carl Friedrich von Ruhmor (1785–1843), Gustav Friedrich Waagen (1794–1868), Karl Schnaase (1798–1875) und Franz Kugler (1808–1858)*, w: *Klassiker der Kunstgeschichte. 1: Von Winckelmann bis Warburg*, red. Urlich Pfisterer, München 2007, s. 46–61.

Biewer 1996

Biewer Ludwig, *Theodor Pyl (1826–1904), ein Greisfwalder Gelehrter und pommerscher Heraldiker. Eine kleine Betrachtung zur Geschichte der Geschichtswissenschaft in Greifswald*, „Baltische Studien", N.F., 82, 1996, s. 120–131.

Biewer 2007

Biewer Ludwig, *Die Universität Greifswald im 19. Jahrhundert im Kreise preußischer und deutscher Universitäten*, „Baltische Studien", N.F., 92, 2007, s. 51–84.

Blunck 1904

Blunck Erich, *Der moderne Denkmalkultus, sein Wesen und seine Entstehung*, „Die Denkmalpflege", 6, 1904, s. 16.

Bock 2001

Bock Sabine, *Die Einordnung der Denkmalinventare Hugo Lemckes in die Bemühungen des Denkmalschutzes im 19. und frühen 20. Jahrhundert in Deutschland*, w: *Hugo Lemcke* 2001, s. 167–183.

Böhme 1931

Böhme Joachim, *Die Pforter Erziehung. Ihre Eigenart und ihre Entwicklung*, Pforta 1931.

Böhmer 1826

Böhmer Wilhelm, *Ueber das Alter der St. Petri-Kirche zu Stettin*, „Neue Pommersche Provinzialblätter", 1, 1826, s. 194–255.

Böttger 1889–1894

Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirk Köslin. Herausgegeben von der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde. Bearbeitet von Ludwig Böttger, Regierungs- und Baurath im Ministerium der öffentlichen Arbeiten. Kreise Köslin und Kolberg-Körlin 1889, Kreis Belgard 1890, Schlawe 1892, Stolp 1894.

Bronisch, Ohle 1939

Bronisch Gerhard, Ohle Walter, *Die Kunst- und Kulturdenkmäler der Provinz Pommern*. Bd. 2: Kreis Kammin-Land, Stettin 1939.

Brüggemann 1784

Brüggemann Ludwig Wilhelm, *Ausführliche Beschreibung des gegenwärtigen Zustandes des Königlich Preußischen Herzogthums Vor- und Hinter-Pommern*, T. 2, Bd. 1, Stettin 1784.

Bülow 1883a

Bülow Gottfried von, *Der Thürklopfer an der Schloßkirche zu Stettin*, „Baltische Studien", 33, 1883, s. 104–109.

Bülow 1883b

Bülow Gottfried von, *Franz Theodor Kugler*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 17, 1883, s. 307–315.

Bülow 1885

Bülow Gottfried von, *Das Kelchtuch von Schöningen*, „Baltische Studien", 35, 1885, s. 360–373.

Buske 1998

Buske Norbert, *Der Wolgaster Totentanz*, Schwerin 1998.

Buske 2003

Buske Norbert, *Spuren der Ewigkeit*, Schwerin 2003.

Buske, Baier 1984

Buske Norbert, Baier Gerd, *Dorfkirchen in der Landeskirche Greifswald*, Berlin 1984.

Chmarzyński 1949

Chmarzyński Gwido, *Od romanizmu do schyłku baroku*, w: *Pomorze Zachodnie.* Praca zbiorowa pod red. J. Deresiewicza, Poznań 1949, s. 392–408.

Clasen 1952

Clasen Karl Heinz, *Hinrich Brunsberg und die Parler*, w: *Neue Beiträge zur Archäologie und Kunstgeschichte Schwabens. Julius Baum zum 70. Geburtstag am 9. April 1952 gewidmet*, Stuttgart 1952, s. 48–57.

***Conversations-Lexikon* 1846**

Conversations-Lexikon für bildende Kunst, Leipzig 1846.

Cortjaens 2008

Cortjaens Wolfgang, *Modelllandschaft Rhein-Maas? Topographische und kulturpolitische Ordnungskriterien in der preußischen Kunstgeschichte des Vormärz. Karl Schnaase, Franz Kugler und Franz Mertens und die Konstruktion nationaler und regionaler »Schulen«*, w: *Historism and Cultural Identity in the Rhine-Meuse Region. Tensions between regionalism and nationalism in the 19th Century.*

Historismus und kulturelle Identität im Raum Rhein-Maas, eds. Wolfgang Cortjaens, Jan De Maeyer, Tom Verschaffel, Leuven 2008, s. 95–111.

***Das Kloster Belbog* 1833/34**

Das Kloster Belbog bey Treptow an der Rega, „Baltische Studien", 2, 1833/34, H. 1, s. 3–78.

Dehio 1905/2011

Dehio Georg, *Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami w XIX stuleciu*, w: *Alois Riegl, Georg Dehio i kult zabytków*, przekład i wstęp Ryszard Kasperowicz, Warszawa 2006, s. 71–87.

Dehn-Rotfelser, Lotz 1870

Dehn-Rotfelser Heinrich von, Lotz Wilhelm, *Die Baudenkmäler im Regierungsbezirk Cassel mit Benutzung amtlicher Aufzeichnungen beschrieben und in topographisch-alphabetischer Reihenfolge zusammengestellt von...*, Cassel 1870.

***Denkmäler der Kunst* 1853**

Denkmäler der Kunst zur Übersicht ihres Entwickelungs-Ganges von den ersten künstlerischen Versuchen bis zu den Standpunkten der Gegenwart. Dritter Band. Denkmäler der modernen Kunst, Stuttgart 1853.

***Die Bau- und Kunstdenkmale* 1995**

Die Bau- und Kunstdenkmale in Mecklenburg-Vorpommern. Vorpommersche Küstenregion. Mit Stralsund, Greifswald, Rügen und Usedom, hrsg. vom Landesamt für Denkmalpflege Mecklenburg-Vorpommern, Berlin 1995.

***Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1881–1902**

Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. Hrsg. von der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde. Erster Theil: Der Regierungsbezirk Stralsund. Heft 1: Kreis Franzburg, Stettin 1881; Heft 2: Kreis Greifswald, Stettin 1885; Heft 3: Kreis Grimmen, Stettin 1888; Heft 4: Kreis Rügen, Stettin 1897; Heft 5: Stadtkreis Stralsund, Stettin 1902.

***Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1889–1911, 1934**

Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. Herausgegeben von der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. Dritter Theil: Der Regierungsbezirk Köslin. Bearbeitet von Ludwig Böttger. Band I. Heft I. Die Kreise Köslin und Colberg-Körlin, Stettin 1889; Heft II. Kreis Belgard und Nachträge zum Kreise Colberg-Körlin, Stettin 1890; Heft III. Kreis Schlawe, Stettin 1892; Band II. Heft IV. Kreis Stolp, Stettin 1894; Heft 2 (Der ganzen Reihe V. Heft). Die Kreise Bütow und Lauenburg, Stettin 1911 (autor Hugo Lemcke); Band III. Die Kreise Schivelbein, Dramburg, Neustettin, Bublitz und Rummelsburg. Im Auftrage des Provinzial-Verbandes bearbeitet von Julius Kohte, Stettin 1934.

***Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern* 1898–1919**

Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Pommern. Herausgegeben im Auftrage der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. Zweiter Theil. Der Regierungsbezirk Stettin. Band I. Heft 1: Kreis Demmin, Stettin 1898; Heft 2: Kreis Anklam, Stettin 1899; Heft 3: Kreis Ückermünde, Stettin 1900; Heft 4: Kreis Usedom–Wolin, Stettin 1900; Band II. Heft 5: Kreis Randow, Stettin 1901; Heft 6: Kreis Greifenhagen, Stettin 1902; Heft 7: Kreis Pyritz, Stettin 1906; Heft 8: Kreis Saatzig, Stettin 1908; Heft 9: Kreis Naugard, Stettin 1910; Heft 10: Kreis Regenwalde, Stettin 1912; Heft 11: Kreis Greifenberg, Stettin 1914; Heft 12: Kreis Kammin, Stettin 1919; Heft 14: Stettin I. Das Königliche Schloß, Stettin 1909. (zeszyt 13 nie ukazał się)

***Die evangelischen Geistlichen* 1903**

Die evangelischen Geistlichen Pommerns von der Reformation bis zur Gegenwart. Auf Grund des Steinbrück-Berg'schen Manuskriptes bearbeitet von Hans Moderow. I. Teil: Der Regierungsbezirk Stettin, Stettin 1903.

Dolf-Bonekämper 1985

Dolf-Bonekämper Gabriele, *Die Entdeckung des Mittelalters. Studien zur Geschichte der Denkmalerfassung und des Denkmalschutzes in Hessen, Kassel*, „Quellen und Forschungen zur hessischen Geschichte", 61, Marburg 1985.

Dziurla 1973

Dziurla Henryk, *Architektura świecka na Pomorzu Zachodnim w XVI i XVII w.*, w: *Sztuka Pomorza Zachodniego*, 1973, s. 225–246.

Eberlein 1934

Eberlein Kurt Karl, *Franz Kugler (1808–1858)*, w: *Pommersche Lebensbilder,* Stettin 1934, s. 123–140.

Eggers 1867

Eggers Friedrich, *Franz Theodor Kugler. Eine Lebensskizze*, w: *Franz Kugler's Handbuch der Geschichte der Malerei seit Konstantin dem Großen von Franz Kugler, nach der von Jacob Burckhardt*, 3. Aufl., neu bearb. und verm. von Franz von Blomberg. Bd. 1., Leipzig 1867, 1867, s. 2–34.

Eggers, Passarge 1965

Eggers Hans Jürgen, Passarge Karl, *140 Jahre wissenschaftliche Arbeit an der Ostsee. Zur Geschichte der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde*, „Baltische Studien", N.F., 51, 1965, s. 127–138.

***Encyklopedia Szczecina* 1999**

Encyklopedia Szczecina. Tom I: A–O, Szczecin 1999.

Essenwein 1855

Essenwein August Otto, *Norddeutschlands Backsteinbau im Mittelalter* (36 Tafeln mit Text), Karlsruhe 1855.

Essenwein 1867

Essenwein August Ottmar, *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale der Stadt Krakau*, Nürnberg 1867.

Eydoux 1952

Eydoux Henri-Paul, *l'Architecture des églises cisterciennes d'Allemagne*, Paris 1952.

***Festschrift* 1931**

Festschrift zur Dreihundertjahrfeier des Staatlichen und Gröningschen Gymnasiums Stargard i. Pom. am 12. März 1931. Schüler-Verzeichnisse von Prof. Dr. Carl Lütke. I. Teil: Die Abiturienten von 1789 bis jetzt, Stargard 1931.

Fiorillo 1798–1808

Fiorillo Johann Dominik, *Geschichte der zeichnenden Künste von ihrer Wiederauflebung bis auf die neuesten Zeiten*, Bd. 1–5, Göttingen 1798–1808 (seria: Geschichte der Künste und Wissenschaften seit der Wiederherstellung derselben bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts. Von einer Gesellschaft gelehrter Männer ausgearbeitet. Zweyte Abtheilung, Geschichte der Mahlerey. I).

Fiorillo 1817

Fiorillo Johann Dominik, *Geschichte der zeichnenden Künste in Deutschland und der vereinigten Niederlanden*, Bd. 2, Hannover 1817.

Fränkel 1900

Fränkel Ludwig Julius, *Ziemssen, Ludwig*, w: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 45, 1900, s. 198–201. Wersja online: https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Ziemssen,_Ludwig (dostęp: 26.10.2022).

***Franz Theodor Kugler* 2010**

Franz Theodor Kugler. Deutscher Kunsthistoriker und Berliner Dichter, hrsg. von Michel Espagne, Bénédicte Savoy, Céline Trautmann-Waller, Berlin 2010.

Fredrich 1918

Fredrich Carl, *Zu dem Lutherporträt von Nummer 11 (1917)*, „Monatsblätter", 32, 1918, H. 2, s. 71.

Fredrich 1918a

Fredrich Carl, *Die ehemalige Marienkirche in Stettin und ihr Besitz*, T. 1, „Baltische Studien" N.F., 21, 1918, s. 143–246.

Fredrich 1920

Fredrich Carl, *Die ehemalige Marienkirche in Stettin und ihr Besitz*, T. 1, „Baltische Studien" N.F., 23, 1920, s. 1–60.

Fredrich 1923

Fredrich Carl, *Die Kapellen und Altäre von St. Jakobi in Stettin*. Festschrift zum fünfzigjährigen Jubiläum des Herrn Geheimrat Prof. Dr. H. Lemcke als Vorsitzenden der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde

gewidmet von der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde, Stettin 1923.

Fredrich 1925a

Fredrich Carl, *David Gilly als Erbauer des Petristiftes in Stettin*, „Monatsblätter", 39, 1925, Nr. 4/5, s. 18.

Fredrich 1925b

Fredrich Carl, *Friedrich der Große und die Bautätigkeit in Stettin*, „Monatsblätter", 39, 1925, Nr. 1, s. 2–6, H. 2, s. 9–10.

Fredrich 1925c

Fredrich Carl, *Der Kupferstecher Johann Wilhelm Michaelis*, „Monatsblätter", 39, 1925, Nr. 6, s. 25.

Füssli 1806

Füssli Johann Rudolf, *Allgemeines Künstlerlexicon, oder: Kurze Nachricht von dem Leben und den Werken der Mahler, Bildhauer, Baumeister, Kupferstecher, Kunstgiesser, Stahlschneider, [et]c. [et]c. Nebst angehängten Verzeichnissen der Lehrmeister und Schüler; auch der Bildnisse, der in diesem Lexicon enthaltenen Künstler. Zweyter Theil, welcher die Forsetzung und Ergänzung des ersten enthält. Erster Abschnitt. A–C*, Zürich MDCCCLVI [1806].

Garberson 2011

Garberson Eric, *Art history in the university: Toelken – Hotho – Kugler*, „Journal of Art Historiography", 2011, Nr. 5 (December). Wersja online: https://arthistoriography.files.wordpress.com/2011/12/garberson-toelken-kugler1.pdf (dostęp: 3.03.2019).

***Geheimer Regierungsrath* 1885**

Geheimer Regierungsrath v. Dehn-Rotfelser †, „Centralblatt der Bauverwaltung", 5, 1885, Nr. 27 (04.07), s. 287–288.

Giesebrecht 1825

Giesebrecht Ludwig, *Die älteste Kirche in Stettin*, „Pommersche Provinzial-Blätter für Stadt und Land", 6, 1825, H. 3, s. 304–313.

***Grundriß zur deutschen* 1975**

Grundriß zur deutschen Verwaltungsgesichte 1815–1945. Reihe A: Preußen. Hrsg. von Walther Hubatsch. Band 3: Pommern bearbeitet von Dieter Stüttgen, Marburg/Lahn 1975.

Grzelak 1990

Grzelak Jerzy, *Urząd konserwatora zabytków prowincji Pomorze (Provinzialkonservator für Provinz Pommern) 1894–1945. Z dziejów ochrony zabytków na Pomorzu Zachodnim*, „Szczeciński Informator Archiwalny", nr 6 (wydanie specjalne), 1990, s. 48–77.

Grzybkowski 1973

Grzybkowski Andrzej, *Centralne kaplice gotyckie Pomorza Środkowego*, w: *Sztuka Pomorza Zachodniego* 1973, s. 91–138.

Grzybkowski 1997

Grzybkowski Andrzej, *Kaplice cmentarne w Darłowie, Koszalinie i Słupsku*, w: *Między formą a znaczeniem. Studia z ikonografii architektury i rzeźby gotyckiej*, Warszawa 1997, s. 91–119.

Gurlitt 1887–1889

Gurlitt Cornelius, *Geschichte des Barockstiles, des Rococo und des Klassicismus*. Abth. 1: *Geschichte des Barockstiles in Italien* (1887); Abth. 2, Theil 1: *Geschichte des Barockstiles, des Rococo und des Klassicismus in Belgien, Holland, Frankreich, England* (1888); Abth. 2, Theil 2: *Geschichte des Barockstiles und des Rococo in Deutschland* (1889): 3 tomy, Stuttgart 1887–1889.

Haselberg 1855

Haselberg Ernst von, *Ueber einige aus Holz geschnitzte Bilderwerke in Pommern*, „Deutsches Kunstblatt", 6, 1855, Nr. 7 (15. Februar), s. 55–57.

Haselberg 1881–1902

Haselberg Ernst von, *Die Baudenkmäler der Provinz Pommern*, I. Reg.-Bez. Stralsund, Kreis Franzburg (1881), Kreis Greifswald (1885), Kreis Grimmen (1888), Kreis Rügen (1897), Stadtkreis Stralsund (1902).

Heck 2005

Heck Kilian, *Die Bezüglichkeit der Kunst zum Leben. Franz Kugler und das erste akademische Lehrprogramm der Kunstgeschichte*, „Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft", 32, 2005, s. 7–15.

Hering 1832

Hering Hermann, *Das Trinkhorn Herzog Wartislav's V*, „Baltische Studien", 1, 1832, s. 372–379 i tab. (*Tafel*) II (na końcu tomu).

Hering 1835

Hering Hermann, *Wartislavs des 5. Trikhorn*, „Baltische Studien", 3, 1835/1836, H. 1, s. 243–244.

Hoßfeld 1902

Hoßfeld Oskar, *Die St. Jakobi-Kirche in Stettin und ihre Wiederherstellung*, „Die Denkmalpflege", 4, 1902, Nr. 2, s. 11–16.

***Hugo Lemcke* 2001**

Hugo Lemcke, Materiały z polsko-niemieckiego seminarium naukowego w Książnicy Pomorskiej 5 grudnia 2000, Szczecin 2001 (seria: *Monumenta Pomeranorum*, t. 1).

Jager 2004

Jager Markus, *Fritz Gottlob (1859–1920) und die Backsteingotik*, w: Jager Markus (Hrsg.), *Fritz Gottlob. Formenlehre der norddeutschen Backsteingotik. Ein Beitrag zur Neogotik um 1900*, Kiel 2004.

Jahn 1928

Jahn Walter, *Ernst v. Haselberg zum Gedächtnis*, „Pommersche Jahrbücher", 24, 1928, s. 3–12.

Jarzewicz 2019

Jarzewicz Jarosław, *Architektura średniowieczna Pomorza Zachodniego*, Poznań 2019.

***Jubiläum* 1887**

Jubiläum der St. Jakobikirche in Stettin, „Monatsblätter", 1, 1887, Nr. 11, s. 161–162.

Kalita-Skwirzyńska 1995

Kalita-Skwirzyńska Kazimiera, *Niezachowane kościoły Szczecina*, w: *Szczecin na przestrzeni wieków. Historia, kultura, sztuka. Materiały z sesji naukowej historyków i historyków sztuki 3.04.1993 r. i 24 i 24.04 1993 r. organizowanych z okazji 750 rocznicy lokacji Szczecina na prawie magdeburskim*, red. Edward Włodarczyk, Szczecin 1995, s. 135–142.

Karge 2010

Karge Henrik, *Franz Kugler und Karl Schnaase – zwei Projekte zur Etablierung der „Allgemeinen Kunstgeschichte"*, w: *Franz Theodor Kugler. Deutscher Kunsthistoriker und Berliner Dichter* 2010, s. 83–104.

Karge 2013

Karge Henrik, *Projecting the future in German art historiography of the nineteenth century: Franz Kugler, Karl Schnaase, and Gottfried Semper*, „Journal of Art Historiography", 2013, Nr. 9 (Dezember 2013), s. 1–26. Wersja online: https://arthistoriography.files.wordpress.com/2013/12/karge.pdf (dostęp: 6.12.2021).

Kasperowicz 2004

Kasperowicz Ryszard, *Zweite, ideale Schöpfung. Sztuka w myśleniu historycznym Jacoba Burckhardta*, Lublin 2004.

Kasperowicz 2006

Alois Riegl, Georg Dehio i kult zabytków, wstęp i przekład Ryszard Kasperowicz, Warszawa 2006.

Kasperowicz 2016

Kasperowicz Ryszard. *Wstęp*, w: *Jacob Burckhardt. Wykłady o sztuce. Wybór*, Warszawa 2016, s. 7–18.

Keller 1996

Keller Peter, *Alexander von Minutoli (1806–1886). Die Vorbildersammlung des Gewerbedezernenten*, w: *Glück, Leidenschaft und Verantwortung. Das Kunstgewerbemuseum und seine Sammler*, Berlin 1996, s. 16–19.

***Kirchengeräth* 1878**

Kirchengeräth zu Cammin, „Baltische Studien", 28, 1878, H. 5, s. 564.

Kirchner 1832

Kirchner August, *[Beschreibung der Grabsteine des Klosters Eldena]*, w: *Fünfter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. Bericht des Greifswalder Ausschusses*, „Baltische Studien", 1, 1832, s. 346–353.

Kirchner 1835/36

Kirchner August, *[Beschreibung der Grabsteine des Klosters Eldena]*, w: *Siebenter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde über das Jahr vom 15ten Juni 1831 bis dahin 1832. II. Bericht des Greifswalder Ausschusses über die beiden Jahre vom 15ten Juni 1830 bis dahin 1832*, „Baltische Studien", 3, 1835/36, H. 2, s. 147–154.

Kirchner 1844

Kirchner August, *[Beschreibung der Grabsteine der Marienkirche zu Greifswald]*, w: *Neunzehnter Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde für das Jahr 1843/4. Bericht des Greifswalder Ausschusses*, „Baltische Studien", 10, 1844, H. 1, s. 213–223.

Kirchner 1845

Kirchner August, *[Beschreibung der Grabsteine der Jakobikirche zu Greifswald]*, w: *Zwanzigster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. Bericht des Greifswalder Ausschusses*, „Baltische Studien", 11, 1845, H. 1, s. 134–140.

Kirchner 1846

Kirchner August, *[Beschreibung der Grabsteine der Nikolaikirche zu Greifswald]*, w: *Ein und zwanzigster Jahresbericht der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde. Bericht des Greifswalder Ausschusses*, „Baltische Studien", 12, 1846, H. 1, s. 192–198.

Kirchner 1853/54

Kirchner August, *Pommersche Inschriften aus der päbstlichen Zeit mitgetheilt und erläutert von dem Oberappellationsgerichtsfiscal und Procurator Dr. August Kirchner*, „Baltische Studien", 15, 1853/1854, H. 2, s. 152–165.

Kirchner 1868

Kirchner August, *[Beschreibung eines Grabsteines der Nikolaikirche in Stralsund]*, w: *Jahresbericht der Greifswalder Abtheilung der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde für das Jahr 1865*, „Baltische Studien", 22, 1868, H. 2, s. 65–66.

Klause 1999

Klause Gabriela, *Roger Sławski 1871–1963. Architekt*, Poznań 1999.

Klawonn 1877

Klawonn Ernst Karl Ferdinand, *Kirchen–Glocken*, „Baltische Studien", 27, 1877, s. 239–244.

Kletzl 1939

Kletzl Otto, *Plan-Fragmente aus der deutschen Dombauhütte von Prag in Stuttgart und Ulm*, Stuttgart 1939.

Knonau 1878

Knonau Gerold Meyer von, *Füßli, Johann Rudolf der Jüngere*, *Allgemeine Deutsche Biographie*, 8, 1878, s. 260. Wersja online: https://de.wikisource.org/wiki/ADB:Füßli,_Johann_Rudolf_der_Jüngere (dostęp: 26.10.2022).

Knuth 2010

Knuth Torsten, *Passion und Mission der Stralsunder Stadtbaumeisters Ernst von Haselberg (1827–1905). Universalität als Ideal des Königlich Preußischen Baumeisters im Kontext kontemporärer Architektur- und Stadtentwicklung*. Teil I: Textband; Teil II: Anlagenband. Inauguraldissertation zur Erlangung des akademischen Grades eines Doktors der Philosophie der Philosophischen Fakultät der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, Greifswald 2010.

Kohte 1899

Kohte Julius, *Hugo Lemcke, Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, „Die Denkmalpflege", 1, 1899, Nr. 4 (15. März), s. 36.

Kohte 1926

Kohte Julius, *Hugo Lemcke zum Gedächtniss*, „Denkmalpflege und Heimatschutz", 1926, H. 3, s. 27.

Kohte 1937

Kohte Julius, *Hans Lutsch, eine Würdigung seines Lebenswerkes*, „Monatsblätter", 51, 1937, Nr. 5, s. 69–75.

Kornerup 1883

Kornerup Jakob, *Die Verbindung des Klosters Esrom mit dem wendischen Ländern und deren architektonische Spuren*, „Baltische Studien", 33, 1883, s. 65–103.

Koschnick 1985

Koschnick Leonore, *Franz Kugler (1808–1858) als Kunstkritiker und Kulturpolitiker*, Berlin 1985.

Kosegarten 1854

Kosegarten Johann Gottfried Ludwig, *Die Hausmarken auf Mönkgut*, „Baltische Stududien", 15, 1853/1854, H. 2, s. 166–173.

Królikiewicz 1993

Królikiewicz Grażyna, *Terytorium ruin. Ruina jako obraz i temat romantyczny*, Kraków 1993.

Kroman 1992

Kroman Krystyna, *Dzieje architektury zamku od schyłku średniowiecza po czasy współczesne*, w: *Zamek książęcy w Szczecinie*, Szczecin 1992, s. 81–111.

Krzymuska-Fafius 1962

Krzymuska-Fafius Zofia, *Plastyka gotycka na Pomorzu Zachodnim. Katalog zbiorów*, Szczecin 1962.

Krzymuska-Fafius 1991

Krzymuska-Fafius Zofia, *Średniowieczna rzeźba Szczecina*, w: *Sztuka średniowieczna na Pomorzu. II Seminarium Naukowe Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Szczecin, październik 1989*, red. M. Glińska, J. Kochanowska, K. Kroman, Szczecin 1991, s. 64–84.

Kücken 1878

Kücken Ludwig, *Die Grabsteine im Dom zu Cammin*, „Baltische Studien", 28, 1878, H. 1, s. 63–84.

Kugler 1831

Kugler Franz Theodor, *De Werinhero, saeculi XII. monacho Tegernseensis, et de picturis minutis quibus carmen suum theotiscum de vita B. V. Mariae ornavit*, Berlin 1831.

Kugler 1833

Kugler Franz Theodor, *Über die älteren Kirchen Stettin's*, „Baltische Stududien", 2, 1833/34, H. 1, s. 107–113.

Kugler 1835

Kugler Franz Theodor, *Über die Polichromie der griechischen Architektur und Sculptur und ihre Grenzen*, Berlin 1835.

Kugler 1837

Kugler Franz Theodor, *Handbuch der Geschichte der Malerei in Italien seit Constantin dem Grossen*, Berlin 1837.

Kugler 1840

Kugler Franz Theodor, *Pommersche Kunstgeschichte. Nach der erhaltenen Monumenten dargestellt,* „Baltische Studien", 8, 1840, H. 1, s. I–XXI, 1–266.

Kugler 1842

Kugler Franz Theodor, *Handbuch der Kunstgeschichte*, Stuttgart 1842.

Kugler 1853

Kugler Franz Theodor, *Pommersche Kunstgeschichte*, w: *Kleine Schriften und Studien zur Kunstgeschichte. Mit Illustrationen und andern artistischen Beilagen*. Erster Theil, Stuttgart 1853, s. 652–835.

Kunst 2004

Kunst Hans-Joachim, *Gotikrezeption bei Caspar David Friedrich und Karl Friedrich Schinkel*, w: *Schinkel und seine Schüler. Auf den Spuren grosser Architekten in Mecklenburg und Pommern*, hrsg. von Melanie Ehler, Matthias Müller unter Mitarbeit von Sabine Bock und Michael Lissok, Schwerin 2004, s. 25–34.

Labuda 1993

Labuda Adam Stanisław, *Kolonizacja wschodnia i sztuka gotycka. Pojęcia i rzeczywistość*, „Artium Questiones", nr 6, 1993, s. 47–48.

Lemcke 1875

Lemcke Hugo, *Was soll aus unseren Festungstoren werden?*, „Neue Stettiner Zeitung", 1875, Nr. 167: 11.04. Przedruk: Altenburg 1935, s. 65–67.

Lemcke 1886

Lemcke Hugo, *Zur Baugeschichte des Stettiner Schlosses* (wycinki z prasy szczecińskiej z 1886 r., oprawione w zbiorach Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie bez podania źródła).

Lemcke 1887

Lemcke Hugo, *Die 700jährige Jubel-Feier der St. Jakobi-Kirche in Stettin. Fest-Vortrag gehalten von Gymnasialdirektor Professor Lemcke am 12. November 1887*, Stettin 1887.

Lemcke 1888

Lemcke Hugo, *Zur Glockenkunde*, „Monatsblätter", 2, 1888, Nr. 1, s. 1–8; Nr. 2, s. 17–21; Nr. 3, s. 33–41; Nr. 4, s. 49–57; Nr. 5, s. 65–76; Nr. 6, s. 81–87.

Lemcke 1889

Lemcke Hugo, *Ueber mittelalterliches Kirchengeräth Stettins*, „Monatsblätter", 3, 1889, Nr. 2, s. 28–30.

Lemcke 1895

Lemcke Hugo, *Die Organisation der Denkmalpflege in Pommern*, „Baltische Studien", 45, 1895, s. 621–634

Lemcke 1898–1914 (por. *Die Bau- und...*)

Lemcke Hugo red., *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*. Herausgegeben im Auftrage der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde von H. Lemcke.

Heft 1: Kreis Demmin, Stettin 1898; Heft 2: Kreis Anklam, Stettin 1899; Heft 3: Kreis Ückermünde, Stettin 1900; Heft 4: Kreis Usedom-Wolin, Stettin 1900; Heft 5: Kreis Randow, Stettin 1901; Heft 6: Kreis Greifenhagen, Stettin 1902; Heft 7: Kreis Pyritz, Stettin 1906; Heft 8: Kreis Saatzig, Stettin 1908; Heft 9: Kreis Naugard, Stettin 1910; Heft 10: Kreis Regenwalde, Stettin 1912; Heft 11: Kreis Greifenberg, Stettin 1914; Heft 12 i 13: nie ukazały się; Heft 14: Stettin I. Das Königliche Schloß, Stettin 1909.

Lemcke 1898

Lemcke Hugo, *Kirchliche Holzbauten in Pommern*, „Monatsblätter", 12, 1898, Nr. 2, s. 29–30.

Lemcke 1900

Lemcke Hugo, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirkes Stettin. Band I. Herausgegeben im Auftrage der Gesellschaft für pommersche Geschichte und Altertumskunde von Hugo Lemcke, Provinzialkonservator von Pommern* (1898–1914). Heft IV: Der Kreis Usedom-Wollin, Stettin 1900.

Lemcke 1900

Lemcke Hugo, *Abbruch der St. Johanniskirche in Stettin*, „Die Denkmalpflege", 2, 1900, Nr. 12, s. 89–91.

Lemcke 1901

Lemcke Hugo, *Baugeschichtliches über die Kirchen Stettins*, „Monatsblätter", 15, 1901, Nr. 4, s. 55–57.

Lemcke 1902

Lemcke Hugo, *Die Wiederherstellung der St. Jakobikirche in Stettin*, „Baltische Studien" N.F., 6, 1902, s. XVII–XXVII.

Lemcke 1905

Lemcke Hugo, *E[rnst] v[on] Haselberg †*, „Die Denkmalpflege", 7, 1905, Nr. 13, s. 107–108.

Lemcke 1909

Lemcke Hugo, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Stettin*, Heft XIV, Abteilung I: Das Königliche Schloß in Stettin, Stettin 1909.

Lemcke 1910

Lemcke Hugo, *Die Münzsammlung Herzog Philipps II.*, „Monatsblätter", 24, 1910, Nr. 10, s. 152–158.

Lemcke 1911

Lemcke Hugo, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Regierungsbezirks Köslin*, Heft V: Die Kreise Bütow und Lauenburg, Stettin 1911.

Lemcke 1912a

Lemcke Hugo, *Friedrich Wilhelm I. und die Kunst*, „Monatsblätter", 26, 1912, Nr. 6/7, s. 91–92.

Lemcke 1912b

Lemcke Hugo, *Die Kirche St. Peter und Paul in Stettin*, „Monatsblätter", 26, 1912, Nr. 12, s. 181–182.

Lemcke 1913

Lemcke Hugo, *Der Kamminer Dom und seine Kunstschätze*, „Monatsblätter", 27, 1913, Nr. 11, s. 167–168.

Lemcke 1922

Lemcke Hugo, [nekrolog] *Adolf Stubenrauch †*, „Monatsblätter der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde", 36, 1922, Nr. 5/6, s. 18.

Lezius 1908

Lezius Heirich, *Das Recht der Denkmalpflege in Preußen*, Berlin 1908.

Lisch 1841

Lisch Georg Christian Friedrich, *Die Kirche zu Verchen bei Demmin*, „Baltische Studien", 7, 1840/1841, H. 2, s. 101–104.

Lissok 1997

Lissok Michel, *Zur Geschichte der Denkmalinventarisation in Pommern*, w: *Erfassen – Dokumentieren – Bewahren. Zur Denkmalinventarisation in Mecklenburg und Vorpommern (Begleitheft zur Ausstellung)*. 1. Arbeitsheft in der Reihe „Denkmalschutz und Denkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern", Schwerin 1997, s. 8–17.

Lissok 2001

Lissok Michael, *Działalność Konserwatora Prowincji Pomorza Hugo Lemckego jako konserwatora i inwentaryzatora zabytków architektury i sztuki na Pomorzu w latach 1894–1924*, w: *Hugo Lemcke* 2001, s. 29–44.

Lissok 2009

Lissok Michael, *100 Jahre Kunstgeschichte in Greifswald. Ein Überblick*, w: *Die Welt im Großen und im Kleinen. Kunst und Wissenschaft im Umkreis von Alexander von Humboldt und August Ludwig Most*, red. Gerd-Helge Vogel, Berlin 2009, s. 47–67.

Löffler 1879

Löffler Julius Bentley, *Die Klosterkirche zu Bergen auf Rügen*. Uebersetzt von G. von Rosen, Regierungsrath a. D., „Baltische Studien", 29, 1879, H. 1, s. 77–114 + 5 tabl. Pierwodruk: „Jahrbuch für nordische Alterthumskunde und Geschichte", Kopenhagen 1874.

Löffler 1881

Löffler Julius Bentley, *Die Kirchen zu Altenkirchen und Schaprode auf Rügen*. Uebersetzt von G. von Rosen, Regierungsrath a. D., „Baltische Studien", 31, 1881, H. 1, s. 211–230.

Löhneysen 1982

Löhneysen Wolfgang Freiherr von, *Kugler, Franz*, w: *Neue Deutsche Biographie*, 13, 1982, s. 245–247. Wersja online: https://www.deutsche-biographie.de/sfz46862.html#ndbcontent (dostęp: 5.11.2020).

Lübke 1853

Lübke Wilhelm, *Die mittelalterliche Kunst in Westfalen. Nach den vorhandenen Denkmälern dargestellt von... Nebst einem Atlas lithographirter Tafeln*, Leipzig 1853.

Lübke 1868

Lübke Wilhelm, *Geschichte der Renaissance Frankreichs*, Stuttgart 1868.

Lübke 1873

Lübke Wilhelm, *Geschichte der deutschen Renaissance*, Bd. I–II, Stuttgart 1873.

Niedzielska 1993

Niedzielska Magdalena, *Niemieckie towarzystwa naukowe w Prusach Zachodnich w latach 1815–1920*, Toruń 1993.

Lutsch 1888

Lutsch Hans, *Wanderungen durch Ost-Deutschland zur Erforschung volksthümlicher Bauweise*, Berlin 1888.

Lutsch 1890

Lutsch Hans, *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns von der Peene bis zur Rega, im Auftrage der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde zu Stettin in Wort und Bild geschildert von... Mit XV Kupfertafeln und 107 Holzschnitten. Erweiterter Sonderdruck aus den Jahrgängen XXXIII–XXXX [1883–1890] der „Zeitschrift für Bauwesen"*, Berlin 1890.

Lutsch 1896

Lutsch Hans, *Techniker und Philologen. Ein Beitrag zur Geschichte der Verzeichnung der Kunstdenkmäler*, „Zentralblatt der Bauverwaltung", 1896, Nr. 21, s. 225–227; Nr. 22, s. 242–243; Nr. 23, s. 257; Nr. 31A, s. 347–348; Nr. 37, s. 416 (także jako Sonderdruck, Berlin 1896).

Lutsch 1898

Lutsch Hans, [recenzja] *Mittelalterliche Backstein-Bauwerke des preussischen Staates*, „Zentralblatt der Bauverwaltung", 18, 1898, Nr. 46, s. 562–563.

Lutsch 1912

Lutsch Hans, *Merkbuch zur Erhaltung von Baudenkmäler, zunächst in Norddeutschland*, Berlin 1912.

Łopuch 2002

Łopuch Wojciech, *Sztuka na Pomorzu*, Szczecin 2002.

Magirius 1989

Magirius Heinrich, *Geschichte der Denkmalpflege. Sachsen. Von den Anfängen bis zum Neubeginn 1945*, Berlin 1989.

Majewski 2005

Majewski Marcin, *Ludwisarstwo stargardzkie XV–XVII wieku*, Stargard 2005.

Małachowicz 2007

Małachowicz Edmund, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym*, Wrocław 2007.

Medem 1834

Medem Friedrich Ludwik von, *Philipp Hainhofers Reise-Tagebuch, enthaltend Schilderungen aus Franken, Sachsen, der Mark Brandenburg und Pommern im Jahre 1617*, „Baltische Studien", 2, 1834, H. 2.

Meyer 1885

Meyer Carl Friedrich, *Die Lubinsche Karte*, „Jahresbericht des Vereins für Erdkunde zu Stettin 1883–1885", Stettin 1885, s. 13–19.

Mueller 1864

Mueller Julius, *Beiträge zur Geschichte der Kunst und ihrer Denkmäler in Pommern*. I. *Die herzoglich Pommersche Bildnißgalerie*; II. *Ueber ein altes Gemälde aus der Schloßkirche zu Stettin*; III. *Ein Wort über die ehemalige Kanzel der Stettiner Schloßkirche*; IV. *Zur Baugeschichte der Ottenkirche in Stettin*, „Baltische Studien", 20, 1864/1865, H. 1, s. 108–148 (I. s. 108–126; II. s. 127–133; III. s. 134–137; IV. s. 138–148).

Mueller 1878

Mueller Julius, *Neue Beiträge zur Geschichte der Kunst und ihrer Denkmäler in Pommern*. I. *Der Croy-Teppich*; II. *Die um 1560 im Schlosse zu Wolgast befindlich gewesenen Kunstgegenstände*; III. *Die um 1617 im Besitz des Stettinischen Fürstenhauses befindlich gewesenen Kunstgegenstände und Merkwürdigkeiten*; „Baltische Studien", 28, 1878, H. 1, s. 1–62 (I. s. 1–28; II. s. 29–38; III. s. 39–62); IV. *Kunstgegenstände und andere Werthsachen im Besitze Bogislav's XIV.*; V. *Herzog Ernst Bogislav von Croy als letzter Inhaber des gesamten ehemals herzoglich*

pommerschen beweglichen Erbguts, „Baltische Studien", 28, 1878, H. 2, s. 149–182 (IV. s. 149–155; V. s. 156–182); VI. *Die herzogliche Gemäldesammlung von Bildnissen berühmter Männer*, „Baltische Studien", 28, 1878, H. 3, s. 245–275; H. 5, s. 542–544; VII. *Das Album des Herzogs Philipp II*; VIII. *Die große gemalte Genealogie des pommerschen Fürstenhauses im K. Hausarchiv zu Berlin*, „Baltische Studien", 28, 1878, H. 5, s. 536–542.

Mueller 1886

Mueller Julius, *Weitere Beiträge zur Geschichte der Kunst und ihrer Denkmäler in Pommern*. I. *Die pommerschen Fürstenbilder auf der großen Ahnentafel im königlichen Schlosse zu Dresden*; II. *Von pommerschen Hofmalern*, „Baltische Studien", 36, 1886, H. 1, s. 69–80 (I. s. 69–75; II. s. 75–80).

Ober 2004a

Ober Marek, *Pomorze Przednie – Pomorze Tylne – Nowa Marchia. Problem różnic w fizjonomii krajobrazu kulturowego*, w: *Terra Transoderana* 2004, s. 41–52.

Ober 2004b

Ober Marek, *O blendzie typu stargardzkiego*, w: *Terra Transoderana* 2004, s. 89–99.

Ochendowska-Grzelak 1995

Ochendowska-Grzelak Barbara, *Ochrona zabytków Szczecina do 1945 r. na przykładzie kościołów św. Jakuba i św. Jana*, w: *Szczecin na przestrzeni wieków. Historia, kultura, sztuka. Materiały z sesji naukowej historyków i historyków sztuki 3.04. 1993 r. i 24 i 24.04 1993 r. organizowanych z okazji 750 rocznicy lokacji Szczecina na prawie magdeburskim*, red. Edward Włodarczyk, Szczecin 1995, s. 170–178.

Ochendowska-Grzelak 1998

Ochendowska-Grzelak Barbara, *Ochrona zabytków na Pomorzu Zachodnim w latach 1815–1945*, maszynopis rozprawy doktorskiej, Szczecin 1998.

Ochendowska-Grzelak 1999

Ochendowska-Grzelak Barbara, *Rola władz miejskich w ochronie zabytków Szczecina do 1945 r. Kultura i sztuka Szczecina w latach 1800–1945*. Materiały Seminarium Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki 16–17 października 1998, red. M. Glińska, K. Kroman, B. Kozińska, R. Makała, Szczecin 1999, s. 107–118.

Ochendowska-Grzelak 2001

Ochendowska-Grzelak Barbara, *Hugo Lemcke jako konserwator zabytków,* w: *Hugo Lemcke* 2001, s. 149–166.

Ochendowska-Grzelak 2001a

Ochendowska-Grzelak Barbara, *Restauracja kościoła Mariackiego w Stargardzie (1902–1911) na tle europejskiej teorii konserwatorskiej końca XIX i początków XX w.*, „Stargardia", 1, 2001, s. 165–181.

Ochendowska-Grzelak 2011

Ochendowska-Grzelak Barbara, *Miejsce „Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns" Hansa Lutscha w refleksji niemieckiej XIX-wiecznej historii sztuki nad średniowieczną architekturą ceglaną*, „Stargardia", 6, 2011, s. 345–360.

Ochendowska-Grzelak 2013

Ochendowska-Grzelak Barbara, *Hans Lutsch (1854–1922). Architekt – konserwator zabytków – badacz architektury*, Szczecin 2013.

Pitzschky 1882

Pitzschky Eduard August, *Die Sammlung russischer Denkmünzen in Stettin*, „Baltische Studien", 32, 1882, s. 338–366.

Płoszczyńska 2007

Płoszczyńska Małgorzata Elżbieta, *Franz Theodor Kugler (1808–1858). Historyk sztuki*. „Kronika Szczecina", 26, 2007, s. 171–179.

Polanowska 1995

Polanowska Jolanta, *Historiografia sztuki polskiej w latach 1832–1863*, Warszawa 1995.

***Pommersche Lebensbilder* 1934**

Pommersche Lebensbilder. Band 1: Pommern des 19. und 20. Jahrhunderts. Im Auftrage der Landesgeschichtlichen Forschungsstelle (Historische Kommission) für Pommern herausgegeben von Adolf Hofmeister, Erich Randt, Martin Wehrmann, Stettin 1934.

Programme und Stundenpläne

Programme und Stundenpläne der Königlichen Bau-Akademie zu Berlin für das Jahr 1876/77 bis das Jahr 1878/79.

Prümers 1879

Prümers Rodgero, *Camminer Kirchenglocken*, „Baltische Studien", 29, 1879, H. 2/3, s. 299–303.

Puttrich 1836–1843

Puttrich Ludwig, *Denkmale der Baukunst des Mittelalters in Sachsen. 1. Abtheilung. Das Königreich Sachsen, das Großherzogthum und die Herzogthümer Ernestinischer Linie, nebst Anhalt, Schwarzburg, Reuss*, Leipzig 1836–1843.

Pyl 1863

Pyl Theodor, *Das Rubenowbild der Nikolaikirche zu Greifswald, Rubenows Denkstein in der Marienkirche, das Album, die Annalen und Scepter der Universität, die Handschriften und Urkunden der Bibliothek der Nikolaikirche zu Greifswald aus Rubenows Zeit beschrieben von...*, Greifswald 1863.

Pyl 1868a

Pyl Theodor, *Bericht über Forschungen im Gebiet der Architectur und Tectonik*, w: *34. Jahresbericht der Greifswalder Abtheilung der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde für das Jahr 1865*, „Baltische Studien" 1868, 22, s. 34–38.

Pyl 1868b

Wandgemälde in der Marienkirche zu Greifswald, w: *34 Jahresbericht der Greifswalder Abtheilung der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde für das Jahr 1865*, „Baltische Studien" 1868, 22, s. 43–44

Pyl 1868c

Pyl Theodor, *Sammlungen im Gebiet der Skulptur und Malerei,* w: *34 Jahresbericht der Greifswalder Abtheilung der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde für das Jahr 1865*, „Baltische Studien" 1868, 22, s. 45–52.

Pyl 1869a

Pyl Theodor, *Wandgemälde in der Marienkirche*, w: *35 Jahresbericht der Greifswalder Abtheilung der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde für das Jahr 1865*, „Baltische Studien" 1869, 23, s. 39–41.

Pyl 1869b

Pyl Theodor, *Die Greifswalder Sammlungen vaterländischer Alterthümer und die Kunstwerke des Mittelalters u[nd] der Renaissance im Besitz der Universität, der Kirchen u[nd] Behörden und der Greifswalder Abtheilung der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde*. Geordnet und beschrieben von Dr. Theodor Pyl, Greifswald 1869.

Pyl 1880/83

Pyl Theodor, *Geschichte des Cistertienserklosters Eldena im Zusammenhange mit der Stadt und Universität Greifswald. Erster Theil. Innere Einrichtung des Convents, Beschreibung der Gebäude und Grabsteine, Uebersicht des Grundbesitzes und äußere Geschichte des Klosters, mit 6 Abbildungen der Ruine und der Grabsteine*, Greifswald 1880–1881; *Zweiter Theil. Uebersicht der Quellen und Hülfsmittel, Chronologische Reihenfolge der Aebte und Prioren, Regesten zur Geschichte des Klosters, sowie Orts- und Personen-Register*, Greifswald 1882; *Nachtrag zur Geschichte des Cist[ertienser] Klosters Eldena und der Stadt Greifswald (...)*, Greifswald 1883.

Pyl 1883

Pyl Theodor, *Nachtrag zur Geschichte des Cist[ertienser] Klosters Eldena und der Stadt Greifswald und 41.–44. Jahresbericht der Rügisch-Pommerschen Abtheilung der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Alterthumskunde 1879–82*, Greifswald 1883.

Pyl 1885

Pyl Theodor, *Geschichte der Greifswalder Kirchen und Klöster, sowie ihrer Denkmäler, nebst einer Einleitung vom Ursprunge der Stadt Greifswald. Erster Theil: Vom Ursprung der Stadt Greifswald, Geschichte der Nikolai-, Marien- und Jakobi-Kirche, und ihrer Denkmäler, nam[entlich] der Epitaphien und Grabsteine, mit Grundrißen und 18 Taf. Abbildungen*, Greifswald 1885.

Pyl 1887

Pyl Theodor, *Geschichte der Greifswalder Kirchen und Klöster, sowie ihrer Denkmäler, nebst einer Einleitung vom Ursprunge der Stadt Greifswald. Dritter Theil: Geschichte der Franziskaner- und Dominikaner-Klosters, des Heiligen Geist- und Georg-Hospitals, der Gertrudenkirche und der Greifswalder Convente, nebst Personen-, Orts- und Sachregister*, Greifswald 1887

Quast 1850/52

Quast Ferdinand von, *Der Taufstein zu Treptow an der Tollense*, „Baltische Studien", 14, 1850/52, H. 1, s. 96–102.

Quast 1852–1864

Quast Ferdinand von, *Die Denkmale der Baukunst in Preussen, nach Provinzen geordnet. Denkmale der Baukunst im Ermeland*, H. 1–4, Berlin 1852–1864.

Qulitzsch, Clare 1997

Qulitzsch Uwe, Clare Daniela, *Verzeichniss der ausgestellten Werke*, w: *Den Freunden der Natur und Kunst. Das Gartenkunst des Fürsten Franz von Anhalt Dessau im Zeitalter der Aufklärung*, Wörlitz 1997, s. 73–149.

Rave 1953

Rave Paul Ortvin, *Anfänge und Wege der deutschen Inventarisation*, „Deutsche Kunst und Denkmalpflege", 1953, s. 73–88.

Radacki 2007/2008

Radacki Zbigniew, *Poszukiwanie kryteriów działalności twórczej Henryka Brunsberga ze Szczecina*, „Materiały Zachodniopomorskie", Nowa Seria, t. 4/5, 2007/2008, z. 2: Historia sztuki, s. 5–57.

Restorff 1827

Restorff Friedrich von, *Topographische Beschreibung der Provinz Pommern mit einer statistischen Uebersicht*, Berlin und Stettin 1827.

Riegl 1903

Riegl Alois, *Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung*, Wien und Leipzig 1903.

Rodzińska-Chorąży 2009

Rodzińska-Chorąży Teresa, *Zespoły rezydencjonalne i kościoły centralne na ziemiach polskich do połowy XII wieku*, Kraków 2009.

Rosen 1856/57

Rosen Karl von, *Der neu restaurierte, geschnitzte Hochaltar der St. Nicolai Kirche in Stralsund*, „Baltische Studien", 16, 1856/57, H. 2, s. 130–143.

Rosen 1858/59

Rosen Karl von, *Das Altarwerk der Kirche von Ummanz*, „Baltische Studien", 17, 1858/59, H. 2, s. 130–143.

Rosen 1858/59

Rosen Karl von, *Die Glasgemälde der St. Marienkirche zu Stralsund*, „Baltische Studien", 17, 1858/59, H. 1, s. 173–191.

Rosen 1864

Rosen Karl von, *Das Grabmal Heinrich [sic!] Barnims VI. von Pommern in der Wallfahrtskirche zu Kentz*, „Baltische Studien", 20, 1864/65, H. 1, s. 84–148.

Rosen 1865/66

Rosen Karl von, *Der Fensterschmuck der Wallfahrtskirche zu Kentz. Eingeleitet durch eine Darstellung des Wesens Pommerscher Kunst überhaupt, Vermuthungen über den Ursprung und Erwähnung sonstiger Reste der Glasmalerei in südwestbaltischen Landen*, „Baltische Studien", 21, 1866, H. 1, s. 1–28 (osobna paginacja po s. 226). Pierwodruk: *Der Fensterschmuck der Wallfahrtskirche zu Kentz in Neu-Vorpommern. Eine Festschrift zur Jubelfeier fünfzigjähriger Vereinigung Neu-Vorpommerns und Rügens mit dem Preußischen Staate*, Stralsund 1865.

Rosen 1867

Rosen Karl von, *Die St. Marienkirche in Barth, ihre Erneuerung, ihre Alterthümer und ihre heiligen Gefässe. Kunstgeschichtliche Studien*, Stralsund 1867. Pierwodruk: „Pommersches Jahrbuch für Geschichts- und Alterthumsforschung sowie für Statistik und wissenschaftliche Besprechung der socialen Fragen", 1, 1867, s. 114–176.

Rosen 1872

Rosen Karl von, *Dänemarks Einfluß auf die frühste christliche Architektur des Fürstenthums Rügen – der Insel und des Festlandes*, Stralsund und Greifswald 1872 (seria: Beiträge zur Rügisch-Pommerschen Kunstgeschichte, Heft 1).

Rößler 2010

Rößler Johannes, *Franz Kugler als Architekturhistoriker*, w: *Franz Theodor Kugler. Deutscher Kunsthistoriker und Berliner Dichter* 2010, s. 123–141.

Säume 1926

Säume Max, *Hinrich Brunsberg, ein spätgotischer Baumeister*, „Baltische Studien", N.F., 28, 1926, s. 213–326.

Schmid 1906

Schmid Bernhard, *Das deutsche Bauernhaus,* Dresden 1906.

Schmidt 1999/2007

Schmidt Roderich, *Landesgeschichte im Ostseeraum. 175 Jahre Gesellschaft für pommersche Geschichte, Altertumskunde und Kunst. Festvortrag beim Festakt am 25. September 1999 im Rathaus zu Stralsund*, w: tenże, *Das historische Pommern. Personen – Orte – Ereignisse*, Köln–Weimar–Wien 2007, s. 712–738.

Schmitt 1930

Schmitt Otto, *Die Inventarisation der Pommerschen Kunstdenkmäler*, „Blätter für Kirchengeschichte Pommerns hrsg. von Professor D. Dr Beyer und Privatdozent D. Laag im Auftrag der Landesgruppe Pommern der Luthergeselschaft", Heft 6, München 1930, s. 24–29.

Schnaase 1843–1864

Schnaase Karl, *Geschichte der bildenden Künste*, Bd. 1–7, Düsseldorf 1843–1864.

Shaerman 1970

Shaerman John, *Manieryzm*, tłum. Maria Skibniewska, Warszawa 1970.

Skibiński 1995

Skibiński Szczęsny, *Pomorze Zachodnie i Nowa Marchia*, w: *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko i M. Arszyński, t. 1, Warszawa 1995.

Skibiński 2002

Skibiński Szczęsny, *Katedra w Kamieniu Pomorskim*, Poznań 2002.

Steffens 1938

Steffens Wilhelm, *Die Geschichte der „Pommerschen Provinzialblätter" und die Entstehung der „Baltischen Studien"*, „Baltischen Studien" N.F., 40, 1938, s. 233–259.

Stępiński 1994

Stępiński, Włodzimierz. *Szczecin w latach 1806–1870 na drodze do kapitalizmu*, w: *Dzieje Szczecina*. Tom III: *Dzieje Szczecina 1806–1945,* red. Bogdan Wachowiak, Szczecin 1994, s. 9–278.

Stiehl 1898

Stiehl Otto, *Der Backsteinbau romanischer Zeit besonders in Oberitalien und Norddeutschland. Eine technisch-kritische Untersuchung*, Leipzig 1898.

Stiehl 1923

Stiehl Otto, *Der Backsteinbauten in Norddeutschland und Dänemark*, Stuttgart 1923.

Struck 1928a

Struck Joachim Lorenz, *Ernst von Haselberg. Stadtbaumeister in Stralsund: 1827, 30. Oktober, 1927*, Stralsund 1928.

Struck 1928b

Struck Joachim Lorenz, *Ernst von Haselberg. Zum 100. Geburtstag am 30. Oktober 1927*, „Monatsblätter der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde", 42, 1928, Nr. 1, s. 2–7.

***Sztuka Pomorza Zachodniego* 1973**

Sztuka Pomorza Zachodniego, red. Zygmunt Świechowski, Warszawa 1973.

Szukała 2000

Szukała Maciej, *Powstanie i działalność Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza w Szczecinie w latach 1824–1918. Z dziejów pomorskiej nauki i kultury XIX i początku XX w.*, Szczecin 2000.

Świechowski 1973

Świechowski Zygmunt, *Kościół cysterski w Kołbaczu*, w: *Sztuka Pomorza Zachodniego* 1973, s. 21–44.

Tauber 2010

Tauber Christine, *„Das Ganze der Kunstgeschichte". Franz Kuglers universalhistorische Handbücher*, w: *Die Vergangenheit der Weltgeschichte. Universalhistorisches Denken in Berlin 1800–1933*, red. Wolfgang Hardtwig, Philipp Müller, Göttingen 2010, s. 90–121.

Teoretycy, artyści i krytycy o sztuce 1700–1870. Wybór, przedmowa i komentarze Elżbieta Grabska i Maria Poprzęcka, wydanie drugie uzupełnione, Warszawa 1989 (seria: Historia doktryn artystycznych. Wybór tekstów, t. IV).

***Terra Transoderana* 2004**

Terra Transoderana. Sztuka Pomorza Zachodniego i dawnej Nowej Marchii w średniowieczu. Materiały z seminarium naukowego poświęconego jubileuszowi 50-lecia pracy w muzealnictwie szczecińskim Zofii Krzymuskiej-Fafius, 7–8 czerwca 2002, wyd. Maria Glińska, Krystyna Kroman, Rafał Makała, Szczecin 2004.

Trempler 2010

Trempler Jörg, *Kunst und Wissenschaft. Franz Kuglers Promotion und Habilitation oder die Zeichnung als Prüfungsgegenstand*, w: *In der Mitte Berlins. 200 Jahre Kunstgeschichte an der Humboldt-Universität*, red. Horst Brederkamp, Adam S. Labuda, Berlin 2010, s. 55–65. Wersja online: https://edoc.hu-berlin.de/bitstream/handle/18452/23386/trempler_kunst.pdf?sequence=1 (dostęp: 15.11.2020).

Turek-Kwiatkowska 1995

Turek-Kwiatkowska Lucyna, *Działalność społeczna i gospodarcza zakonu cystersów – wkład do kultury europejskiej*, w: *Dziedzictwo kulturowe cystersów na Pomorzu. Materiały z seminarium, które odbyło się 18 września 1994 roku* w Kołbaczu, Szczecin 1995, s. 33–40.

Unterstell 1996

Unterstell Rembert, *Klio in Pommern. Die Geschichte der pommerschen Historiographie 1815 bis 1945*, Köln–Weimar–Wien 1996 (seria: Mitteldeutsche Forschungen; 113).

Viollet-le-Duc 1989

Viollet-le-Duc Eugène-Emmanuel, *Słownik rozumowany architektury francuskiej od XI do XVI wieku*, w: *Teoretycy, artyści i krytycy o sztuce 1700–1870*. Wybór, przedmowa i komentarze Elżbieta Grabska i Maria Poprzęcka, wydanie drugie uzupełnione, Warszawa 1989 (seria: Historia doktryn artystycznych. Wybór tekstów, t. IV), s. 470–476.

Virchow 1842/43

Virchow Rudolf, *Das Karthaus vor Schivelbein*, „Baltische Studien", 9, 1842/43, H. 2, s. 51–94. Przedruk: *Zur Erinnerung an Rudolf Virchow. Drei historische Arbeiten Virchows zur Geschichte seiner Vaterstadt Schivelbein*. Von neuem herausgegeben von der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde, Berlin 1903, s. 1–38.

Waagen 1862

Waagen Gustav Friedrich, *Handbuch der Geschichte der Malerei.* Zweiter Theil, Stuttgart 1862.

Wächter 1972/1973

Wächter Joachim, *Die Bildung des Regierungsbezirks Stralsund 1815–1818*, „Greifswald-Stralsunder Jahrbuch", 10, 1972/1973, s. 127–139.

Waetzoldt 1921

Waetzoldt Wilhelm, *Deutsche Kunsthistoriker. [Bd. 1:] Von Sandrart bis Ruhmor*, Leipzig 1921.

Waetzoldt 1986

Waetzold, Wilhelm, *Deutsche Kunsthistoriker*, 2. *Von Passavant bis Justi*. 3., unveränderte Auflage, Berlin 1986.

Wetzel 1878

Wetzel E., *Die Klein-Reinkendorfer Taufbecken*, „Baltische Studien", 28, 1878, H. 1, s. 184–196.

Wehrmann 1911

Wehrmann Martin, *Geschichte der Stadt Stettin*, Stettin 1911.

Wehrmann 1914a

Wehrmann Martin, *Bildschnitzer in Stettin*, „Monatsblätter" 1914, s. 184 – 186.

Wehrmann 1914b

Wehrmann Martin, *Ein Florentiner Maler am pommerschen Fürstenhofe*, „Monatsblätter" 28, 1914, Nr. 5, s. 65–68.

Wehrmann 1916a

Wehrmann Martin, *Einige Bau- oder kunstgeschichtliche Nachrichten aus dem 16. Jahrhundert,* „Monatsblätter", 30, 1916, Nr. 5, s. 39–40.

Wehrmann 1916b

Wehrmann Martin, *Von den Teppichen der pommerschen Herzogshöfe*, „Monatsblätter", 30, 1916, s. 45–46.

Westphal 1970

Westphal Carl, *Ein Stettiner Familienalbum*, „Baltische Studien", N.F., 56, 1970, s. 79–83, tabl. 1–8.

Wolf 2017

Wolf Falk, *Kunstgeschichte als Bild. Medien- und wissenschaftstheoretische Positionen der Kunstgeschichte im 19 Jahrhundert. Dissertation zur Erlangung der Würde eines Doktors der Philosophie vorgelegt der Philosophisch-Historischen Fakultät der Universität Basel*, Bassel 2017. Wersja online: https://edoc.unibas.ch/56403/1/FalkWolf_KunstgeschichteAlsBild_2017.pdf (dostęp: 15.11.2020).

Wussow 1885

Wussow Alexander von, *Die Erhaltung der Denkmäler in den Kulturstaaten der Gegenwart*, Bd. I–II (Hauptband und Anlagenband), Berlin 1885.

Zaske 1957

Zaske Nikolaus, *Hinrich Brunsberg, ein ordenspreußischer Baumeister der Spätgotik*, „Baltische Studien", N.F., 44, 1957, s. 49–72.

Zaske 1978

Zaske Nikolaus, *Henryk Brunsberg, jego twórczość i znaczenie*, tłum. Marian Arszyński, w: *Sztuka pobrzeża Bałtyku.* Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Gdańsk 1976, Warszawa 1978, s. 167–201.

Zechlin 1878

Zechlin, *Kirchenglocken [im Dorf Grössin]*, „Baltische Studien", 28, 1878, H. 3, s. 319–322.

Zietlow 1844

Z[ietlow Eduard Georg Heinrich], *Mittheilungen über das Minoriten Kloster in Greifenberg a. d. R.*, „Baltische Studien", 10, 1844, H. 2, s. 43–75.

Żurawska 1983

Żurawska Teresa, *Ambona z Radacza, czyli rzecz o karetach Jana Sobieskiego*, „Biuletyn Historii Sztuki", 43, 1983, nr 3, s. 255–270.

Spis ilustracji

Wstęp

1. Franz Kugler, portret 8
2. Hans Lutsch, portret 9
3. Hugo Lemcke, portret 9
4. F. Kugler, *Pommersche Kunstgeschichte*, strona tytułowa 10
5. Romańska chrzcielnica z Treptow a.d. Tollense 11
6. Ruiny opactwa cysterskiego w Eldenie, rycina z monografii klasztoru autorstwa T. Pyla z 1882 r. 14
7. Strona tytułowa pisma „Monatsblätter" 16

Rozdział 1

1. Karl Friedrich Schinkel (1781–1841) portret autorstwa Carla Begasa 22
2. Katedra w Kamieniu Pomorskim, wnętrze, 2022 r. 24
3. Ruiny zamku w Dobrej Nowogardzkiej, litografia E. Sanne 25
4. Tak zwany Krzyż Barnima 27
5. Wzgórze Napoleona (Deutscher Berg) w Szczecinie, 2002 r. 28
6. Gotycki ołtarz z kościoła w Tribsees (Meklemburgia) 31
7. Kościół w Kenz, fragment średniowiecznego witrażu 31
8. Antaba z głową gryfa znajdująca się w pierwszej połowie XIX wieku na drzwiach kościoła zamkowego w Szczecinie 34

Rozdział 2

1. Fragment protokołu posiedzenia zarządu Towarzystwa Historii i Starożytności Pomorza z 12.02.1839 r. dotyczący nawiązania kontaktu z Kuglerem w sprawie przygotowania opracowania o sztuce Pomorza 47
2. Mapka obrazująca przebieg podróży Kuglera 48
3. *Pommersche Kunstgeschichte* 1840 r., Frontyspis 50
4. Kapitele, Kołbacz 51
5. Figury z kapitela klasztoru w Kołbaczu 53
6. Rozeta, szczyt zachodni opactwa cysterskiego w Kołbaczu 53
7. Kaplica św. Gertrudy, Wolgast 55
8. Kościół św Mikołaja, Stralsund, rzut filara 56
9. Kościół Mariacki, Stargard, rysunek wimpergi w lizenie elewacji 56
10. Stargard, rysunek szczytu ratusza 58

Rozdział 3

1. Hans Lutsch, portret 76
2. Świadectwo ukończenia przez Hansa Lutscha Politechnki Berlińskiej 81
3. Hans Lutsch z pierwszą żoną Sarą z domu Karow 83
4. Wewnętrzna część okładki szkicownika Lutscha z lat 1889–1891 86
5. Szkicownik Lutscha, rysunek północnej elewacji klasztoru cysterskiego w Chorinie, 1878 rok 87
6. Szkicownik Lutscha, rysunek elewacji domu ryglowego z terenu Szwabii 88
7. H. Lutsch, *Mittelalterliche Backsteinbauten Mitelpommerns von der Peene bis zum Rega* (strona tytułowa) 99
8. F. Adler, strona tytułowa *Mittelalterliche Backstein-Bauwerke des preussischen Staates*, t. 1, 1862 r. 103
9. F. Gottlob, *Formenlehre der Norddeutschen Backsteingotik* 1900 r. (okładka) 106
10. Kamień Pomorski, katedra, południowe ramię transeptu, elewacja, H. Lutsch, *Mittelalterliche Backsteinbauten Mitelpommerns von der Peene bis zum Rega* 107
11. Kołbacz, rozeta zachodniego szczytu kościoła cysterskiego, H. Lutsch, *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns von der Peene bis zum Rega* 108
12. Zestawienie rysunków bram miejskich 109

Rozdział 4

1. Strona tytułowa inwentarza powiatu Demmin, 1898 r. 121
2. Strona tytułowa inwentarza powiatu Gryfice, 1914 r. 127
3. Kamieniczki w Anklam, pierzeja północna rynku, ilustracja z inwentarza powiatu Anklam 127
4. Ankry wzmacniające mury kamieniczek w Anklam, ilustracja inwentarza powiatu Anklam, 1889 r. 129
5. Chałupa rybaka w Deep (Mrzeżyno), inwentarz powiatu Gryfice, 1914 r. 129
6. Sprzęty chłopskie ze wsi Mrzeżyno, inwentarz powiatu Gryfice, 1914 r..... 130
7. Kościół św. Jakuba w Szczecinie 1887 r. Stan przed restauracją przeprowadzoną w latach 1888–1899 134
8. Kościół św. Jakuba w Szczecinie 1887 r. Stan po restauracji (1888–1899). Kartka pocztowa z lat 20. XX w. 135
9. Wnętrze kościoła Mariackiego w Stargardzie po restauracji ukończonej w 1911 roku. Kartka pocztowa 136
10. Kościół zamkowy św. Ottona, wnętrze po ukończonej w 1909 r. restauracji 137
11. Strona tytułowa inwentarza zamku książęcego w Szczecinie 1909 r..... 138
12. Kościół w Bergen na Rugii, malowidła, 2022 r. 139
13. Fragment artykułu o kościele św. Jana autorstwa H. Lemckego opublikowanego w piśmie „Die Denkmalpflege” 144

Franz Kugler (1808–1926), Hans Lutsch (1854–1922) und Hugo Lemcke (1835–1925). Aus der Geschichte der Forschungen zur Kunstgeschichte von Pommern

Zusammenfassung

Im vorliegenden Buch wurden Beiträge mit den Ergebnissen der Forschungen über das Wirken dreier Hauptakteure der Kunstgeschichte in Provinz Pommern im 19. Jahrhundert vorgestellt: Franz Kugler (1808–1858), Hans Lutsch (1854–1922) und Hugo Lemcke (1835–1925).

In der Einleitung wurden die wichtigsten Beiträge aus dem 19. Jahrhundert über die Kultur und Kunst Pommerns vorgestellt. Diese Beiträge stammen hauptsächlich aus dem Kreis der Mitglieder der Gesellschaft für Pommersche Geschichte und Altertumskunde. Die meisten wurden in den regionalen Zeitschriften veröffentlicht, vor allem in den von der Gesellschaft herausgegebenen Titeln: „Neue Pommersche Provinzialblätter" (1826–1829), „Baltische Studien" (seit 1832) und „Monatsblätter" (seit 1887). Die meisten der besprochenen Texte handeln über die Geschichte pommerscher Kirchen und ihre Ausstattung. Zu ihren Verfassern gehören z. B. die Greifswalder Forscher August Kirchner (1796–1866) und Theodor Pyl (1826–1904), Karl von Rosen aus Stralsund (1827–1898), der aus Stettin stammende Julius Theodor Mueller (1819–1892) sowie die Stettiner Historiker Hugo Lemcke, Carl Friedrich (1871–1930) und Martin Wehrmann (1861–1937). Es wurde auch der Forschungsbeitrag der dänischen Forscher Julius Löffler (1843–1904) und Jacob Kornerup (1825–1913) erwähnt, die über dänische Einflüsse in der Architektur Pommerns geschrieben haben.

Im ersten Kapitel wurden die Fragebögen vorgestellt und analysiert, mit Hilfe derer die staatliche Verwaltung der Provinz Pommern in den 20. Jahren des 19. Jahrhunderts angefangen hat, die Informationen über ihre Kunst- und Architekturdenkmäler zu sammeln. Die Analyse dieser Fragebögen lässt uns die Frage beantworten, wie in den Anfängen des damaligen Jahrhunderts die Denkmäler aus der Vergangenheit wahrgenommen wurden und ob man sich ihrer Relevanz bewusst war. Die erste Befragung wurde auf Anregung von Architekten Karl Friedrich Schinkel (1781–1841) im Jahre 1822 durchgeführt, um zu erfahren, ob sich in der Provinz interessante Kunst- und Geschichtsdenkmäler befinden. Die sehr unterschiedlichen Antworten lassen

schlussfolgern, dass im Bewusstsein von Personen mit einem höheren Bildungsgrad weder der Begriff „Denkmal“ noch der „geschichtlichen Merkwürdigkeiten“ existierte. Es kann einen wundern, dass die Befragten auch nicht fähig waren, „Kunstgegenstände“ zu benennen, die sich in ihren Wohnorten und Umgebung befunden hätten. Die Schlüsse aus der Analyse der Fragebögen, zusammengestellt mit den Informationen aus den folgenden Kapiteln des vorliegenden Beitrags, die von dem Wirken von Kugler, Lutsch und Lemcke handeln, lassen erahnen, wie stark sich das Bewusstsein über das Erbe der Vergangenheit im 19 Jahrhundert gewandelt hat.

Im zweiten Kapitel wurde die Bedeutung von der Monographie Franz Kuglers *Pommersche Kunstgeschichte* beleuchtet, die im Auftrag der Stettiner Abteilung der Gesellschaft entstand und 1840 in den „Baltischen Studien“ veröffentlicht wurde. Es ist die erste Synthese der Kunstgeschichte Pommerns und einer der ersten Bearbeitungen dieser Art in den deutschen Ländern. Ihr Autor hat nicht nur das Grundmaterial über die pommerschen Denkmäler gesammelt und die charakteristische Eigenschaften der Kunst Pommerns unterschieden, sondern auch wichtige Forschungsprobleme formuliert. Er hat die Grundfrage gestellt, ob man über die Kunst Pommerns als eine eigene Kategorie sprechen kann, ob diese überhaupt existiert, und dadurch einen Impuls gegeben, diese Kunst weiter zu erforschen. Indem er, manchmal sehr entfernte, Analogien zu den Werken pommerscher Kunst herstellte, hat er nicht nur den ihnen gebührenden Platz in der Kunstgeschichte der deutschen Ländern vorgezeigt, sondern auch ihren richtigen Platz in der europäischen Kunst bestimmt. Bis heute beziehen sich viele Forscher auf den Beitrag Kuglers, was zeigt, dass er nach wie vor an seiner Gültigkeit nichts eingebüßt hat.

Im dritten Kapitel hingegen wurde eine Bilanz des Wirkens von dem Architekten Hans Lutsch in Pommern dargestellt, der seit 1884 in der Provinz Schlesien (seit 1891 als Provinzialkonservator dieser Provinz) und seit 1901 als der Staatskonservator Preußens tätig war. Während des „Pommern-Abschnitts“ seiner Laufbahn hat er die Vorbereitungen für die erste Inventarisierung der Denkmäler in der Provinz Pommern vorgenommen. Sein Umzug nach Schlesien hat deren Abschluss verhindert. In diesem Teil wurde ein Versuch unternommen, die Bedeutung seiner Veröffentlichung *Mittelalterliche Backsteinbauten Mittelpommerns* darzustellen, die zuerst als eine Reihe von Artikeln, und dann als ein eigenständiges Werk herauskam (1890). Es wurde der Platz dieser Schrift unter den ihr ähnlichen von August Ottmar Essenwein (1855), Otto Stiehl (1898), Fritz Gottlob (1900) und Friedrich Adler (1862–1898) vorgestellt. Diese Werke beinhalten eine Dokumentation der mittelalterlichen norddeutschen Backsteinbauwerke. Das Werk Lutschs war das Ergebnis einer Pionier-Inventarisierung. Es beinhaltete die Geschichte und Beschreibungen mittelalterlicher Bauwerke aus Pommern, stellte einen Vorschlag zu ihrer Systematisierung vor, lieferte auch einen reichen Überblick aktueller Zeichnung-Ikonografie und war ein guter Ausgangspunkt für weitere Forschungen. Ein wichtiger Aspekt dieses und ähnlicher Werke ist die Tatsache, dass sie eine Quelle an Mustern für die praktizierenden Architekten wurden, weil zu dieser Zeit der Historismus die Architektur beherrschte.

Es wäre unmöglich, über die Geschichte der Forschung des Kulturerbes Pommerns zu sprechen, ohne den ersten und langjährigen Provinzialkonservators Hugo Lemcke zu erwähnen. Ihm wurde der letzte, vierte Kapitel dieser Schrift gewidmet. Lemcke hat sich in die Geschichte des pommerschen Denkmalschutzes vor allem als der Koordinator der ersten Denkmalinventarisierung in den Jahren 1881–1919 eingeprägt. Die von ihm verfassten Inventare haben ein solides inhaltliches Niveau. In diesem Kapitel wurde auf ihre Vorzüge, aber auch auf die Mängel, die sie enthalten, eingegangen. Es wurden kurz die Beispiele der Restaurierungsarbeiten besprochen, die Lemcke koordiniert hat: in der St. Jakobikirche in Stettin, in der Marienkirche in Stargard, in der Schlosskapelle in Stettin und anderer. Es wurde an den Kampf Lemckes um den Erhalt vorwiegend mittelalterlicher Stadtbefestigungen erinnert. Es wurden auch ausgewählte Ansichten Lemckes über das Verfahren mit Denkmälern besprochen, was uns mindestens teilweise erlaubt, seine Position in Fragen der Denkmalkonservierung und -restaurierung zu bestimmen.

Übersetzt von Tomasz Grzelak